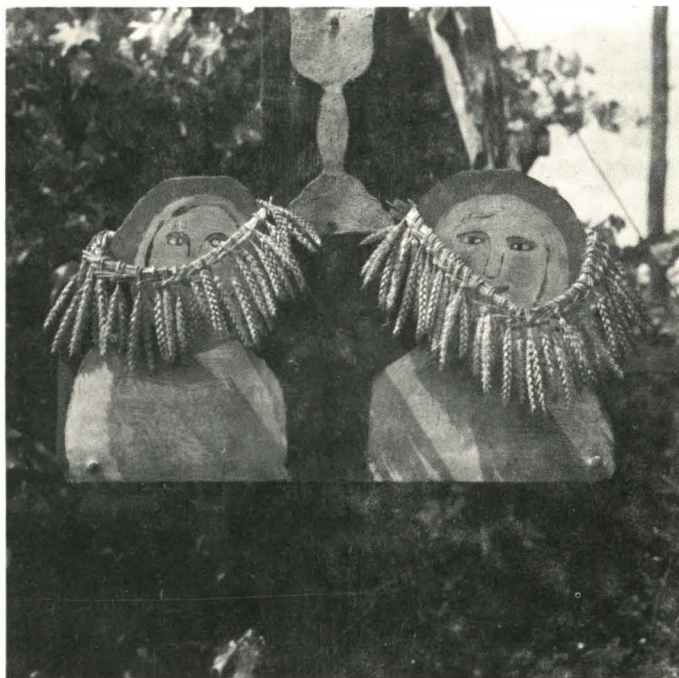

VIGILIA

46. évf. 7. szám

1981. július

BARTÓK A VIGILIÁBAN

*Bárdos Lajos, Borsos Miklós, Czigány György,
Possonyi László és Rónay László írásai*

*Bartókné Pásztory Ditta, ifj. Bartók Béla,
Jack Beeson és Molnár Antal vallomásai*

Bolberitz Pál: Ateizmus és keresztény válasz

Joós Ernő: Lukács György Ontológiája

Précis: français, deutsch, English, italiano

BOLBERITZ PÁL: Ateizmus és keresztény válasz	433
JOÓS ERNŐ: Lukács György Ontológiája	441
RÓNAY LÁSZLÓ: Bartók a Vigiliában	452
Bartók Béla és művei a Vigiliában (Bibliográfia 1935–1979. Összeállította <i>Dukány Endre</i>)	455
BÁRDOS LAJOS: Bartók és az istenhit	458
A Vigilia beszélgetései	
Molnár Antallal (<i>Szabados György</i>), ifj. Bartók Bélával (<i>H. Hadabás Ildikó</i>)	461
SZIRMAI ENDRE: Bartók zongorázik (<i>vers</i>)	469
CZIGÁNY GYÖRGY: Szeretem-e Bartókot?	470
BORSOS MIKLÓS: Bartók-émlékeim	471
POSSONYI LÁSZLÓ: Találkozásom Bartók Bélával	473
V. I.: Bartók szlovák népdalgyjűjtéséből	474
Vallomások Bartókról (Bartókné Pásztory Ditta, ifj. Bartók Béla és Jack Beeson)	476
KERESZTURY DEZSŐ: Istenülés (<i>vers</i>)	486
BENEY ZSUZSA: Lényed ott minden lényedet kitölt. Az <i>Óda</i> világgképéről (III.)	487
G. NAGY ILIÁN: Nagy László-síralom, Médium (<i>versek</i>)	493
VIRT LÁSZLÓ: Domokos Pál Péter köszöntése	494
DOMOKOS PÁL PÉTER: Pietro Diodato apostoli látogatásai Oláhországban és Moldvában	496
CZILCZER OLGA: Az ostor, Rész a lombon. Jöttem ahogy jöttem (<i>versek</i>)	501

Napló

DRÉGELY VILMOS: Zolli professzor életútja	502
Irodalom Pomogáts Béla: Athleta Patriae – 505; Teológia Gál Ferenc: Mócsy Imre: Nyitott szívvel – 506; Színház B. B. A.: A Bujdosó lány visszatér – 507; Idegen nyelvű tartalomjegyzék – 508; <i>Haza és nagyvilág</i> – lapunk hátsó belső és külső borítóján	

KÉPEK: Olasz Ferenc felvétele a címlapon. Gadányi Jenő festménye Bartók Béláról a 452., Móser Zoltán fotója Domokos Pál Péterről a 494. oldalon.

Főszerkesztő: HEGYI BÉLA-

Felelős kiadó: VÁRKONYI IMRE

Szerkesztőség és kiadóhivatali ügyintézés: Budapest V., Kossuth Lajos u. 1. Telefon: 173-933, 177-246. Postacím: 1364 Budapest. Pf. 111. Laptulajdonos: Actio Catholica. Terjeszti, előfizetési és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala, árusítja a Magyar Posta is. A Vigilia csekk-számlaszáma: OTP 37.343-VII. Hazai előfizetések külföldre: Posta Központi Hirlapiroda, Budapest V., József Nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest. Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv- és Hírlap Kereskedelmi Vállalat, H-1389 Bpest, Pf. 149. Nyugati országokban az évi előfizetési ár: 16.50 USA dollár, vagy ennek megfelelő összegű más pénznem. Átutalható a Magyar Nemzeti Bankhoz (H-1850 Budapest, a Kultúra 024-7. sz. csekk-számlájára, feltüntetve, hogy az előfizetés a Vigilia című lapra vonatkozik. A szocialista országokban előfizethető a helyi postahivatalokban is. Egyes szám ára: 20,- Ft. Előfizetés: negyedévre: 60,- Ft, félévre: 120,- Ft, egy évre: 240,- Ft. Megjelenik minden hónap elején. Index-szám: 26.921 HU ISSN 0042-6024. Szedte a Nyomdaipari Fejlesztési Üzem (818785/09)

ATEIZMUS ÉS KERESZTÉNY VÁLASZ

Nietzsche, a modern ateizmus atyja *Die fröhliche Wissenschaft* című művében így ír: „Hol van az Isten? Megmondom nektek. Megöltük őt, ti és én. Mindnyájan Isten-gyilkosok vagyunk, (...) gyilkosok között a legnagyobb gyilkosok.” „Isten halott, és holt is marad.”

Nietzsche szavai Isten haláláról félelmetes visszhangra találtak korunkban. Abban a korban, melyben az ateizmus már nem elméleti kérdés csupán, hanem elterjedt világnézet. Napjainkban olyan attitűd, melybe az új nemzedék már beleszületett. Nietzsche szavai Isten haláláról találóan érzékeltetik a mai világ viszonyát Istenhez. Mégis vigyáznunk kell, miképpen értelmezzük Nietzsche szavait. Ő ugyanis nem azt mondja, nincs Isten, hanem azt hangsúlyozza, hogy megöltük az Istent. Vagyis nem Istenről, hanem az *emberről* beszél, aki Istent megölte s ezzel bezárta magát ebbe a világba, a „Földet elszakította éltető Napjától”. Nietzsche az emberiség e hőstettét lelken-dezve magasztalja soraiban, jóllehet megengedi, hogy e tett végrehajtása fájdalommal is okozhat elkövetőjének. Úgy véli, hogy ezt vállalni kell, mert az istenhit elvetése felszabadítja az embert. Megszabadul Isten nyomasztó hatalmától és szabadon élhet tetszése szerint a maga teremtette világban. Sok ügyes-bajos dolga mellett aligha akad ideje arra, hogy halottakkal foglalkozzék. Találóan fejezi ki ezt a gyakorlati ateista attitűdöt Françoise Sagan, a neves francia író egy riporternek adott válaszában: „Isten? Arra sosem gondolok”. De bizonyára az sem véletlen, hogy regényeiben az embert az unalom és sivárság világában kínlódó lénynek festi le, aki minden élvezet és szabadosság ellenére üres és kielégületlen marad. Nem kétséges, hogy Nietzsche felismerte: Isten léte vagy Isten tagadása *központi kérdés* az ember számára, még akkor is, ha sokan elodázzák ezt a kérdést. Hogy a halottakról nem illik beszélni, nehogy az élők szokásos életmódját megzavarjuk, még nem szünteti meg azt a tényt: az elhunythoz mégiscsak valami közünk van.

Az *ateizmus és istenhit viszonya* napjainkban gyökeresen megváltozott. A kérdés ma már elsődlegesen nem az, hogy van-e Isten vagy nincs, hanem inkább így hangzik: *Milyen az Isten?* Ha van Isten, akkor milyen hozzánk, emberekhez? Mert ha nem felel meg igényeinknek, akkor öljük meg, tagadjuk meg őt. Nietzsche még megborzadt attól az egzisztenciális úrtól, mely Isten halála után az emberre vár. Ma már ez az úr nem is olyan félelmetes. Sokan úgy vélik, hogy az ember, emberiség, tudomány, társadalom s egyéb immanens abszolútumok kitölthetik azt az űrt, melyet korábban a vallások istene töltött be. Különösen korunkban mégis úgy tűnik, hogy az embert maradéktalanul nem elégíti ki az *az élet-értelmezési* horizont, melyben abszolútumként csupán kivetített önmagát találja meg. Nem mondhat le szellemének alapvető igényéről, mely folyvást tovább kérdez az élet értelmének teljesebb magyarázatáért. Vállalnunk kell a Titok nyugtalanító keresését, ami valóságos, transzcendens, abszolút élet-értelmezési horizont lehet a számunkra. De vajon csak a felismerés segít-e rajtunk? A kérdés, ha megfogalmazatlanul is, megint csak így hangzik: *ki az Isten és milyen az Isten hozzánk?* E kérdésre a hiteles választ – úgy véljük – a keresztény üzenet és a hívő emberek élet-gyakorlata adhatja meg. Találóan jegyzi meg Peter Wust, hogy nincsenek szintiszta ateista és szintiszta hívő emberek. E figyelemre méltó észrevétel lehetőséget nyújt a hívők és nem-hívők párbeszédének megalapozására, akik alázatosan bevallják, hogy nem mindent tudó, hanem *kutató-kereső* emberek. A természet- és társadalomtudományok sem Isten létét, sem Isten nemlétét nem tudják kielégítően bizonyítani, még akkor sem, ha munkahipotézisüket, módszerüket és eredményeiket illetéktelenül filozófiai síkra terjesztik ki a valóság totalitás értelmezésében. A tudományok, megmaradva saját kutatási területükön, mégis segítséget nyújthatnak az ember világának alaposabb megértéséhez és távlatokat nyithatnak az élet értelmének keresésében. Kérdés azonban, *hogy megelégedhetünk-e ezzel a válasszal?* Ne feledjük, az ateizmus nem egyszerűen istentagadást jelent, hanem egy történetileg meghatározott istenfogalom és vallási élet-értelmezés tudatos tagadását, valamilyen *más érték* nevében, melyet Isten és a vallás helyébe állít.

Az ateizmus forrásai. Az ateizmus az *ókorban* sem volt ismeretlen. De míg ez az ateizmus pogány vallási miliőben született és relativizálta az istenek és a vallás tekintélyét, ezért *pogány és relatív ateizmusnak* is nevezhetjük, szemben az újkori ateizmussal, mely *keresztény* környezetben jött létre és *abszolút* értelemben tagadta a kereszténység transzcendens Istenének létezését. Az *újkori* ateizmus tehát abszolút ateizmus, melynek közvetlen előkészítői a francia felvilágosodás gondolkodói és az angol empiristák voltak. Kant metafizika-ellenessége is sokat lendített az ateizmus ügyén anélkül, hogy a hagyományos istenérveket bíráló Kant ezt pozitíve akarta volna.

Az újkori ateizmus jelentős alakja *Feuerbach*, akitől Marx is átvette az ateista szemléletet. Feuerbach a vallások Istenét egyszerűen emberi kivetítésnek tekinti. Szerinte nem Isten teremtette az embert, hanem az ember teremt magának isteneket. Boldogsága és felszabadulása érdekében azonban meg kell szabadulnia történelmi bálványaitól. A teológiát az antropológiának kell helyettesítenie. Napjaink ateizmusának igazi megalapítói azonban – Paul Ricoeur megfogalmazásával élve – a „gyanú mesterei”: Marx, Nietzsche és Freud. Hatásukra az ateizmus korunkban általánossá vált jelenség, pontosabban metafizikai lázadás Isten ellen, amely lázadás társadalmi-politikai kifejezést is kap. A felvilágosodás többnyire deista gondolkodóival szemben ők már abszolút értelemben vett ateisták. A marxi ateizmus lényegét a fiatal *Marx* így fogalmazta meg: „Az ember alkotja vallását, és nem a vallás az embert. A vallás annak az embernek az öntudata és érzelme, aki még nem hódította meg önmagát vagy aki már elveszítette (elidegenítette) önmagát. A vallás a szivtelen világ szíve, a szellem nélküli világ szelleme... Ezért a vallás eltűnése a nép illuzórikus boldogságának eltűnése, igazi boldogságának követelménye... A vallás valótlan nap csupán, mely mindaddig az ember körül kering, míg az ember nem kering önmaga körül...” Másutt *Marx* határozottan kimondja: „Az ember számára az ember a legfőbb lény”.

A *marxizmus klasszikusai* a vallást az elnyomott tömegek illuzórikus boldogságának tartják. „A dolgozó tömegek társadalmi elnyomása látszólag teljes tehetetlenségük a kapitalizmus túlrelével szemben, amely az egyszerű munkásembernek naponta és óránként zerszer több szenvedést és kínokat okoz, mint akármilyen más rendkívüli esemény... ebben van a vallás legmélyebb gyökere” – hangoztatja *Lenin*. Az igazi humanizmus Isten létezésének megszüntetését kívánja tehát – az ember javára. Mert ha az ember rajta kívül álló lénytől függ, akkor a jelen életben is, a jövő életben is örök szolgásra van ítélve. Ezért az Isten tagadása az ember állítását jelenti. A marxizmus tanítása szerint a vallás a társadalom életéből fokozatosan el fog tűnni, ha a termelő eszközök társadalmi tulajdonba kerülnek és a szolgaságból mindenkit felszabadítanak. A vallás tehát az anyagi alaphoz viszonyítva felépítmény jellegű. Ezért gyakorlatilag szükséges az ateista propaganda, a természettudományos világkép kialakítása, harc a politikai klerikalizmus ellen és a kizsákmányolásból visszamaradt hamis vallási képzetek ellen.

A gyanú másik mestere *Nietzsche* volt, akinek befolyása egyre érezhetőbb napjainkban. Nietzsche profétaként meghirdette Isten halálát. Igyekezett leleplezni minden vallási illúziót, túlvilági hitet. Zarathusztrája megfosztotta az embereket Istentől, s ezért most már „minden meg van engedve”. Nietzsche új etikájának célja az, hogy megszabadítsa az embereket évezredekken beléjük nevelt erkölcsi gátlásoktól. Nietzsche ateizmusa azonban a marxihoz viszonyítva reakciós jellegű, mert vallásellenes kirohanásaival is az emberek egyenlőségének eszméjét igyekszik megvetendőnek feltüntetni és megsemmisíteni. „A kereszténység minden földön-csúszónak felkelése az ellen, aminek magassága van az alacsonyak evangéliuma alacsonyra tesz” – írja az „érzület arisztokratizmusát” s az Emberfeletti ember jogait hirdető Nietzsche.

Végül a vallás harmadik „gyanúsítója”: *Freud*, a pszichoanalízis mestere, aki szintén a vallás illúzióját akarta leleplezni. Legfontosabb tanulmánya a vallásról az *Egy illúzió jövője*, melyben meghirdeti a régi vallás halálát és saját istenét, a Logoszt magasztalja: „Istenünk a Logosz minden vágyunkat teljesíti, amit a külső természet megenged nekünk. El kell vetni a vallási dogmákat. Jól tudjátok miért, mert végül is semmi sem állhat ellen az észnek és tapasztalatnak, és egészen kézenfekvő az, hogy a vallás mindkettővel szemben áll” – írja. Később pedig hozzáfűzi: „Egyedül a tudományos felfedezések nyitják meg számunkra az utat a rajtunk kívül létező valóság megismeréséhez”. „Minden más út – az intuíció és a filozófiai reflexió is csupán illúzió. Illúzió a vallás is.” Isten nem más, mint tudat alatti vágyaink vetülete.

A gyanú mesterei napjaink ateizmusában erősen érzetik hatásukat. Hatásuk több kortárs ateista teoretikus tanításán érezhető. Így az ideológiailag el nem kötelezett egzisztencialista

Camus lázadó embere egyfajta „Isten nélküli szent”, aki Istent tagadva mégis eleven erkölcsi érzéssel vállal felelősséget az emberért. Azért lázad fel Isten ellen, mert csak így tud tiltakozni minden ellen, amit külső beavatkozásnak tekint az élet emberi rendjébe. Amit követel, az „emberi, vagyis ésszerűen megfogalmazott válasz” minden kérdésre, amit egyéni vagy társas életünk felvet. Ez az emberi válasz életformáló cselekvésre indít. Camus úgy véli, hogy a vallásos embernek úgy kell elfogadnia a világban mindent, amint van. Ezt emberhez méltatlannak tartja és ez ellen lázad fel a racionális kritika jogán. A világot tehát meg kell változtatni, át kell alakítani, emberibb világgá kell formálni. Ebben azonban ne kívülről vagy felülről várjuk az erőt. Magának az embernek kell azt tulajdon erőivel végrehajtani.

Sartre ugyancsak az ember érdekében látja szükségesnek Isten tagadását. Úgy véli, hogy az emberi egzisztencia alapproblémája a szabadság és örendelkezés. Akkor idegenedünk el hiteles egzisztenciánktól, amikor szabadságunkban korlátozva vagyunk és idegen erők hatalmaskodnak felettünk. Mivel Sartre rendszerében az egzisztencia nem más, mint az ember megvalósításra váró dinamikus lényege, feladata sem lehet más, mint az önmegvalósítás. „Az ember szabad és arra van ítélve, hogy szabad legyen” – írja. Ez az ember, aki abszolút szabadságra van hivatva, mégis szembetalálja magát a vallásban a tőle idegen törvénnyel, Istennel és parancsaival. A szabadság érdekében tehát tagadnia kell Isten létét, mert ha ezt elmulasztja, akkor már nem lehet szabad, hanem egyszerűen semmi: egy dolog a többi dolog közt, tárgy a tárgyak között. Sartre a létezőket *önmagában* és *önmagáért* való létezőkre osztja. Az ember önmagáért létezik, míg a többi dolgok csak önmagukban vannak. Isten létezése szerinte azért abszurd, mert Istennek egyszerre kellene önmagáért és önmagában létező dolognak lennie, ez viszont ellentmondás. Sartre ateizmusa a posztulatorikus ateizmus tipikus példája. Szüksége van Isten nemlétének hipotézisére ahhoz, hogy megalapozhassa sajátos ateista humanizmusát.

Az ateizmus leghatékonyabb képviselői napjainkban a *marxi örökségből* táplálkoznak. A marxista ateizmus ma már szélteben elterjedt világnézetté terebélyesedett a dialektikus és történelmi materializmus formájában és a feltétlen tudományosság igényével lép fel. A jelenkori marxizmus azonban – úgy tűnik – kevesebb jelentőséget tulajdonít a világnézeti érvelésben a természettudományos bizonyítékoknak. Ateizmusát inkább az *ember* igényével igyekszik alátámasztani, és akárhányszor a szocialista humanizmus formájában jelentkezik. A *szocialista humanizmus* nemcsak a társadalomnak, hanem ezen belül a konkrét embernek is a szebb jövő reményében kínál fel emberhez méltó boldogságot. Lényeges tanítása az, hogy az ember mint a társadalom építő és felelős tagja megtalálhatja élete értelmét itt ebben a világban is, s ezért nincs szüksége a vallási vizsgálásra. Isten nélkül is boldog lehet. Ernst Bloch, a messianisztikus marxizmus jelentős képviselője úgy gondolja, először a múlt relikviáit kell felszámolnunk, hogy emberhez méltó jövőt építhessünk magunknak. A vallás szentesíti az úr-szolga viszonyt, vagyis a társadalmi heteronómiát, viszont a történelem épp az ember társadalmi felszabadulásával és teljes autonómiájának megvalósulásával kezdődik. A vallás végeredményben az ember társadalmi heteronómiájából eredő metafizikai heteronómia, s ez a társadalmi autonómia helyreállításával talaját veszti. A boldog jövőt – Bloch szerint – a természet és a társadalom humanizálásával kell elérni, ami az igazságosság, emberiség és a nemzetközi béke rendjének megvalósulása. Ez a jövő a szekularizált ember nagyszerű eszméje és eszménye, létének értelme és célja: az egyetemes humanizmus autonóm emberi világa. Megkérdézhetjük azonban Blochot: miért kell tagadni Isten létét ahhoz, hogy humánusabb világot építsünk? A válasz – mely az újkori szekularizálódott gondolkodásban érelelődött meg – így hangzik: azért, mert aki hisz Istenben, az tőle függő heteronóm lény, s ezért nem képes arra, hogy maradéktalanul elkötelezze magát a világ autonóm emberi átformálása mellett. Az embernek tehát meg kell szabadulnia Istentől, hogy felépíthesse tulajdon emberi világát. Íme a szekularizált gondolkodás istentagadásának gyökere.

Az ateizmus ma már nem akadémikus vitatéma, amint az elmúlt két évszázadban lehetett, hanem mindenkit érintő attitűd, milió, amelyben élünk. Ez annyit jelent, hogy a hétköznapi ember mindennapos világnézete lett, mely *előítélet* formájában eleve elzárkózik az emberi élet végső értelmének vallási magyarázatától. Vajon szükségszerű, általános jelenség-e ez? Vajon napjaink gyakorlati ateizmusa boldoggá teszi-e az embert? Olyan kérdés, mellyel feltétlenül foglalkozni kell, mert itt dől el a vallási válasz esélye is.

Az ateizmus indítékai. A teoretikus ateizmus valamilyen feltétlennek tekintett érték jegyében tagadja Isten létét. Ez az Istent helyettesítő feltétlen érték számára az *ember*. De elsődlegesen mégsem az, hanem az emberrel kapcsolatos *igazság* és *igazságosság*. Az újkori ateizmus a tudomány igazságát és a méltányos emberi jogokat kérte számon attól a történelmi egyháztól, mely – legalábbis a vallás kritikusainak megítélése szerint – nem volt képes felmutatni a hiteles keresztény tanítást és praxist.

Így eleződhetett ki *Isten és világ* kapcsolatában az a kérdés, hogy vajon szükség van-e Isten „hézagpótló” fogalmára, a metafizika és teológia munkahipotézisére ahhoz, hogy megismerjük világunkat? Az istenhit újkori kritikusai nem tudtak mit kezdeni a hagyományos metafizika „*summum ens*” fogalmával, sem azzal az ontifikált, eltárgyiasított Istennel, aki általános és meghatározatlan létező, amikor már Descartes a létezőt *res*-nek, dolognak, Hume érzéki adottságnak, a pozitivisták pedig egyszerűen ténynek tekintik, ami természettudományos módszerrel kiemerítően megismerhető. Ha Isten *ens*, vagyis egy dolog, egy tárgy, akkor a tudomány nem tud mit kezdeni vele, s mivel módszerével nem közelítheti meg ezt az üres fogalmat, egyszerűen nem létezőnek tekinti. A nagykorúvá lett tudomány így szakadt el Istentől, és Isten és a világ közt tárogó szakadék mind szélesebbre tágult. Az ateizmus motívuma ebben az összefüggésben a teremtet világ igazságának és az értelem követelményének számonkérése lett a vallástól.

Az *igazságosság* összefüggésében az ateizmus azzal a történelmileg megalapozott kihívással lépett a kereszténység elé, hogy Isten és ember, Isten és a társadalom, Isten és az elrejtett én kapcsolatában számon kérje tőle az igazságosságban megalapozott emberi méltóságnak kijáró evilági jogok érvényesítését.

Isten és ember viszonylatában az ateizmus indítéka az a felismerés, hogy a vallás Istene illuzórikus támasz annak az embernek, aki a szabadságban nem meri vállalni önmagát. Gyáva ahhoz, hogy egzisztenciájának elébe menjen (*Sartre*); azért igényli a vallást, hogy mindent Istenre bízva passzivitásba burkolódzék és ne vállalja evilági emberi feladatait, még akkor is, ha ez történetesen abszurd helyzetekbe állítja őt (*Camus*). Istent teremt magának a képzelet segítségével azért, hogy Istent játszahasson embertársai fölött, és ezzel menlevelet szerezzen magának az embertelenséghez (*Feuerbach*). Istennek meg kell halnia, hogy éljen az ember, a megalázott, gyengeségből felszabadult Emberfeletti ember (*Nietzsche*).

Isten és a társadalom vonatkozásában élesen csattan a marxizmus történelmileg megalapozott valláskritikája: a vallás elidegeníti az embert emberi lényegétől, társadalmi és történelmi feladattól, mert a vallás valójában *ideológia*, vagyis olyan eszmerendszer, mely a „nép ópiuma”, s ezt használja fel az uralkodó osztály arra, hogy szentesítse kialakult intézményeit, társadalmi, gazdasági, politikai viszonylatait, melyeket a vallási ideológia segítségével konzerválni akar. A vallás tehát nincs tekintettel a legalapvetőbb igazságosság követelményére, mert ahelyett, hogy a kizsákmányoltakat felszabadítaná, mindig a kizsákmányoló pártjára áll.

Az ateizmus motívuma *Isten és az elrejtett én* összefüggésében olyan megfogalmazást nyer, hogy a tudatalatti mélyén rejtőző „felettes én” kivetítésében megtaláljuk a vallások illuzórikus Istenét. A feladat az, hogy felszabadítsuk az embert a tudatalatti zsarnoksága alól, – Freud szavaival élve – kivezessük az embert végre a történelmi „gyermekszobájából”, és bevezessük a felnöttek világába.

Marxnál Feuerbach valláskritikája és a materializmus, Nietzschénél szintén Feuerbach és a buddhizmus, Freudnál részben Darwin, részben a pozitívizmus, az ateista egzisztencialistáknál főleg Nietzsche *befolyása* érezhető. Hogy *kritikájukban* és ateizmusukat megalapozó motívumaikban van bizonyos *pozitív* elem, keresztény gondolkodók is kimutatták. Valójában a mai ateizmus valláskritikája az elidegenedett, az egyoldalúan morális beállítottságú, illetve elfojtásokból erőd torz vallásosság érvényes bírálatát nyújtja. Ez a kritika azonban nem érinti a helyes vallásosság, a hitelesen megfogalmazott és megélt kereszténység lényegét.

A mai ateizmus indítóokai között nemcsak teoretikus megfontolásokkal találkozunk. A mai világban a nem-hívó attitűd kialakulásában jelentős szerep jut a *pszichológiai* és *szociológiai* motívumoknak is. Ezek elemzése azonban messze vinne témánktól. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a modern civilizáció a maga túlzott technikai berendezkedésével, az elvárosiasodó konzumtársadalom nem kedvez sem az elkötelezett nem-hívó, sem a meggyőződéses hívó világnézet és magatartás kialakításának. Egy olyan világban, melyben kétségtelenül társadalmi szín-

ten megrendült az emberek közti kölcsönös bizalom és veszélyessé vált az igazság önzetlen szolgálata, mind a „hivő” ateistának, mind a „hivő hívőnek” fokozottabban kell ügyelnie arra, hogy a körülmények fojtogató hatására „hitetlen” ateistává és „hitetlen hívővé”, azaz közömbössé ne váljon.

Mai keresztény válasz. Nem kétséges, hogy a mai – keresztény miliőben született – abszolút ateizmus kihívása váratlanul érte az egyházat. A modern élet sürgető követelményére fel kellett adnia „Syllabusokkal” védekező, apologetikus érveléssel hadakozó és az élet határhelyzeiteinek kutya-szorítójában rajta csipett ember nyomorúságából istenérveket kovácsoló stratégiáját. Érthető tehát, hogy az elmúlt évtizedekben ügybuzgó sietséggel kívánta behozni több évtizedes lemaradását épp hívei megtartása érdekében. E „pánikhangulat” kapkodó útkeresése több maradandó meglátást eredményezett ugyan, de az is felő volt, hogy a világgal kibékülni akaró teoretikusok akárhányszor abba a veszélybe jutnak, hogy a „vízzel együtt kiöntik a gyereket is”. A tiszteletreméltó törekvéseket olyan nevek fémjelzik, mint D. Boenhofer, R. Bultmann, J. T. A. Robinson anglikán püspök, Harvey Cox – hogy csak a jelentősebbeket említsük –, s olyan irányzatok, mint a „vallás nélküli kereszténység” koncepciója, a mítoszتانítási törekvések a Szentírásban, az „Isten halála” teológia, az „ateista kereszténység” programja, a „felszabadulás teológiája” és a „politikai teológia” rendszerei. E tendenciák célja inkább az, hogy az egyház küldetésének problematikáját, a vallás és kereszténység identitását keressék a szekularizálódott társadalomban, de kevésbé segítenek abban, hogy teoretikus választ adhassunk a mai ateizmus kihívására.

Korábban a keresztény ihletettségű filozófia istenbizonyítása főleg arra törekedett, hogy az okság elvének alkalmazásával bizonyítsa a teremtet világból mint okozatból a teremtő Isten, mint végső ok létezését. I. Kant azonban híres antinómiáiban megkérdőjelezte a hagyományos istenérvek érvényét. Az ún. „metafizikai”, s kanti értelemben „tudománytalan”-nak minősített istenérvek belső igazságtartalmukból ezáltal ugyan nem sokat veszítettek, de az is bizonyos, hogy aligha segíthették istenhitre a meggyőződéses ateistákat, akik az új tudományos eredmény hatása alatt egészen más rendszerben gondolkodtak e kérdésekről.

A hagyományos istenérvek inkább azt a célt szolgálták ezek után, hogy a már hívő vagy hitre hajló kereső ember előzetes istenfogalmát értelmileg is megalapozzák. Bármily furcsán hangzik, de Teilhard de Chardin látnoki koncepciója sem meggyőző istenérv az ateista természettudós-nak, aki joggal kifogásolhatja Teilhard rendszerében a természettudományos és vallási fogalmak keveredését, míg a teológus a teológiai precizitást kérheti számon a szerzőtől. Nem kétséges azonban, hogy a Teilhard-i koncepció kiváló intellektuális támaszt nyújthat a már hívő természettudós-nak, akinek szaktudását a rendszer magasabb, természetfölötti összefüggésbe helyezi.

A hagyományos kozmológiai istenérvek olyan fizikai világképpel hadakoztak, ami napjainkban már kétségtelenül túlhaladott. A mai fizikus és csillagász – feltéve, ha előítéletek nem kötik – sokkal alázatosabban tekint a valóság teljes tágasságára, mint múlt századbeli elődei. A hagyományos istenérvek közül a világ (és az ember) esetlegességéből vett érv tűnik a legidősebbnek, mely filozófiai istenkeresésünkben korszerű elvi eligazítást adhat. Mivel a többi hagyományos istenbizonyíték is az esetlegesség feltételezéséből táplálkozik, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a hagyományos istenérvek lényegében ma sem veszítettek értékükből, legfeljebb más rendszerben és megfogalmazásban kell kifejtetni tartalmukat.

Amint tárgyalásunk kezdetén említettük, úgy tűnik, hogy a mai ateizmus nem annyira Isten létezését, hanem Isten tulajdonságait kéri számon tőlünk. Gondoljunk csak az ilyen és hasonló kijelentésekre, melyek akárhányszor megszólalnak a mai ember ajkán: Ha van Isten, hogyan engedheti meg a szenvedést, és azt a sok rosszat a világban? – Vajon miért van ez így? Valószínűleg azért, mert a mai ateizmus a monoteizmus transzcendens Istene helyébe odaállította a maga immanens abszolutumát: az embert – a munka, társadalom, szabadság, erkölcsi nagykörűség, „élet”, s nem utolsósorban az Abszolútumként posztulált anyag formájában. A teoretikus alapjaira nem reflektáló gyakorlati ateista attitűd hasonlóképpen az embert abszolutizálja, a jólét, a személyes érdek, a családi értékek, az érvényesülés formájában. Erre az immanens „abszolutum-ra” aztán akárhányszor megfogalmazatlanul is, de kivetíti a transzcendens Isten transzcendentális lét-tulajdonságait. Így lesz a végtelen (filozófiai) anyag „causa sui”, ami okát és okozatát önmagában hordozó feltétlen és egyetlen szubsztancia. A Társadalom (!) szintén – érdekeinek meg-

felelően – örök mozgásban levő, anyagi alappal bíró „organizmus”, mely megfellebbezhetetlen tekintély (erkölcsi értelemben is) az egyén fölött. A végső személy pszeudo-transzcendens jellege pedig igazában akkor lepleződik le, amikor az egyént baj éri, vagy a lét épp elvesztéssel avagy elmúlással fenyeget. Letagadhatatlan azonban a – sokszor megfogalmazatlan – nyugalanság, mely arról tudósít, hogy az így hamis módon transzcendált immanens abszolútum mégsem az az igazi, feltétlen valóság, amit akarva-akaratlan, de mindnyájan keresünk. Honnan van hát az emberben a folytonos „tüllépés”, önmaga meghaladásának, vagyis a transzcendenciának igénye? Honnan származik az a törekvés, hogy az ateista is a maga meggyőződését a feltétlenség igényével képviselje? Honnan az a vágya, hogy ha már a vallás Istenét el nem fogadhatja, hát akkor bálványok előtt hódol? Elemzésünk e ponton vezethet tovább bennünket.

A *személy* (mint organikus egység) *transzcendenciájának* egyetemes és originális megtapasztalása (s ennek filozófiai reflexiója) utat készíthet számunkra ahhoz, hogy válaszolhassunk az ateizmus szellemi kihívására. Ember nem lehet a másik ember istene! A Társadalom nem lehet az ember istene! A Szabadság nem lehet az ember istene! Az anyag nem lehet az ember istene! Az ember minden képességével *személyes transzcendens abszolútumot* igényel isteni partnerének. Jaj azonban az embernek, ha keserűen meg kell tapasztalnia, hogy ez a személy csak kivetítés által „feltétlen”, s csupán pszeudo-transzcendens abszolútum.

Az ún. immanens abszolútum rendszerének klasszikus kidolgozója Hegel, akinek pálogizmusát Marx a maga rendszerében a „fejéről a talpára állította”, amikor a fejlődő, dinamikus önmagát kibontakoztató abszolút eszme helyébe az abszolút anyag fogalmát állította. Az abszolút anyag – mint a materialista marxi–engelsi valóságteljesség – azonban csak *személytelen* abszolútum. Feltétlen lét-tökéletességgel aligha bírhat, hiszen épp a személyesség értéke, a tudatosság és a szabadság hiányzik belőle. Így aztán furcsa helyzet áll elő. Az ember, aki ezen anyagi teljesség „része” és megnyilvánulásának sajátos esete, személyes értékei következtében meghaladja a személytelen anyagot, vagyis transzcendens hozzá viszonyítva. Az ember megismételhetetlen egyedisége és személyes szuverenitása folytán végzetesen egyedül maradhat a „végtelen anyag” óceánjában. Ebben az egzisztenciális magányban a személytelen Társadalom (mint a konkrét személyek és körülmények együttese) aligha nyújthat számára kielégítő vizsgálatást és nem adhatja meg teljességgel élete értelmét sem.

A pozitívizmusra támaszkodó materialista ateizmus a *tény* (factum) adottságát abszolútizálja. De a tény *egy-szerűsége* a megelőző egész és általános (legalábbis megfogalmazatlan) előzetes ismerete (Vorverständnis) nélkül nem ismerhető meg. A felismert tény már arra indít, hogy más összefüggésbe, rendszerbe, struktúrába helyezzük a dolgot és újabb *egész-et* hozunk létre. Vajon honnan van bennünk az egység megelőző tudata a sokasággal szemben? Honnan a koncentrált és harmónia igénye a szétszórtsággal és diszharmóniával szemben? Egyszerűen onnét, hogy „ilyen a természet”, vagy éppenséggel mert ilyen az anyag? A gondolkodó ember számára az ilyen leszűkített válasz kevésbé lehet megnyugtató! A tény csak úgy kaphat feltétlen jelleget, ha személyre vonatkoztatjuk. Csak személy lehet igazán tény a fogalom sajátos értelmében, mivel csak a személy egyszeri és megismételhetetlen; a dologi tények értékét személyre való vonatkoztatásukban kapják meg. A dologi tények (adottságok, események, összefüggések) csak töredékesen tény-jellegűek, mivel megismételhetők, kifürkészhetők. Ha a tény nem tökéletes (dologi) fogalmát abszolútizáljuk (mint a pozitívizmus teszi) s ezt a tény-fogalmat kivetítjük a személyekre is (azaz az emberek és emberi összefüggéseket személytelen tényként fogjuk fel csupán), akkor végzetesen elszegényítjük valóságértelmezésünket s lemondunk arról, hogy a tényt a maga transzcendens személyi mivoltában megértsük. A személy azonban mindig másik személy felé „kiált”, mert csak a személyes bizalmi kapcsolat intimitásában lehet igazán önmaga. A bizalom viszont szeretetet ébreszt a másik személy iránt, s így jön létre a szeretet „ténye”. Valójában a feltétlenségre és elmúlhatatlanságra vágyakozó szeretet „ténye” az, ami igazában ténynek nevezhető. De honnan a szeretet végtelen vágya bennünk?

Minden olyan következtetés, mely oly módon kíván eljutni a transzcendens abszolútumhoz, hogy kiindulási pontként olyan esetleges létezőt állít, mely nem fogódzó az igazi transzcendencia felé, csupán immanens abszolútumhoz jut, jöllehet az így felvett valóság tartalmát annyira kifejti (explicatio) az elvonatkoztatás segítségével, hogy az már egészen elvont, életidegen: már nem is tűnik immanensnek, sőt inkább a valódi transzcendencia látszatát kelti bennünk. Az újszólászi-

ka második nemzedékének *ens*-fogalmát például „sikerült” annyira transzcendálni, hogy ezzel a fogalommal az istenmegismerés kérdésében aligha kezdhetett valamit a „kívülálló” ember. Épp ezért a kialakított „*summum ens*” elégtelennek bizonyult a kinyilatkoztatás személyes élő Istenének megközelítésére, hiszen filozófiailag „meghatározhatóvá” tette azt az Istent, aki lényegénél fogva meghatározhatatlan, mivel ő maga a „meghatározások meghatározása”, minden definiálás transzcendentális feltétele, aki az értelem számára ugyan felismerhető, de ki nem ismerhető. Isten léte értelmi megközelítéséhez tehát nem elegendő a kifejtő következtetés, hanem inkább egyszerre kell alkalmaznunk a kifejtő (explicatív) és bennfoglalt (implicatív) következtetés módszerét. E művelet végrehajtásában viszont kiindulási alapul a személy fogalmának elemzése tűnik a legcélszerűbbnek. A személy szellemi, transzcendens irányultsága lehet az a megfelelő fogódzópont, mely a személyes transzcendens Isten szükségszerű létének felismeréséhez vezethet minket. A konkrét egyedi személyben ugyanis – ha az önmegismerés és önmegtapasztalás útján befelé következtetünk a személy mélységeibe – felfedezhetjük azt az implikált és személyes aktusokban megtapasztalható alapvető transzcendens irányultságot, mely tárgyilag megalapozott, a személyből kiindulva „kifelé” kifejtető (explicatív következtetéssel) és a transzcendens személyes Isten felismeréséhez elvezet. Így juthatunk el az egyszerre alkalmazott bennfoglalt és kifejtő következtetés útján a személy elemzéséből az egyszerre immanens és transzcendens Abszolútum felismeréséhez, akinek hit általi megismerését a kinyilatkoztatás teszi lehetővé számunkra.

Letagadhatatlan originális és egyetemes tapasztalás tanúsítja, hogy az ember kérdező lény. Kérdezni azonban csak az képes, aki már tud valamit. Az előzetesen megfogalmazatlan, meg nem különböztetett és a valóság teljességére irányuló tudás teszi lehetővé a konkrét, egyedi valóságra való rákérdezést. Amikor tehát kérdezzük, akkor olyan választ várunk kérdésünkre, ami hiányos, töredékes vagy homályos ismeretünket megvilágítja és kiegészíti, vagyis pontosabb megismerésre és világosabb-teljesebb tudásra vezet. Az emberi kérdésnek három jellegzetes vonása van: a bizalom, a jövőre nyíltság és a teljességre való törekvés. Ebben le is lepleződik a kérdés (mint immanens adottság) transzcendens jellege. Nem volnánk’ ugyanis képesek sem a bizalomra, sem a jövőre való nyíltságra, sem a teljességre való törekvésekre, ha ösztönösen és sejtésszerűen nem tudnánk, hogy a végső válasz az emberi lét valódi és teljes értelme magát az embert s mindazt, ami emberi, felülmúlja és meghaladja. Ha nincs válasz előzetes kérdés nélkül, kérdés sincsen megelőző válasz nélkül. Nem tudnánk bizalommal kérdezni, mi a létünk értelme, ha valamiképpen nem sejténénk, hogy valóban van értelme. Márpedig alapjában véve mindig *létünk értelmére kérdezzük*. A *megértés* egzisztenciális igénye az embernek – Heidegger szavaival élve –, emberi létünket lényegileg jellemző kategória. Heidegger szerint „az ember az, aki önmagát megértve képes megvalósítani magát a világban”. Az, amit megértünk, nem más az elsődleges tapasztalás szintjén, mint a részek szétszórtságában létező sokaság: tények, adatok, kijelentések halmaza.

Itt azonban nem nyugodhatunk meg, és túllépve az ontikus tapasztalás szintjén, a következő lépésben értjük meg a megelőző „egészt”, vagyis amit megértettünk, annak egy magasabb összefüggésben való értelmét keressük, s alakítjuk ki a világról alkotott képünket, alapmeggyőződésünket. Ebben az esetben már a „világban-való-lét” (In-der-Welt-sein) össz-szituációjában keressük a dolgok értelmét. Az így nyert valóságértelmezés azonban még heterogén jellegű, mi azonban arra törekszünk, hogy a valóság-egésznek homogén értelmet adhassunk, s értsük meg a világot, világunkat és az összemberi történelmet. Ekként helyezzük el a magunk világnézetét egy még általánosabb világnézet rendszerébe. Csakhogy a kérdés dinamikája nem hagy bennünket nyugodni. Tovább kérdezzük a homogén értelmezés feltétlen alapjára. S vajon kapunk-e választ? A válasz lehetősége a feltétlen feltétel, aki a kérdező ember partnere: egyszerre válasz, de örök kérdés is marad. Isten az, aki létünkre végső személyes és abszolút válasz lehet, aki életünknek értelmet ad s akit nemcsak felismerhetünk, hanem a hit által meg is hallhatunk. Nem keressünk ugyanis létünk végső értelmét, a végső és teljes személyes Valóságot, ha ebben valamiféle elővételezés formájában nem volna már részünk. De éppen azért keressük, mert ösztönszerűen tudjuk, hogy amit keresünk, voltaképpen az hordoz minket, hiszen „benne élünk, mozgunk és vagyunk” (ApCsel 17, 28). Mindez végeredményben annyit jelent, hogy az ember minden tudatos gondolkodását megelőzően, még ha homályosan és sejtésszerűen is, de már tud Istenről, hiszen létének végső kérdéseiben valamiképpen már jelenlevő az Isten.

A *társkereső* ember transzcendens törekvése is megfogalmazatlanul egy abszolút transzcendens személy irányába mutat. Ez a törekvés jelen van a társas kapcsolatokban, az embertársi igények és viszonyok egzisztenciális megértésében. A mélypszichológiai kutatások szólnak az ember participációs igényéről (vö. Jung, Szondi). Ez az igény azt kívánja, hogy a javakban emberi, személyes közvetítés útján részesedjünk. Nem kétséges, hogy a participációs igény akárhányszor pótcselekvésekben is megnyilvánulhat, de e vadhajtások ellenére az igény kielégítése nélkülözhetetlenül fontos az emberi személy létének és egyéniségének kibontakoztatásához. Hermann Stenger *Az elfelejtett dimenzió* című művében az ember társas viszonyaiban jelentkező humánus törekvésnek három minőségi szintjét különbözteti meg: a személytelen, a személyes és a személyen túli szintet. A szerző úgy véli, hogy a participációs igényből eredő transzcendens törekvés abban nyilvánul meg, hogy az alacsonyabb szintről a magasabbikra igyekszünk eljutni. Arra törekszünk, hogy személytelen együttlétnket embertársunkkal valódi személyes viszonyná alakítsuk át, és ebben a személyes elmélyülésben valami személyen túli lényeges emberi tartalmat, baráti együttérzést, megértő szeretetet, lelki találkozást, önzetlen odaadást éljünk át és tapasztaljunk meg. E személyen túli tapasztalatot nem egy mai pszichológus „numinozum” jellegűnek tartja, hiszen e személyen túli Személyben maga a létezés lényege, a lényegi lét érinti meg az embert (vö. K. G. Dürckheim: *Überweltliches Leben in der Welt. Der Sinn der Mündigkeit*, Weilheim, 1972, 122. l.). A személyen túli Személy megtapasztalása kiszabadít egyéni létünk szűk korlátaiból, és a lét egzisztenciális beteljesedésének élményét kelti fel bennünk. Társkereső participációs igényünk és törekvésünk tehát azért transzcendens jellegű, mert a személytelentől a személyes keresztül a személyen túli személyes valóság megtapasztalását keresi úgy, hogy a három élményszint kiegészülésében megélje teljes emberségét. Teljes emberségét pedig csak úgy élheti meg, ha emberi kapcsolataiban mindjobban transzparenssé válik (áttetszővé lesz) a másik számára, hogy e kapcsolatban – ha sejtésszerűen is – felcsillan hasson az isteni szeretet. Valójában a transzparencia az, amire participációs igényből eredő transzcendens törekvésünk voltaképpen irányul. S ez tanúskodik arról is, hogy az ember természete szerint az isteni transzcendencia felé nyílt és istenkereső lény, aki Pascal szavaival élve nem keresné Istent, ha már előzőleg meg nem találta volna Őt.

Mind a kérdés, mind a törekvés transzcendens szellemi dinamikája olyan tapasztalási szinteket feltételez, melyeket ontikus, ontologikus és metafizikai tapasztalásnak nevezhetünk. Az ontikus tapasztalás a részek sokaságát, vagyis a létezők világát tárja elénk. Az ontologikus tapasztalás szintjén felfedezzük a megelőző egységet, „világban-való-létünket”, az „átmeneti létet”, míg a metafizikai tapasztalás analóg úton megsejti velünk ontikus és ontologikus tapasztalásunk transzcendens abszolút feltételét. E három tapasztalási szint külön-külön kölcsönösen feltételezi a másik kettőt úgy, hogy lehetővé teszik és elérhetővé teszik egymást. További kérdésünk lehet azonban, hogy vajon merjük-e vállalni azt a szellemi bátorságot (melynek gyakorlásához egyébként természetes adottságunk van értelmünk és akaratunk aktivitásában), hogy valóban végig is járjuk a tapasztalás ezen fokozatait, hiszen e ponton dől majd el hívó vagy nem-hívó alapbeállítottságunk. A hétköznapi ateista megelégszik a tények világának tudomásulvételével és hajlamos arra, hogy megmaradjon az ontikus tapasztalás szintjén. A teoretikus ateista eljut az ontologikus tapasztalás szintjére és átfogó világnézete lesz az ateizmus. Aki azonban mindhárom tapasztalás kockázatát meri vállalni, annak a metafizikai tapasztalás utat nyithat a még magasabb szintű vallási tapasztalás felé.

A tapasztalás vállalása és megfelelő értelmezése tehát nem csupán intellektuális kérdés. A tapasztalás egyoldalú tudományos-racionális értelmezését találóan leplezte le M. Blondel, amikor rámutatott arra, hogy az értelmes tapasztalás nem csupán a tervezett valóság és az adott valóság összecsengését jelenti, hanem azt is, hogy akaratunkkal választanunk kell a tapasztalás adott lehetőségei között, sőt döntésünkkel mintegy állást is foglalunk választásunk mellett. Elfogadjuk azt a lehetőséget, amit kiválasztottunk. Valójában csak így lesz egészen a miénk az, amit tapasztaltunk, s így értékeljük igazán személyhez viszonyítottan a terv és adottság egybeesésében megragadott tapasztalati tárgyat. Akarati aktivitásunkat – választásunkat és döntésünket – azonban etikai alapbeállítottságunk, alapvető erkölcsi döntésünk horizontjában gyakoroljuk. Tapasztalásunk lehetőségeit és értelmezését tehát – Blondel helyes meglátása szerint – erkölcsi praxisunk és előéletünk lényegesen befolyásolja. S e ponton lesz világossá, hogy etika és metafizika elválaszt-

hatatlan egymástól. Erkölcsi beállítottságunktól is függ, hogy a tapasztalás melyik szintjét fogjuk majd abszolutizálni, megmaradunk-e az immanens tapasztalási szinten, vagy merjük vállalni a metafizikai tapasztalás transzcendens szintjét is, s merünk-e tovább tekinteni a vallási tapasztalás szintjére. Ebből pedig már kézenfekvő módon következik az is, hogy Isten hiteles vallási megtapasztalásának útkészítője a hit és az erkölcs összhangja kell, hogy legyen. Ez teszi majd lehetővé azt is, hogy ajándék (kegyelem) gyanánt rendelkezünk azzal a „hallóképességgel”, melyet hitnek nevezünk, s valóban meghalljuk Isten szavát, aki életünk végső kérdéseire a legteljesebb Válasz, társkeresésünkben pedig az elveszítethetetlen Társ marad.

Befejezésül tegyük fel a kérdést: milyen lehet az az Isten, akit merész istenkereső kalandunk végén megtalálhatunk, és aki meg is mutatja magát nekünk a keresztény kinyilatkoztatásban?

A hiteles választ a teológia hivatott megadni. Az ember érdekében Istent tagadó ateizmusnak azonban meg kell vallanunk, hogy a keresztények Istene, Jézus Krisztus azért is lett emberré, hogy leleplezze egyszer s mindenkorra az Isten nevében, vagy bármely ideológia nevében űzött embertelenséget. Életével tükröt állított az ember elé, aki Istennel való rendezetlen viszonyából fakadó nyugtalanságát azzal igyekszik átmenetileg illuzórikusan csillapítani, hogy ártatlan bűnbakokat keres és talál magának, s ezeken éli ki belső diszharmóniából eredő agresszivitását. Ezt az alapvető és maíradandó emberi képmutatást leplezte le Jézus akkor, amikor magára vette a világ bűnéért járó büntetést, ártatlanul, de szabadon vállalva a bűnbak szerepét mint az Isten bányája, és meghalt a kereszten. Feltámadásának győzelmével pedig hitelesítette azt az emberi magatartást, mely áldozatként mer újtába állni minden embertelenségnek. Egyházától sem kíván mást, mint hogy az ő magatartását folytassa és megjelenítse a világ végezetéig, vállalva ezzel az esélytelenség és veszítés kockázatát. És ha egyházának tagjai esetleg csak botladozva járnak is az ő útján, vajon ez menlevelet ad-e bárkinek is ahhoz, hogy elkötelezett hitetlenségben éljen? Aligha, hiszen az ateisták panasza Isten ellen gyökerében alaptalannak bizonyul akkor, ha Jézusra tekintünk, jóllehet az egyház tagjait folyvást a hitelesebb keresztény életre serkenti az ateizmus, mely az emberi gondolkodás és magatartás maradandó világnézeti esélye marad.

Nem kétséges azonban, hogy mind az ateisták, mind a hívők Isten gyermekei, akiknek van nyugtalan szívük, s épp e nyugtalan szív nyújthat reményt arra, hogy – tudva vagy „tudatlanul” – de valamennyien megtalálják, akit keresnek.

JOÓS ERNŐ (Montreal)

LUKÁCS GYÖRGY ONTOLÓGIÁJA

Az ontológia a filozófiai tudományok között az úgynevezett *philosophia prima*, vagyis első filozófia, a filozófia alapja; kiindulópontja minden más filozófiai tevékenységnek. Joggal írhatta tehát Lukács néhány évvel a halála előtt: „Most, amikor több mint nyolcvanéves vagyok, legfontosabb munkám megírásán dolgozom”.¹ Az Esztétika után egy marxista etikát akart írni, de amikor ezen dolgozott, rájött, hogy „nincs etika ontológia nélkül”.² Mindéz a hatvanas évek elején történt. Ekkor jegyzetei mást is elárulnak. Komolyan tanulmányozta a teológusokat. Szent Ágostontól Szent Tamáson át egészen Karl Barth-ig. Ez utóbbi *Dogmatiká*-jának szentelte a leg-hosszabb jegyzeteket. Mit kerestek náluk? A találgatás nem visz messze bennünket, de annyi biztos, hogy ha áll a mondás: „nincs etika ontológia nélkül” –, az biztosan áll a teológiára. Röviden ezt így fogalmazhatnám meg: a lét és létezés törvényei szolgáltatják a cselekvés törvényeinek alapját. Szent Ágoston egyetlen mondata magában foglalja etikai irányvonalát: *fecisti nos ad te* (a magad számára teremtettél minket). A lét alapja Isten, s az ember célja is Isten.

Lukács György *Ontológiá*-jának a teljes magyar szövege megjelent Eörsi István fordításában a Magvető Kiadónál 1976-ban. (I. kötet: *Történeti fejezetek*; II. kötet: *Szisztematikus fejezetek*; III. kötet: *Prolegomena*.) Az eredeti német szöveg teljes egészében még nem jelent meg.

Lukács is kereste a lét és létezés törvényeit, hogy etikáját megalapozhassa. Lukács szerint Marx vetette meg az ontológiai gondolkodás alapjait, de mivel filozófiája kora problémáihoz kötődött, Marxtot folytatni kell, hogy feleletet lehessen adni a jelenkor problémáira Marx szellemében. Nem gondolom, hogy tévedek, ha Lukács Györgynek és tanítványainak kijelentései után ebben látom az ontológia születésének okait.

Aki Marxtot akarja folytatni, annak először Marx ontológiai alapelveit kell világosan lefektetnie és egymással összhangba hoznia. Ezt nevezem racionális konstrukciónak. Ilyen értelemben az ontológia minden filozófiai rendszerben a rendszer próbatétele, logikai összefüggéseinek vizsgálója. Lukács György esetében sem lehet másként: ontológiája tetemre hívás. Ontológiájában aláveti magát saját törvényeinek, s az ítéletet maga mondja ki nézetei fölött.

Az ontológia törvényei aránylag röviden összefoglalhatók, s annak ellenére, hogy Lukács *Ontológia*-ja közel kétezer oldalra terjed, alapelveit lehetséges néhány oldalban is ismertetni. Ezt különben önmaga is megtette az 1968-as bécsi Nemzetközi Filozófiai Kongresszusra készített értekezésében, *Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapjaiban*³.

Hogy azonban még a látszatát is elkerüljük annak, hogy Lukács filozófiáját félremagyarázzuk, vagy annak a gyanúnak tegyük ki magunkat, hogy a terjedelmes műből csak azt idézzük, ami nekünk tetszik, alávetjük magunkat azok gondolatmenetének, akik Lukáccsal együtt valósággal átérték az *Ontológia* szülési fájdalmait. Munkatársai: Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály és Fehér Ferenc, a négy „tanítvány” – nevezhetjük őket így is – Lukács halála után külföldi folyóiratokban hozták nyilvánosságra kritikájukat, pontokba foglalva reményeiket és csalódásaikat.

Az Ontológia princípiumai. Mielőtt azonban továbbmennénk, tisztáznunk kell a „lét” jelentését Lukács Ontológiájában. Az ontológia a léttel foglalkozó tudomány, de a léteket különbözőképpen lehet értelmezni. Ennek a kérdésnek tisztázása éppen azért fontos, mert manapság Heidegger és a fenomenológia hatására a lét kérdése nagyon bonyolulttá vált. Mit ért Lukács György „lét”-en? Munkáját, tudjuk, németül írta s így a *Sein* szót használta ontológiai spekulációjában. De a *Sein* kifejezés mellett Heidegger óta a bölcsleletben megjelent egy másik terminus is, a *Seiende*, a létező. Az ókori és a középkori filozófiában ez utóbbit értették a léteket (*on, ens*); viszont filozófusaink tudták, hogy a létezőnek különböző létezési formái vannak, ez vezetett az anyagi (természetes) és a szellemi világ egységéhez. Az elsőbbségi jogot némelyik filozófia, mint például Platóné, a szellemi, az érzékfölötti létezőnek tartotta fenn; Arisztotelész viszont a szellemi és az anyagi létező kombinációjából, a szubsztanciából indult ki, fenntartva a szellemi, az érzékfölötti világ valóságát.

Hogyan kell értelmezni a léteket Lukácsnál? Egy mondatban ki lehet fejezni. Prolegomenája elején ezt írja: „Csak létező nyúlra lehet lőni”. Ontológiai princípiumai között elsőnek említi az anyagot, a „matériát”. Materialista elveihez híven Lukács nem ismerheti el a szellem függetlenségét, s nem alkalmazhatja a *Sein* kifejezést a heideggeri ontológia szerint sem. Nála a lét mindig valami materiális, anyagi, valami érzékeinkkel megfogható létezőt jelent. Munkájának címét tehát így kellene fordítani: A szociális létező ontológiája. Éppen ezért, mint ez művének további ismertetése során kitűnik, Lukács igen nagy ontológiai nehézségekbe ütközik, amikor a tudat és a gondolat létezését kell elismernie. Ki merné vitatni, hogy azért némi szabadságunk is van, s gondolatainkat *nem mindig* befolyásolja az inorganikus természet? Ezt a tényt könnyű elismerni, de annál nehezebb egy olyan ontológiai rendszerbe beilleszteni és törvényeivel igazolni, mint Lukács Györgyé.

Bár utaltunk arra, hogy a teológusok írásai befolyásolhatták e marxista gondolkodó számára szokatlan eszmefuttatásban, saját bevallása szerint Nicolai Hartmann reifszere volt rá a legnagyobb hatással. Természetesen Hartmanntól azokat az ontológiai elveket kölcsönözte, amelyek marxista felfogásával nem ütköztek. Először is Hartmann elveti a tradicionális ontológiát, amely „felülről lefelé” (*von oben*) dolgozta ki rendszerét, és az ellenkező irányzatot: „alulról felfelé” (*von unten*) választotta. Hartmann másik érdeme, ugyancsak Lukács szerint, *realizmusa*. Hartmann elvetette a valóság két kategóriájára – *phenomena* és *numena* – osztását, tehát a létezők minden rétegét át akarta ölelni. Azonkívül nem kölcsönözött semmit a régebbi vallásos ontológiákból, ellenállt a korabeli pozitivisták irányzat befolyásának is és mindezen túl a természettudo-

mányokat is a filozófia uralma alá kívánta vonni. Hartmann ontológiájából ellenben hiányzott valami, amire a marxista ontológiának feltétlenül szüksége van: a *genesis*, a keletkezés, a létrejövés fogalma. E nélkül a fogalom nélkül a dialektika halott. Említettem már, hogy az ontológia a filozófiai irányzatok lelkiismeret-vizsgálata: megfogalmazza és rendszerezi benne törvényeit, ami azt jelenti, hogy egyik törvény a másiknak nem mondhat ellent. Ha ellentmond, a rendszer összeomlik. Sajnos, Lukács is csak néha vette ezt észre és emiatt gyakran ellentétbe került önmagával. Hartmann ontológiája a *leiró* (fenomenológiai) módszert alkalmazza, tehát eleve kizárja, hogy a *genesis*st, a keletkezést és a fejlődést, mint principiumot saját ontológiájába beépítse. De Lukács, akinek ragaszkodnia kell a *genesis* fogalmához, nem gyakorolhatja a *leiró* ontológiát, s emiatt – akár akarja, akár nem – visszaesik a régebbi (vagy filozófiai, vagy vallásos) ontológiákba, tehát éppen abba a hibába, amit el akar kerülni: egy principiumból *vezeti le*, felülről lefelé (*von oben*) a létet és a létezőt, mint például Platón az ideából, a keresztény teológia pedig Istenből. A principium, az idea, Isten, a létezőnek *értelmet* ad s a *genesis*ben ez az értelem válik nyilvánvalóvá. A *leiró* ontológia, mint például Hartmanné, kizárja a *genesis*st, mivel az ilyen ontológia elveti az *értelmet*, amely a fejlődésnek, a dialektikának meghatározott irányt adna. Hartmann világosan kifejti, hogy ez a világ nem alapul az értelmén, és megfelelő tarkán keveredik benne az értelmes és az értelemellenes. „De az adott világban éppen az utóbbit tapasztaljuk lépten-nyomon. Az értelmesnek és az értelemellenesnek ezt a tarka keveredését egyáltalán nem kell teleológiailag értelmeznünk; hiszen nincs előre megszabott iránya” (*Teleológiai gondolkodás*, ford. Redl Károly, Akadémiai Kiadó, Bp., 1970. 109. old.).

Ha Lukács meg akar tartani néhány ontológiai elvet, közöttük a *genesis*st, s ami vele jár, a teleológiát, mivel rájuk feltétlen szüksége van, hogy a társadalmi létet megmagyarázza, akkor vállalnia kell ennek logikai következményeit. Vagyis: aki vállalja, hogy van *genesis*, annak vállalnia kell a *hipotézist*. S mi mindnyájan jól tudjuk, hogy minden filozófia hipotézissel indul, aminek az igazságát bizonyítani nem lehet (*tehát a filozófia nem természettudomány*), csak alkalmazásának lehetőségéből tűnik ki, hogy tartható-e vagy tarthatatlan. Lukács ezt a dilemmát mindenáron el akarta kerülni, de – úgy látszik – mégsem sikerült. Hogy rendszerének belső logikáját biztosítsa, sokszor észrevétlenül, idegen, úgy is mondhatnánk, „tilos” ontológiai területre téved. Lássuk, melyek *Lukács alapvető ontológiai principiumai*:

„A társadalmi létnek sok részterülete van, amely kétségkívül és láthatóan éppúgy alá van vetve a szükségszerűségeknek és törvényszerűségeknek, mint maga a természet” (A társadalmi lét ontológiája; A probléma jelenlegi állása, 17. old.).

A múltban a filozófusok különféle módon próbálták megoldani a társadalmi lét problémáját, de kísérletük mindig a valóság egységének a megbontásával járt, amint ez Kantnál is történt.

„Így újból és újból olyan módszertani kompromisszumok jönnek létre, amelyek megkerülik a társadalmi lét létszerű különösségének alapvető ontológiai problémáját és tisztán ismeretelméletileg vagy tisztán módszertanilag, tudományelméletileg közelednek a részterületek gondolati nehézségeihez.”

„Magát a problémát tehát először Marx fogalmazta meg helyesen. Mindenekelőtt azt látja tisztán, hogy egész sor olyan kategoriális meghatározás létezik, amely nélkül semmilyen lét ontológiai jellegét nem lehetne konkrétan megragadni. A társadalmi lét ontológiája ezért egy általános ontológiát tételez fel” (uo. 18–19. old.).

„Az életben új kategóriák bukkannak fel, de létszerűen csak az általános kategóriák alapján, velük kölcsönhatásban lehetnek hatékonyak” (uo.). Ezek a kategóriák viszont csak az inorgánikus létben (a természetben) alapulhatnak. Ez a materializmus alappincipiuma.

A következő principiumnak e kategóriák összefüggését kell biztosítania: „Marx következő lépése a döntő kérdés irányában az volt, hogy az objektív valóság dialektikus visszatükröződését helyezte a középpontba” (uo.). S ha ehhez hozzátesszük a praxist, előtűnik vannak a legfontosabb ontológiai alapelvek, amelyek minden mást magukban foglalnak.

Meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet az ontológiai elvek felsorolása néhány oldalban vagy talán még néhány sorban is lehetséges, következményeinek (implicatio) feltárása már sokkal hosszadalmasabb. Másrészt viszont ez a legérdekesebb része az ontológiai spekulációnak. Ugyanis, amikor tűnik csak ki egy filozófiai rendszer fogyatékosága vagy szilárd megalapozottsága, amikor az alappincipiumokból levezetjük a másodlagos törvényeket, amelyek a természeti és társadal-

mi változásokat szabályozzák és azok jelenségeit megmagyarázzák. Példaként említjük a tudat eredetét, a gondolat szabadságát, vagyis teremtő erejét, mivel mindkettő fontos szerepet játszik Lukácsnál ontológiai rendszerének kidolgozásában anélkül, hogy eredeti, alapvető principiumok lennének. A materializmusban mind a tudat, mind a gondolat az alapvető principumból, az anyagból vezethető le. Ezen a ponton merül föl a következtetesség s a logikai törvényszerűség kérdése; s amint látni fogjuk, a „körülmenyek” itt Lukácsot ellentmondásokba kényszerítik.

Kritika vagy kommentár. Egy ontológiai rendszert csak akkor ismerünk meg igazán, ha tudjuk, milyen *okok* ösztönözték szerzőjét ontológiai alapelveinek megválasztásában. Így egy ontológiai rendszerrel szemben kétfajta magatartás lehetséges. A leggyakoribb az ontológiai alapelvek bírálata, mert ezek már elárulják, mit tartalmaz és mit zár ki a rendszer. Ha a vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy sosem tudnánk egyetérteni ennek az ontológiának a következtetéseivel, akkor megítéljük és elvetjük a vállalkozást. Ezzel a vita lezárul.

De lehetséges az ontológiai vállalkozás bírálata olyan értelemben is, hogy megvizsgáljuk logikai összefüggéseit, rámutatunk hiányosságaira, de nem egy idegen ontológiai rendszerből kiindulva, hanem a bírált rendszeren belül. Ezt a kritikát objektívnek minősíthetjük, mivel nem kényszerítjük senkire a magunk ontológiai nézeteit; kritikánkat a rendszer belső, logikai összefüggéseinek a vizsgálatára korlátozzuk, tehát célunk az ontológiai rendszer megismerése és megértése.

Egy *kérdés* nem szükségképpen ítélet, de lehet az is, ha a feleletből hiányzik a logikai összefüggés, ha a válasz a levegőben lóg, ha nincs *elvi* alapja.

Tisztában vagyok azzal, hogy nem lévén marxista filozófus, kérdéseimet félremagyarázhatják azok, akik az ontológiai gondolkodásban nem jártasak. Ebben vannak segítségünkre Lukács tanítványai, akik Lukács ontológiájának belső, logikai vizsgálatára vállalkoztak. Kérdőre vonják mesterüket, s számon kérik tőle várakozásaikat.

Ha ez a módszer megbízhatóbbnak tűnik is, mivel Lukács tanítványainak „jegyzeteire” támaszkodom, ugyanakkor új nehézséget is rejt magában. Nemezszer meg kell kérdőjeleznem a „tanítványok” bírálatát is, mert ők maguk sem értették meg mindig az ontológia törvényeit, vagy mesterük szándékait. Így ebből az elmékedésből kettős kritika és kettős kommentár alakul ki. Remélhetőleg ez a módszer egyrészt az általános ontológia, másrészt Lukács ontológiájának a helyesebb értelmezéséhez vezet.

Lukács és tanítványai. Említettük már, hogy Lukács György tanítványai részt vettek a nagy vállalkozást megelőző előkészítő vitákban. Lukácshoz hasonlóan, vagy Lukács példáját követve, új utakat kerestek, amelyeken a marxista filozófia tovább haladhat. Természetesen mesterüktől várták az útmutatást. Az ontológia ennek a várakozásnak a beteljesülése.

A tanítványok elmarasztaló cikke először a *Telos* című angol nyelvű folyóiratban jelent meg 1976 őszén; utána olaszul az *Aut-Aut*-ban *Jegyzetek és kommentár* címen⁴. Ebben leírják az ontológiával kapcsolatos vitákat, kifejtik, mit vártak Lukács Györgytől, s elmondják azt is, miben csalódtak benne.

Nincs okom a négy tanítvány – Fehér Ferenc, Heller Ágnes, Márkus György és Vajda Mihály – jó szándékát kétségbe vonni, de minden olvasónak szemébe ötlük a dátum. Lukács 1971 júniusában halt meg. Miért kellett öt évig várniok, hogy jegyzeteiket publikálják? Egy biztos, s ez a *Jegyzetek*-ből világosan kitűnik, hogy útjaik Lukácstól elváltak. Ha ennek indítékát keressük, vissza kell térnünk az Ontológiához.

Abban egyetértünk Lukáccsal, hogy a tradicionális marxizmus továbbfejlesztésre szorul. Marxot folytatni kell, hogy korunk problémáira feleletet tudjon adni (*Telos*, 164. old.). Ehhez arra volt szükség, hogy valaki kidolgozza a marxista filozófia alapelveit, mégpedig olyan átfogó módon, hogy a többi rész-tudományokat erre az alapra lehessen építeni. Ez az alapvető munka lett volna számukra az Ontológia. Várakozásukat így fogalmazták meg: „A munka számunkra biztató volt arra, hogy kidolgozzuk a marxista filozófia fő problémáit, természetesen anélkül, hogy ezt a munkát Lukács mindent átölelő szisztematikus könyvéhez hasonlítsunk” (uo. 165. old.).

Csalódásait a következőképpen összegezik: „Amikor magunk között újra megtárgyaltuk Lukácshoz és munkásságához való viszonyunkat, vállalkozása egészen más benyomást tett ránk. Az Ontológiát illetően metodológiai szempontból kétségeink támadtak: 1. hirtelen szemünkbe ötlött, amit csak halványan sejtettünk, hogy a terv alapvető metodológiája nem lett kellőképpen kidolgozva; 2. újból felvetődött a marxizmus mint filozófia évszázados problémája; összefér-e a történelmiség – hogy Marxot idézzük –, a történelem mint tudomány és a szisztematikus egyetemesség (systematic universality)?” (uo. 166. old.).

Mi tűnik ki ebből a két megjegyzésből? A „mesterrel” folytatott vitájukban a „tanítványok” nem képesek követni az Ontológia alapgondolatait s korlátolt ontológiai ismereteik a komoly vitát családi perpatvarra zsugorítják. Ezért cikküket alig lehet tanulmánynak minősíteni; hiányzik belőle a *Leitmotiv*, a gondolat egysége. Egy filozófiai vita ugyanis (különösen ha ontológiáról van szó), elvek alapján épül fel; a tanítványok szavakat, mondhatnám „szólamokat” vetnek Lukács szemére.

A metodológiáról szóló megjegyzésük éppen ezt bizonyítja. Az igaz, hogy minden ontológia egy metodológiára támaszkodik, mint például Heidegger ontológiája a fenomenológiára, Platóné pedig a dialektikájára. De az ontológiában nem a metodológia a legfontosabb, hiszen nem természettudományról van szó. Ha pedig a metodológia fontosságát hangoztatjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy maga a metodológia is ontológiai alapelvekből fakad. Platón dialektikája az *eidos* létezésén, Heidegger fenomenológiája pedig a „jelenésen”, „megjelenésen” alapszik. Az ontológia alapköve a *princípium*; s ha ezt a szót etimológiai értelemben veszem: kezdet, eredet. A metodológia mindig másodlagos, tehát nem előzheti meg a princípiumot. A tanítványok megjegyzése világosan igazolja, hogy nem követték mesterük gondolatmenetét, aki már az Ontológia legelején felhívja figyelmünket a módszertan, a metodológia és az ontológia közötti különbségre: „... újból és újból olyan módszertani kompromisszumok jönnek létre, amelyek megkerülik a társadalmi lét létszerű különösségének alapvető ontológiai problémáját és tisztán ismeretelméletileg vagy tisztán módszertanilag, tudományelméletileg közelednek a részterületek gondolati nehézségeihez” (I. kötet, Bevezetés, 18. old.). A részterületek gondolati problémáit csak egy általános ontológia alapján lehet megoldani. Ezt a gondolatot nevezhetjük Lukács György legmélyebb meglátásának. Ő kielégítően felelt arra a kérdésre, mi a lét (létező) eredete, megnevezvén a materiális princípiumot, mint ontológiájának alapkövét. Kérdezhetnénk tehát, mit értettek tanítványai metodológián egy ontológián múben?

Kifogásolják azt is, hogy Lukács újból felveti a marxizmusnak mint filozófiának a problémáját, és rámutatnak arra, hogy ez összeférhetetlen Marxnak a történelemtől szóló tanításával. Nem értettek egyet Lukácsal abban, hogy a marxizmus gyarapodásra szorul? *Minden gyarapítás viszont az alapelvek kibővítésével jár*, s ezt Lukács jól tudta. Célját is világosan meghatározta: egy marxista etika kidolgozása, amelynek először ontológiai alapot kell adni. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Lukács belátta, milyen nagy különbség van a forradalmi praxis (lásd *Taktika és Etika*)⁵ és a mindennapok etikai problémái között. Az egyik a kivételre, a másik a szabályra alapozódik. Szabályok, törvények a mindennapi társadalmi praxisban elkerülhetetlenül a gyakorlat teóriájához vezetnek, *s ez egyértelmű egy olyan marxizmussal*, amely a teóriára fekteti a hangsúlyt. „A marxizmus klasszikusainak a tudomány és az elmélet volt az elsődleges...” – mondja Lukács röviddel halála előtt, s hozzáteszi: „Szerepem mindössze annyi, hogy az elméleti munka terén szükséges irányt megvonjam az utánam jövőknek”.

Nincs szándékunk Lukácsot mentegetni, inkább arra akarunk rámutatni, hogy aki az ontológia útjára lép, annak alá kell vetnie magát az ontológia törvényeinek, s ha alapelveit meghatározta, alá kell vetnie magát a saját törvényeinek. *Az ontológia teória*, tehát fölötte áll a *metodológiának*.

A „Kommentár” kommentárja. Aki a Lukács-tanítványok által összeállított *Jegyzetek*-et tanulmányozza, két nehézséggel kell számolnia: 1. a referenciák az eredeti gépelt kézíratra utalnak; tehát egyszerű lenne ellenőrizni a Lukács-archívumban az idézett helyeket; sajnos, az a kézirat, amelyre Hellérek hivatkoznak, nincs az archívumban; 2. a jegyzetek rendszertelen megjegyzések minden vezérfonal nélkül; a Lukács által előterjesztett megoldást el lehet vetni, de helyesebb lenne, ha megcáfolnák őket, mert akkor legalább megértenénk kritikájuk *okát*, vagyis annak ontológiai alapját. De mindez hiányzik.

Miben volt a tanítványoknak igazuk? Az Ontológia hosszadalmas, nehézkes mű; tele van ismétléssel, kitérésekkel; az is igaz, hogy lehet két ontológiáról beszélni – a korábbi és a későbbi megfogalmazásról.

Miben tévednek? Mivel nem értették meg, hogy az ontológia egy mindent átölelő *teória*, nem értették meg Lukács szándékát sem. Nem látták be, miért *nincs etika ontológia nélkül*, s így kritikájuk is csak a részletekre terjed ki. A marxizmus megújítását is a részletek megújításában szorgalmazzák. Hogy módszerüket illusztrálják, Jürgen Habermas munkájára hivatkoznak – *Die Struktur der Öffentlichkeit*. Úgy gondolták, az *Ontológia* sem lesz más, mint egy szintézis, vagyis a pusztá történeti irányzatok fölé emelkedik anélkül, hogy egyetemes törvények hálójába keveredne (uo. 165. old.). Azt írják, felbuzdulva Lukács példáján, hogy kezdtek kidolgozni a marxizmus néhány központi problémáját, de miképp lehet központi problémákat kidolgozni anélkül, hogy ne jussunk egy rendszeres, egyetemes interpretációhoz? Honnan jön gondolkodásunk rendszere, a „szisztematikus egyetemeség”, ha nem attól a princípiumtól, amelyek központi, alapvető? Ilyen princípiumból sok nem lehet, mert akkor nemcsak a „szisztematikus univerzalizálás”, de még az egyszerű szintézis is lehetetlenné válik. Lukács *Ontológia*-ja a társadalmi létet a többi létezők szisztematikus összességében akarja megragadni. Ha ez a megoldás a tanítványokat nem elégti ki, akkor el kellene vetniök Lukács ontológiai kiindulópontját is – a materiális princípiumot. De erről hallgatnak.

Amikor Lukácsot azzal vádolják, hogy rosszul választotta meg kiindulópontját – kiindulóponton nem princípiumot értenek, hanem metódust. „Az alapvető kérdés – vetik föl – nem az, hogy a filozófia ismeretelmélettel, vagy ontológiával foglalkozik-e, hanem hogy kiindulópontja az egyén... vagy a társadalom teljessége” (uo. 171. old.).

Először is, mi kifogása volt Lukácsnak az ismeretelmélet ellen? Hartmannt követve Lukács szembeszállt a XIX. század filozófiai irányzataival – a neokantianizmussal és neopozitivizmussal –, mivel mindegyiknél az erős szubjektív irányzat a valóság egyén által való uralmában, vagyis az ismeretelméletben csúcsosodik ki. Ez összeférhetetlen Lukács marxizmusával, amelynek ontológiai alapp princípiuma az anyag (*materia*). Innen származik, hogy először jön az, ami van, létezik, s utána a létezőnek az ismerete; valamint hogy a társadalmi lét ontológiája Lukácsnál egy általános ontológiát tételvez fel. Mindezt Lukács Marxhoz vezeti vissza (A probléma jelenlegi állása, 18–19. old.). A kiindulópont tehát nem lehet sem az egyén, sem a társadalom összessége, mivel mindkettő későbbi ontológiai jelenség. Ha sorrendben vesszük, a tudat eredete megelőzi a társadalmi létet, hiszen nélküle sem az egyén, sem a társadalom nem létezhet. De a materializmus tanítása szerint, tehát Lukácsnál is, még a tudatot is megelőzi az anyag, hiszen a tudatot a materializmus az anyag későbbi termékének tekinti.

Továbbá az ontológia, nem pedig az ismeretelmélet alapján beszélhetünk létkategóriákról. Az ontológia tud csak a létezők *rendjével* foglalkozni. Ennek az alapvető fogalomnak a meg nem értése újabb félremagyarázásra adott okot a „tanítványok” kommentárjában. Mivel nem tudták Lukácsot elvek szerinti gondolkodásában követni, nem értették meg azt sem, miért sorolja Lukács a gazdaságot a szükségszerűség szférájába – s ide helyezi a reprodukciós folyamatot is –; viszont minden más, beleértve a kapitalizmust és a szocializmust is, a fenomenális szférába kerül. Eszerint a kapitalizmus és a szocializmus csak a fenomenális szférában különböznek egymástól (uo. 171. old.).

A tanítványok azt állítják, hogy ez a tétel ellentétben áll Lukácsnak a demokratizálásról írt cikkével. Az ontológia képes erre a vádra is válaszolni: a materiális princípiumokhoz hozzátartozik a *szükségszerűség*; tehát a gazdasági szférának a szükségszerűség szférájának kell lennie. Ezért gazdasági téren a kapitalizmus és a szocializmus ugyanazon problémákkal küzd, de különböznek egymástól abban, milyen eszközöket használnak a problémák megoldására. Így a fenomenális szféra a szabadság szférájával egyenlő. Ha tovább vizsgáljuk a két szféra összefüggését, akkor szükségképpen a *tudat* problémájához jutunk. A „Jegyzetek” szerzői Lukácsnak szemére hányják, hogy a *Munka* című fejezetben a *tudat* a *nem-létnék*, a *nem-valóságnak* egy különös formájává válik. De megint csak Lukácsnak van igaza, hiszen következetesen *nem-létnék* nevezi a tudatot és a fenomenális szférát, amely voltaképpen a tudat terméke.

Ez a felfogás Lukács ontológiai alapelveinek, a *materia* elsőbbségének logikai következménye.

A matériához viszonyítva minden, beleértve a tudatot, visszatükröződés, tehát jelenség, fenomenon és nem *valóság* (realitás).

Heller Ágnes és kollégái azt hangoztatják, hogy Lukácsnak a tudatról is kétfajta felfogása volt. A bécsi kongresszusra készített tanulmányában (1968) a tudatot *epifenomenon*-nak tekinti; az Ontológiában viszont azt állítja, hogy a tudatnak nincsen epifenomenális jellege.

Ilyen ellentmondásokkal gyakran találkozunk az Ontológiában, de ezek könnyen megmagyarázhatók. Magyarázaton természetesen nem mentségeket értek. A magyarázat az ellentmondást nem oldja fel, de felszínre hozza Hellerék felületes kritikáját. Nem azt kellett volna Lukács szemére vetni, hogy a *tudatról* ellentmondó felfogást vall, hanem hogy ontológiai princípiumait félúton megváltoztatja. Lukács azonban jól tudta, miért változtatott irányt a tudatról szóló tanításában. Ha a materiális szférát a lényeg (*Wesen*) szférájának nevezi (s ezt megteheti ontológiai princípiuma alapján), akkor az emberi tevékenység szférája a fenomenális szféra lesz. E kettőnek más nevet is lehet adni, ha fő jellemvonásaikat tekintjük: az első a szükségszerűség szférája, a második a szabadság szférája; az elsőben a természet törvényei uralkodnak, a másodikban az ember gyakorolja szabad tevékenységét. Ha az embert *válaszoló* lénynek tekintjük, vagyis olyan lénynek, amelyik munkájával *válaszol* a természetnek, amikor szükségleteit kielégíti (vagyis megteremti gazdasági és kulturális világát), akkor felvetődik a kérdés: *honnan jön a „válasz”*? Ha a „válasz” az *anyagból* fakad, akkor a szükségszerűség törvénye alá esik, tehát minden válasznak egyformának kellene lennie. De a gyakorlat azt bizonyítja, hogy az embernek van *választása*, legalábbis egy bizonyos mértékben, s „válasza” a legtöbb esetben töle magától függ. A szabadság tehát nem illúzió, s ebből az következik, hogy a *tudat* (ahonnan a „válaszok” erednek) sem lehet pusztán epifenomenon, még akkor sem, ha Lukács nem próbál világos választ adni arra a kérdésre, mi más lehetne. Hogy a választ magyarázza, Lukács a praxis legkorábbi formáihoz (*Urforn*), a munkához fordul és olyan tényekhez, amelyek kézzelfoghatók. „Már ezen a kezdeti fokon is megállapításunk helyességét tanúsítja az a pusztán tény, hogy a valóság világában megvalósulások (az emberi gyakorlat munkában kivívott eredményei) lépnek be, *mint a természetből le nem vezethető, új tárgyiassági formák, amelyek azonban mégis, és éppen mint ilyenek, ugyanúgy valóságosak, mint a természet termékei*. Ebben a fejezetben és a következőkben még sokat beszélünk a *tudat* konkrét megjelenési és megnyilvánulási módjairól és már *nem epifenomenális jellegének konkrét létmódjáról*” (*A munka*, 35. old.).

Lukács itt nem bizonyítékról beszél, hanem csak *megállapításról*, mert tudatában van annak, átlépte a korábbi elvei által megszabott vonalat azzal, hogy a tudatot nem tekinti epifenomenális jellegűnek. A gyakorlat rákényszerítette a tradicionális marxizmus *kibővítésére*. Tanítványai nem jöttek rá, hogy az ontológia szigorú törvénye – a *következetesség*, a törvények belső, logikai összefüggése – formálta Lukács gondolatait, s ennek józan ésszel nem lehet ellenállni. Igaz, hogy néhány sorral lejjebb Lukács visszatér régi felfogásához – a *visszatükröződés* tanához, s ezzel ellentmondásba kerül. Vajon megbánta, amit mondott?

Így ingadozik Lukács az ontológia és az ideológia között, még akkor is, amikor kellőképpen előkészíti megújhodott nézetét: „Csak a munkában, a célnak és eszközeinek tétélezésében jut el a tudat, egy önmaga által irányított aktusnak, a teleológiai tétélezésnek az útján, hogy ne csupán alkalmazkodjék környezetéhez – mint azok az állatok is, amelyek objektíve, akaratlanul megváltoztatják tevékenységükkel a természetet –, hanem olyan változásokat idézzen elő, amelyekre a természet magától képtelen lenne. Mivel tehát a megvalósulás természetét átformáló, újrafarmáló elvélvél vált, a *tudat*, mely ehhez impulzust és irányt adott, *ontológiailag nem maradhat epifenomenon*. Ez a megállapítás választja el egymástól a *dialektikus és a mechanikus materializmust*” (*A munka*, 34. old.). Ezek a fejtegetések ugyancsak bizonyítékai annak, hogy Lukács tudta, mi az *ontológiai módszer*, mi az *ontológiai következetesség*. Tanítványai viszont idáig sosem jutottak el. Hogy a különbségeket világosan lássuk, elég *Márkus György* cikkének arra a részére utalni, amely a „Jegyzetek” szerkesztői maguk idéztek a *Telos* című folyóiratban, hogy saját vállalkozásuk helyességét igazolják: „A filozófia feladata a jelenlegi alternatívák tudatos kérdéssé (és feleletté) való átalakítása, mégpedig oly módon, hogy kutatja a mai konfliktusok rejtett alapjait az emberiség totális fejlődésében és felfedi az alternatívák kapcsolatát a történelem által teremtett értékekhez és ezáltal megmagyarázza jelentőségüket, értelmüket (*meaning*) az összes emberi fejlődés szempontjából. Így értelmezve a filozófia valójában nem más, mint az általános eredmények ál-

landóan megújuló összefoglalása, amelyet az ember történelmi fejlődésének a megfigyeléséből lehet levonni – (Marx), összefoglalás, amely mindig a jelenből indul ki és amely a szociális lét valódi ontológiája, tehát történelem az emberi lények (*human beings*) fejlődésének a szempontjából.” A cikk írói tudatában vannak annak, hogy ez még nem válasz, hanem – a legjobb esetben csak a válasz vázlata; nem arra a kérdésre felel „Mi az igazi (valódi) struktúra?“, hanem arra – „Hogyan látjuk a marxista filozófiai struktúrát a világhelyzet emberi elgondolásának egy bizonyos nivóján, vagyis a keserű csődökből levont tanulságokból; de ugyanakkor az örökké megújuló reformtörekvésekből” (*Telos*, uo. 168. old.).

Nem akarom ezt a szöveget hosszan vitatni. Az olvasó jól láthatja a különbséget Lukácsnak az elveken alapuló okoskodása és Márkus György romantikus eszmefuttatása között. Vajon gondolt-e Márkus György arra, hogy egy eseményt csak akkor lehet fiasónak (csődnek) nevezni, ha tudjuk, mi a siker, a sikernek viszont valami meghatározása kell legyen, különben honnan tudnánk, hogy siker? A meghatározások elveken alapulnak; elvek pedig nem születnek az emberiség fejlődésének pusztá leírásából. Marxnak voltak elvei, s nem is tetteme el őket kusza szóhalmoz alá. Aki tehát Marxtól idézi, az még nem szükségképpen hű Marxhoz, vagyis Marx elveivel.

Lukács hűsége Marxhoz sokkal mélyebben gyökeredzett, éppen azért harcolt azokkal a nehézségekkel, amelyeket Marx nem láthatott előre. Ezek a nehézségek a *gyakorlat teóriai megalapozásában* rejlettek.

Lukács harca a princípiumokkal. Térjünk vissza a tudat értelmezésére, mert itt lehet a legrövidebben szemléltetni Lukács gondolatmenetének problémáit.

Vegyük először a tudatot, mint *epifenomenont*, mint olyan létezőt, amely valamilyen módon az anyagból ered. Mi itt a nehézség? Filozófiai szempontból az *anyag* lényege nem ugyanaz, mint a *tudaté*. Azért hívjuk a tudatot epifenomenonnak, mert az anyagból egy *nem anyagi* létező fakad. Lenin ezt így fejezi ki: „Az anyag elsődleges. Érzékelés, gondolat, s így a tudat is az anyag terméke; egy bizonyos módon organizált anyag. Ez a materializmus fő tana, ez Marx és különösen Engels tétele” (*Phil. Wörterbuch*, I, Leipzig 1970, 197. old.).

A visszatükröződés (*Widerspiegelung*) teóriája és a tudat mint epifenomenon között logikus kapcsolat van. „A tudat az anyagi világ ideális (ideelle) visszatükröződése (*Widerspiegelung*), és éppen ezért a tudatnak nincs tartalma (*Inhalt*)” – vagyis a tudat üres (uo. 198. old.).

Az ontológiai gondolkodásban nincsen romantika. Kíméletlen logikai szigorúsággal kell feltenni a kérdést: hogy kell ezek után értelmezni a képzeletet (*imaginatio*), a találgatóságot? Összefér-e és milyen princípium alapján a gondolat szabadsága a tudat anyaghoz, tehát természeti törvényekhez való kötöttségével? Milyen összefüggésben van a szükségszerűség és a fenomenák szférája? Valóban képes a tudat – ahogy Lukács véli –, új valóságot (*Wirklichkeit*) alkotni, amit a természetből nem lehet megmagyarázni, ha a tudat „a materiális világ által determinálva van” (uo.)? Lukács csak a gyakorlat, a megfigyelés alapján tulajdoníthat a tudatnak ilyen hatalmat. Azért beszél csak „deklarációról”, és ígéri, hogy a későbbiekben ezt be is fogja bizonyítani.

De vajon belátta-e merész kijelentéseinek következményeit? Az ontológia bonyolult szálai kicúsztak a kezéből, mivel két szinten gondolkodott: az egyikben princípiumai, logikus következetességei vezették célja felé, mégpedig arra, hogy a marxizmust megújítva képessé tegye választ adni korunk problémáira is; a másikban mintha újításaitól megrémült volna, visszakanyarodott a régi gondolkodáshoz, s mint a tudat esetében, próbálta igazolni, hogyan lehetséges az, ami elvei szerint lehetetlennek látszott. Innen származnak azok az ellentmondások, amikre tanítványai is felhívták a figyelmét.

Az ontológiai gondolkodás Lukácsot kétségkívül korábbi álláspontjának megváltoztatására kényszerítette, tehát ellentmondásokba szorította. Megoldhatatlan rejtély marad számunkra, hogyan állította volna helyre ontológiai spekulációinak logikai egyensúlyát, ha még néhány év állt volna rendelkezésére. Tanítványainak abban igazuk van: nem egy, de két ontológiát hagyott hátra. Ennek a két ontológiának az egymással való vetélkedését legjellemzőbben a tudattal kapcsolatos gondolatok szemléltetik. Ha ugyanis továbbfűzzük a tudattal kapcsolatos tételek következményeit, akkor a következő álláspontra jutunk: a tudat egy bizonyos ponton megszűnt epifenomenon (vagyis az anyag terméke) lenni. Lukács tanítványai szerint mesterük nem következte-

tes. De mit kellett volna tennie, hogy következetes legyen, ha következetességen az elvek szigorú, törvényszerű összefüggését értjük? Lukács harcolt saját következetlenségei ellen, de újításai nehéz problémák elé állították. Egyrészt fenntartotta a tudat szabadságát, – a találékony, a képzelet – függetlenségét, amely a munkában nyert kifejezést, másrészt tiltakozott az ellen, hogy a tudat (a lélek) független szubsztancia legyen (A munka, 107–108. old.). „Noha továbbra is ragaszkodunk ahhoz, hogy magában a munkában keletkezett a tudat objektíve hatékony, de ontológiailag viszonylagos függetlensége a testtől, látszólag teljes önállóságával és ennek a szubjektum élményeiben »lélekként« történő visszatükröződéssel együtt, teljesen távol áll tőlünk, hogy ebből közvetlenül óhajtuk levezetni e komplexus későbbi bonyolultabb felfogásait” (uo. 110. old.).

Világos, hogy Lukács nem tudott olyan messze menni, hogy a léleknek a testtől (anyagtól) való teljes függetlenségét állíthassa. Ezzel ontológiai alapelvét, a materiális princípiumot s vele együtt a materializmus érvényességét vonta volna kétségbe. Nem tehetet más, mint Engelst követve, az okozatsorozatba beiktatott egy irracionális elemet – az ugrást (*Sprung*) (A munka, 16. old.), amely megmagyarázza a minőségi differenciálódást (a test és a lélek, az anyag és a szellem között). A másik irracionális láncszem ebben az okoskodásban ugyancsak az *ugrás* fogalmához kötődik: Lukács *lassú folyamatnak* tartja az ugrást. De még ha az ugrás (*Sprung*) megmagyarázná is a *tényt*, hogy kvalitatíve új létezők, mint például az ember, jelennek meg a világban, az ugrás még nem magyarázza meg, *mi az ember*, hogy *miért* van egyáltalán ember. Ez Heidegger jól ismert kérdésére emlékeztet, aki Leibniz után felteszi a kérdést: Hogyan lehetséges, hogy a semmi helyett valami van?

Ha Lukács ontológiájának szellemében fogalmaznánk meg a kérdést, akkor így hangzana: *Hogyan lehetséges, hogy a gondolatra nem képes anyag mellett van egy gondolkodó lény is, az ember?*

Láttuk, hogy a materializmus tanításához híven, Lukács az *anyagot* (materiát) tekintette a létezés alapelvének: minden létezőnek, tehát a tudatnak a forrása is az anyag. Ezt követeli meg az ontológia törvénye, amely nem tűri el az „ugrásokat” (*Sprung*). Minden „ugrás” a logikai kötélek megszakadását jelenti, s Lukács ezzel tisztában volt. De hogyan tudta volna fenntartani a tudat szabadságát, ha nem szakította volna ki epifenomenális állapotából, vagyis ha nem iktatott volna be az anyag és a tudat (a materia és a szellem) közé egy ugrást (*Sprung*), amely megmagyarázná a kétfajta létezés közötti levő lényeges különbséget?

Tételezzük föl, hogy ilyen „ugrás” lehetséges és tudományos úton is megmagyarázható. De ebben az esetben a tudat függetleníti magát az anyagtól, szabaddá lesz, új létezőket teremt, mint Lukács mondja, amelyeket az anyagi világ törvényszerűségei nem magyaráznak meg. Ezzel az „ugrással”, amely a tudat önállóságát biztosítja, Lukács megbontja a régi marxista ontológia egységét s elvágja az összefüggést a tudat és a materiális princípium között és véget vet a visszatükröződés (*Widerspiegelung*) teóriájának. Ezért jegyezték meg Lukács tanítványai, hogy „a tudat szerepe tisztázatlan marad” (uo. 175. old.). Ez valóban igaz, de Lukács megint következetesen tévedett, amikor a tudatot kiemelte a szükségszerűség szférájából. Innen ered tanítványainak szigorú kritikája. Megjegyzik, hogy egyrészt Lukács szembeállítja „az objektív fejlődést annak pusztán szubjektív visszatükröződéssel”, másrészt a tudatra bizza a szociális lét folytonosságát anélkül, hogy a processzus objektív törvényeit eltörölné (uo. 175. old.). Úgy tűnik, mintha Lukács egymás mellé helyezné a tudat szabadságát és determinált voltát. A négy tanítvány nem látta, hogy mindez Lukács ontológiai újításainak logikus következménye. Ez a *következetesség* a bizonyítéka annak, Lukács tudatában volt, milyen nehézségekkel kell megküzdenie, hogy etikájának teóriai alapot adjon.

Nem próbáljuk most sem Lukácsot mentetni, sem újítását helyeselni; csak megjegyezzük, ahogy tanítványai is rájöttek erre: a tudat lényegének megváltoztatásával együtt jár egy egész sor újítás, amely különösen az elidegenedés (*Entfremdung*) tanában nyilvánul meg. Ezen a ponton tanítványai egyáltalában nem értenek vele egyet: „Ennek a fejezetnek (elidegenedés) az *alagondolatával* nem értünk egyet: eszerint az elidegenedés (vagy pontosabban elidegenedések) kategóriája csak egyénekre vonatkozik, vagyis ez a személyiség teoretikus kategóriája, nem pedig egy történelmi kategória” (uo. 180. old.). Szemére vetik mesterüknek, hogy *A fiatal Hegel*, a Marxról írt monográfia (ez utóbbi már az Ontológia egy részét alkotja) és az *elidegenedés* közötti szakadé-

kot a tudatról szóló új tétel képezi: a tudatot Lukács nem tekinti többé epifenomenonnak, vagyis nem veti alá a szükségesség törvényének, tehát az elidegenedés általános törvényének sem. Lukács az elidegenedésről szóló új tanában azt állítja, hogy az elidegenedés jelensége minden társadalomban megtalálható olyan formában, hogy az emberek többsége általában egy elidegenült (*alienated*) életet él (uo. 180. old.).

A „Jegyzetek” írói így foglalják össze vádjaikat: „Lukács alapvető tanításának következménye, hogy azonosítja az elidegenedés és az elidegenedés szubjektív visszavetítése ellen való harcot; ez azt jelenti – s ezzel jelenti nem értünk egyet –, hogy az egyén maga harcolhat saját elidegenedése ellen. . . . Lukács olyan messze megy, hogy a következő kijelentést teszi: az egyén képes legyőzni saját elidegenedését a konkrét szociális helyzettől függetlenül. De ez az elidegenedésnek csak a tudatban való feloldását jelentheti” (uo. 180. old.).

Meglepő, hogy a „Jegyzetek” írói nem látták, hogy e számukra elfogadhatatlan fejlemény egy korábbi tétel logikus következménye: a tudat felszabadult a természet (tehát még a gazdasági erők) hatalma alól is. Ebből viszont az következik, hogy az elidegenedés minden társadalomban (legyen az kapitalista vagy szocialista) felütheti a fejét. Természetes, hogy ez a tanítás Lukács korábbi álláspontjával élesen szemben áll, de nincs ellentétben az Ontológia „második felfogásával”.

„Lukács tanítványai így foglalják össze néhány pontban az ontológia második megfogalmazását: 1. a tudat ontológiai jelentősége; 2. a Homer probléma; a szociális folytonosságot nem lehet a gazdasági fejlődésre redukálni; 3. a tradicionális marxizmus az alternatívákat (lehetőségeket) a mechanikus szükségszerűséggel helyettesítette; 4. a lét (létező) és a tudat hamis dualizmusa a tradicionális marxizmusban („Jegyzetek”, 172. old.).

Vajon Lukács tanítványai tudták, hogy ezek a pontok a „régii” marxizmus kritikáját foglalják magukban és egyben Lukács erőfeszítéseit, hogy a marxizmus etikájának új alapot adjon? Ha feltételezésünk helyes, akkor a tanítványok kritikájának felszínre kellett volna hoznia a tények felsorolása után a részletváltozások okait. Mert nem az a fontos, *mi* volt Lukács nézete egyes problémákról, hanem hogy *miért* változtatta meg korábbi álláspontját. Ontológiáját csak akkor értjük meg, ha principiumait megértjük.

Az Ontológia jelentősége. Lukács legnagyobb érdeme ebben a mondatában foglalható össze: „Nincs etika ontológia nélkül”. Vagyis nincs etika a lét törvényeinek világos kifejezése nélkül. Ebbe beletartozik az ember létének meghatározása s ennek a létezőnek a viszonya a természetes létezőkhöz. Innen ered a *tudat* problémája s vele együtt a *szabadságé*; hiszen ha nincs etika ontológia nélkül, akkor nincs etika szabadság nélkül sem, s nincs szabadság a tudat, a gondolat szabadsága nélkül. Nem szorul bizonyításra az a tény, hogy az ember nemcsak a természet törvényeibe ütközik, de szemben találja magát az erkölcs törvényeivel is. Bár az ontológia nem azonosítható az etikával, törvényei mégiscsak az ontológia alaptörvényeihez vannak kötve. (Igaz, van másfajta etika is, de ezeket Lukács elvetette.) Az ontológia tehát az etika fölött áll, ami azt jelenti, hogy a teória a praxis alapja. Az ontológiát csak azok értékelik, akik még ma is – Marx Feuerbachról szóló 11-ik tézise ellenére – a világ interpretálását tartják fontosnak arra, hogy praxisukat (gyakorlatukat) teóriára építsék. Úgy is mondhatnánk tehát, hogy Lukács György Ontológiájában a gyakorlat teóriáját szándékozott megalapozni. Ha azt kérdeznék tőle, miért változtatta meg a rendet, vagyis miért helyezte az Ontológiában a *teóriát* a *gyakorlat* fölé, erre valószínűleg azt válaszolná, hogy megváltoztak az idők s maga Marx lett volna az első, aki az időkhoz, vagyis a történelemhez alkalmazkodott volna.

Igaz, bárki állíthatja, hogy tévedünk, mivel az Ontológiában mindenütt megtaláljuk Lukács hivatkozását a teória és a praxis elválaszthatatlan egységére. Lukács ugyancsak fenntartja Marx híressé vált 11. tézisének igazságát, de mégis azt állapíthatjuk meg, hogy ezúttal Lukács a teóriára fekteti a hangsúlyt. Ezt bizonyítják azok az idézetek is, amelyeket Lukács a marxizmus klaszikusaitól kölcsönöz. Teljesen távol áll minden gyakorlati megjegyzéstől. Példáit nem a praxis alátámasztásának kell tekinteni, hanem a teória illusztrálásának. Ontológiát irt *régii módon*. Bár Hartmannra hivatkozik s elítéli a felülről lefelé (*von oben*) szerkesztett és a vallásra épített ontológiákat, munkája nagyon hasonló – ami rendszerét illeti – Arisztotelész vagy Hegel ontológiájá-

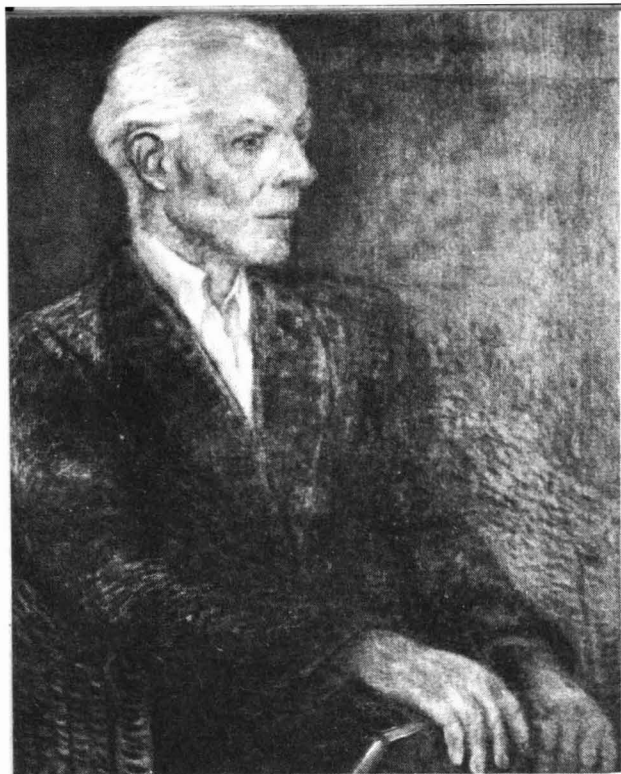
hoz, még akkor is, ha Arisztotelész szubsztancia-tanát elveti, Hegel rendszerét pedig fejére állított materializmusnak nevezi.

Az Ontológia szisztematikus filozófiai munka, melyet előképzettség nélkül nehéz megérteni. Sajnos, akiknek Lukács a művet szánta, mint például a tanítványai, nem értették meg sem szándékát, sem az Ontológiát. Mások, mint például Jürgen Habermas, azon a véleményen vannak, hogy a marxizmusban nincs helye az ontológiának. De ezek nem változtatnak a tényen: minden hibája és következetlensége ellenére az Ontológia egyedülálló, új kezdeményezés a marxista irodalomban. Szellemi becsületessége, amely az elvek világos lefektetésében áll, alapot nyújt a marxizmussal való további dialógusra. „A keresztényekkel folytatott vita nagyon fontos, mondja Lukács élete végén, de ahhoz, hogy hasznos legyen, demagógiától mentesnek és elvileg szigorúnak kell lennie” (Hegyí, op. cit., 46. old.). Az ontológia ezt az elvi szigorúságot biztosítja. Csak azt sajnálhatjuk, hogy nehézkes stílusa, hosszadalmas, sokszor szükségtelen fejtegetései, kerülő útjai, a legtöbb olvasót vissza fogják riasztani az elmélyedéstől. S ugyanezek a hibák viszont felbátoríthatnak szellemi kontárokot, hogy saját ideológiájuk alátámasztásánál ezekre a részekre utaljanak.

Amit a „tanítványok” az Ontológia két megfogalmazásának hívtak, hasonlóképpen táplálni fogja a félreértéseket. De itt is meg kell húzni a határvonalat: a történelmi fejezetek leválnak az Ontológia második megfogalmazásától, a szisztematikus fejezetektől, s véleményünk szerint Lukács „utolsó” (ha nem is végleges) álláspontját ezekben a részekben találjuk meg. Érdeemes megjegyezni, hogy tanítványainak ezek ellen a fejezetek ellen volt a legtöbb kifogásuk.

Jegyzetek: (1.) Lukács György: *Utam Marxhoz* I II. Magvető, 1971, Előszó (1969). – (2.) „Keine Ethik ohne Ontologie.” Lukács Györgynek az etikáról készített jegyzetei között találtam ezt a mondatot. A jegyzeteket a Lukács-archívum őrzi. Ezúttal mondok köszönetet az Archivum vezetőségének, hogy a jegyzeteket és az Ontológia kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta. – (3.) *Die ontologischen Grundlagen des menschlichen Denkens und Handelns*. Előszőr a Luchterhand által kiadott *ad lectores* 8-ban jelent meg (1969) s utána magyarul az *Utam Marxhoz* című antológiában. – (4) *Notes and Commentary*, Notes on Lukács' Ontology by Ferenc Fehér, Agnes Heller, György Márkus and Mihály Vajda, in *Telos*, Fall 1976, No. 29, pp 160-181; *Annotationi Sull'ontologia per il compagno Lukács*, in *Aut-Aut*, nos. 157-158, 1977. – (5) Ezt a tanulmányt Lukács György 1917-ben írta, amikor belépett a kommunista pártba. Élete végén az *Utam Marxhoz* című antológiában is publikálta. – (6) Hegyi Béla: *A dialógus sodrában*. Magvető, 1978. 28-49. old.

A SZERKESZTŐSÉG KÖZLI: Kérjük kedves munkatársainkat, hogy lapunknak szánt kéziratokat két példányban (egy másolattal) és a szabványnak megfelelő gépeléssel (egy oldalon 25 sorral, egy sorban 60 leütéssel, kettős sorközzel, megfelelő margóval) küldjék be, mert ezzel egyrészt megkönnyítik a nyomdai korrektúra munkáját, másrészt megkímélik a szerkesztőséget a kéziratmásolás többlet-költségeitől. – Kéziratokat és illusztrációkat, amelyeket nem mi kértünk, vagy előzetesen nem beszéltünk meg, nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

BARTÓK BÉLA
(1881–1945)

RÓNAY LÁSZLÓ

BARTÓK A VIGILIÁBAN

Több ízben is idéztük már a Vigilia egyik alapító főszerkesztőjének, Possonyi Lászlónak azt a nyilatkozatát, melyben arról szól, hogy az új folyóirat rendkívül tág programmal indult, integrálni szándékozta a haladó keresztény törekvéseket éppen úgy, mint a legkülönfélébb művészeti jelenségeket. Ezeket azonban nemcsak ismertetni kellett a lap olvasóival, hanem bele kellett őket ágyazni koruk eszmevilágába. Aligha lehet tagadni, hogy Bartók életműve kívánta ezt az elemző értékelést, hiszen hosszú ideig botránykőve volt a konzervatív izlésnek. Kétségbe vonták tehetségét, emberségét és magyarságát. Amikor az első világháború után, a felfokozott nacionalista hangulat közepette tanulmányt írt a *Zeitschrift für Musikwissenschaft* című berlini folyóiratban a Hunyad megyei románok zenei dialektusáról, hosszú sajtóháború kezdődött hazafiatlanságáról, s ebbe a szenvedélyes polémiába meglehetősen negatív hangon szólt bele a Nemzeti Újság is. Ma már, megfelelő történeti távlat birtokában, elmondhatjuk, hogy a keresztény szellemű sajtó nagyobbik része meglehetősen ellenszenvvel, sok fenntartással fogadta azokat az újító művészi törekvéseket, melyeket legpregnansabban Bartók Béla, Ady Endre és a „Nyolcak” nevével jelölhetünk. S ezek a fenntartások, kimondva-kimondatlanul, tovább éltek a húszas-harmincas években is. Ezért értékelhetjük rendkívül nagyra az induló Vigiliának azt a gesztusát, ahogy egy korszerűbb keresztény szemlélet jegyében fordult a század modern művészete felé. Ez a nyitottság részint abból a felismerésből eredeztethető, hogy a harmincas évek katolikus közvéleményében megérett a felismerés: az emberi tevékenységben és a művészetben is vannak, lehetnek olyan találkozási pontok, melyek mentén haladva hívő és nem hívő közös eszményeket talál.

Bartók művészetének ezen elemeit kereste makacs szenvedéllyel a Vigilia első évfolyamaiban megjelent tanulmányaiban *Demény János*, akit azóta is a Bartók-kutatás egyik legjelentősebb személyiségként tisztelünk. Műfaja a kultúrfilozófiai esszé volt, melynek oly nagyszabású példáját találhatjuk Fülep Lajosnál. Kezdetről fogva igyekezett megragadni a huszadik század szellemi irányainak legjellemzőbb, legfontosabb és maradó vonásait. *Purgatóriumi utak* című tanulmányában egymás mellett elemezte Ady Endre, Babits Mihály, Szeffű Gyula, Szabó Dezső és Kodály Zoltán művészi és történeti jellemzőit, s ebbe a – azóta sokáig vitatott, majd mindinkább elismert – vonulatba helyezte Bartók Bélát is. Nem véletlenül kölcsönözte a Vigiliában megjelent első, Bartók és Kodály művészetét az összehasonlítás eszközeivel elemző írása élére Szabó Dezsőtől mottóul: „Az Elsodort falu helyén új várost építünk: Új Jeruzsálemet...”. E virtuális „új város” akkor még a képzelet szülője volt, de falai között egyenjogú társakként írték meg a modern művészet legkülönfélébb alkotó és előremutató törekvései. A „beteg” és „hitetlen” tizenkilencedik század eszmevilága után az újnak egészséges, a kollektívum erejében bizó, abban hívő szellemekre volt szüksége, s ezek közül való Bartók Béla, aki Kodállal együtt korán felismerte, hogy a népzene a megújulás és megtisztulás kollektív műfaja. Az ebből nyert tartalmakat – figyelmeztetett Demény János több tanulmányában is – e két nagy muzsikussal és más módon dolgozza fel és éli át: „Kodály a hit és az egyetemes, mindent átölelő krisztusi szeretet monumentalitásában közelítette meg az új kultúra szellemét. Bartók pedig az új ember lelki szférájának néhány, az ideig szavakkal kifejezhetetlen etapját érintette meg.” S egy másik, érzékeltes, Bartókra vonatkozó megállapítása: „Bartók Béla a lélek olyan mély és titkos tájait tárta fel, ahol ember még nem járt soha. Ezek a rétegek *alapjait, fundamentumát* képezik a jövőendő keresztény kultúra mélyéresebb és kozmikusabb világérzésének. Zenéjének alapvonása hallatlan vitalitás, féktelen temperamentum – egy új kultúrában feszülő *Élet* feszülése ez.” Hadd tegyük hozzá: e sorokat Demény János akkor írta, amikor még nem születtek meg Bartók Béla hatalmas, összegző művei, s nem tört új irányba „religioso” teteleivel. Nagy beleérzéssel ismerte föl azt is, hogy Palestrina, Bach és általában a barokk korszak maga a beteljesülés, melyhez úgy érhet el újból a művészet, ha végigjárja tisztítóútjait, megtalálja a korral adekvát kifejezőeszközeit. Ezeket mutatta föl következetes hűséggel Bartók és Kodály zenéjében, melyből „a mi tépelődésünk, a mi istenkeresésünk, a mi sirásunk és ujjongásunk szól”.

Azok az esszék és kultúrfilozófiai elmélkedések, melyekben Demény János a dunatéli kis népek virtuális egységéről és jövőjéről értekezett, bizonyára fontos dokumentumai lesznek valamikor a kérdéskörrel foglalkozó kutatóknak. Kétségtelen, hogy ezek az írások azt az eszményt viszik tovább, mely már Ady költészetében is kifejezést nyert, később pedig példászerűvé vált Bartók Béla zenéjében és tudományos munkásságában. Amikor Demény János a Dunatéli perspektívájából szemlélte és szemléltette Bartók művészetét, s e tájegység szellemi hagyományainak szintézisreemtőjeként értékelte tevékenységét, voltaképp a kutatás későbbi irányait előlegezte.

A világháborús években, Bartók távozása után – Szabolcsi Bencének egy, a *Magyar Csillag*-ban megjelent ritka szép, jövőbe nyúló esszéjét nem számítva, kevés híradás jelent meg a zeneköltőről irodalmi lapjainkban. Ez alól a megállapítás alól a Vigilia sem kivétel. A felszabadulás után azonban új lendületet vett a Bartók-kutatás, melynek egyik jelentős dokumentuma Járdányi Pál *A spirituális Bartók* című tanulmánya volt a Vigilia 1946. decemberi számában. Az újrainduló Vigilia, melynek főszerkesztője, Sik Sándor, méltán hangsúlyozta a lap nemes hagyományait, s e tanulmány közlésével részben a maga múltját is folytatta, megteremtve a folytonosságot a Bartókkal foglalkozó írások vonulatában.

Járdányi Pál, a kitűnő zeneszerző, Kodály tanítványa, maga is elismert népzene-kutató, a néprajz szakot is elvégezte, s ebből a tárgykörből írta disszertációját. Később a Magyar Népzene Tára egyik szerkesztőjeként működött. A Vigiliában megjelent írása szerint hibás az a közkeletű vélemény, mely élesen szembeállítja a spirituális és az érzéki zenét. Troeltsch történetfilozófiai nézeteire hivatkozva hívta fel a figyelmet arra, hogy „a kereszténység erkölcsstanában test és lélek nem kibékíthetetlen ellenfelek. A kettő szétválaszthatatlan egység; nincs élet test nélkül s nem élet az élet lélek nélkül.” Ebből következik, hogy az érzéki és a spirituális zene merev szembeállítása megsérti a zene természetét. A kettő között természetesen van különbség, sőt ellentét is fennforog. De épp Bartók életművének sajtósági végleteiben szemlélteti, hogy a kettő szintézise is lehetséges: „Bartók Béla művészetében ez az ellentét látszólagosan a végsőkig kielelődik. Az

Allegro barbaro kegyetlen kopogása, pattanásig feszült szenvedélye, a Tánc-szvit dübörgő, háborgó, vagy nyugtalanul kúszó ritmusa, az V. vonósnégyes szaggatott felkiáltójeljei, a Csodálatos mandarin örületté bomló vad vágya: ha van érzéki, a test ösztöneinek melegéből előbuggyanó zene, hát ez igazán az. Gondoljunk viszont még csak nem is a székely estét festő lágy, finom és ringató színekre, de a késői Bartók-művek lassú tételeire, a vonósokra és ütőhangszerekre írt Zene fűgájára, a Hegedűverseny és a Divertimento középső részére, a Hegedűszólószonáta Melódiájára! Ami ezekből kicsendül, csak Bach vagy az öreg Beethoven anyagtalan, a szellem titokzatos világában lebegő műveihez mérhető. Mintha az előbbiekből a civilizálatlan, primitív ember meztelensége, utóbbiakból pedig egy ideálisnak rajzolt, csupa szellem, csupa lélek ember arca jelenne meg előttünk. Az „állati” és a „szent” fogalmai jutnak eszünkbe, s elképzelhető-e lélek, mely átfogja a kettő roppant távolságát?”

Az 1948-ban megrendezett Nemzetközi Bartók-verseny és fesztivál világviszonylatban is jelentős eseménynek bizonyult, hiszen a modern zene igazi panorámáját nyújtotta. Bartók tizenkét zenekari művét játszották el, az Operaház új díszletezéssel állította színre *A kékszakállú herceg várát*-t és teljesebb zenei változatban *A fából faragott királyfi*-t. Zenekari esten szólaltak meg Kodály művei, kamarahangversenyeken dalai és zongoradarabjai. A fesztivál eseményeiről Nádasy Alfonz tudósította a Vigilia olvasóit. A Bartók-kultusz és a Bartókról szóló elemző írások folytatását azonban hosszú ideig hiába várta a zeneszerető közönség. Pedig nagy szükség lett volna mindkettőre, hiszen az ünnepek fénye sem homályosíthatta el azt a tényt, hogy Bartókot a művelt nagyközönség ekkor még nem értette, olykor nem is akarta megérteni. Mint a világ művészettörténetében annyiszor, az ő művészetének befogadása esetében is tanúi lehettünk annak a paradox jelenségnek, hogy értői kis csapata mögött az ellenszennvezők és bírálók tömege sorakozik fel. A negyvenes években nagyobb hullámokat vert föl egy-egy Bartók-előadás botránja (a neves karmester, Hermann Scherchen és Böszörményi Nagy Béla a nyílt színen vesztek össze a *II. zongoraverseny* interpretálása közben), mint maga a tény, hogy Bartók-alkotást mutatnak be, azét a Bartókékat, akit a világ zenei élete a legnagyobbak között emlegetett. Demény János két alapvetően fontos Bartók-könyve és Lendvai Ernő mélyenszántó elemzése mellett gyerekcipőben járt a Bartók-filológia is. Fejlődését előbb megállította, majd szinte teljesen visszavetette az életműve egésze körül egyre szenvedélyesebben fellángoló vita, amit a zenetudomány Bartókpernek szokott nevezni. Mind több szó esett a zeneköltő életművébe beszüremkedett „káros elemek”-ről, melyeknek az volt – bírálói szerint – a magyarázata, hogy Bartók „nem talált közvetlen kapcsolatot a forradalmi tömegekkel”. Gyakorta fogalmazódott meg teljesen egyértelműen az a vélekedés: még nem született meg az a magyar zeneművész, aki százezrek számára ír.

1955-ben, Bartók halálának tizedik évfordulóján, kezdett változni a kép. Szabolcsi Bence korszakos esszéi mellett a Vigiliában is jelentős értékű tanulmányok jelentek meg. A sort Medvigy Mihály *Zarathustrától az Adagio religiosóig* című elemzése nyitotta meg. Fodor András említi egyik kitűnő könyvében, hogyan hallgatták ekkoriban a fiatal zenekedvelők Bartók műveit – hanglemezekről. *Medvigy Mihály* maga is tartott ilyen lemezbemutatókat, egyre több lelkes fiatalemberrel ismertette meg a modern zenét. Ilyen jellegű ismeretterjesztő munkásságának tudományos összefoglalását adja idézett tanulmánya, majd a következő, melyben Bartók színpadának eszmevilágáról írt. Hasonlóképp forrásértékű volt *Temesváry János*nak, a Waldbauer-vonósnégyes tagjának emlékezése Bartók Bélára.

A következő években és évtizedekben Bartók Béla életműve a hazai zenetudomány kutató tevékenységének középpontjába került, művei egyre autentikusabb előadásban szólaltak meg, majd megkezdődött összes műveinek lemezkiadása is. Lapunk ebben az időszakban rendszeresen közölt hangverseny-beszámolókat, 1971-ben pedig Bartók-émlékszámot adott ki, melyben a többi között Illyés Gyula, Kassák Lajos, Molnár Antal és Rónay György tanulmányai szerepeltek, és igazi szenzációként Hegyi Béla akkor induló beszélgetés-sorozatának egyik első darabja, a *Bartók özvegyénél*.

E tíz évvel ezelőtt megjelent Vigilia-szám egyszerre volt összefoglalása a lap Bartókért vívott harcában és kezdeményezése a további, elmélyült ismeretterjesztésnek, melynek elsőrendű feladata: további híveket, értőket szerezni Bartók zenéjének, mely immár érintetlen fényben ragyog a huszadik század művészettörténetének csúcsein.

BARTÓK BÉLA ÉS MŰVEI A VIGILIÁBAN

Bibliográfia 1935–1979.

1935.

Tanulmány

Demény János (ifj.): Bartók és Kodály művészetének korszakos jelentősége. A keresztény kultúra újjászületése a művészettörténet tanulságai alapján. = IV. kötet 20–37. p. (A „két kultúra” – pogány és keresztény – fejlődésmenetéből bontakoztatja ki a két alkotó művét.)
Haics Géza: A korszellem spirituális hatóereje a modern zenében. = I. kt. 123–127. p. (A korszak néhány nagy zeneszerzőjének – így Bartóknek is: 127. p. – útját jellemzi röviden a mitikus-spirituális hangvételig.)

1937.

Tanulmány

Demény János: Bartók Béla világa. = II. kt. 113–118. p. (Meghatározza Bartók zenetörténetben elfoglalt helyét, alkotói egyéniségének népi-nemzeti gyökereit és a keresztény – lényegében panteisztikus – kultúrához való viszonyát.)

1938.

Zenekritika

Demény János: A „Kilencedik” és a „Kilenc csodaszarvas”. = 11. sz. 728–730. p. (Kulturáltörténeti elmélkedés Beethoven és Bartók géniuszáról.)

1939.

Tanulmány

Demény János: Dévavára. = 3. sz. 196–207. p. (A „Szent István-i állameszme” korszakot érintő jelentőségéről, legjellegzetesebb alkotói közt Bartók eszmevilágáról és e gondolatokkal kapcsolatos alkotói szemléletéről értekezik.)

Demény János: Purgatóriumi utak. = 7–8. sz. 514–525. p. (Ady, Babits, Szabó Dezső, Szekfű és Kodály mellett Bartók út- és iránykereséséről elmélkedik.)

Demény János: Bartók és Kodály. = 9. sz. 591–597. p.; 10. sz. 629–637. p.; 12. sz. 715–720. p. („Szekfű Gyula az új magyar kultúra döntő indítását, az elhatározó lépést: Bartók és Kodály munkásságában és életútjában látja...” – írja és bizonyítja a tanulmány sorozat írója.)

1940.

Tanulmány

Demény János: Bartók és Kodály. = 1. sz. 27–33. p.; 2. sz. 58–63. p.; 3. sz. 132–139. p. (A szerző az első tanulmánnyal befejezi a „Művészettörténeti tanulságai” címmel összefoglalt sorozatot, míg a másik kettő a zenetörténet folytonosságában és a kortárs alkotók tükrében folytatja a bartóki mű elemzését.)

Demény János: Pax Hungarica. = 4. sz. 180–185. p. (A Dunatáj szellemi egységébe illeszti Bartók életművét.)

1941.

Tanulmány

Demény János: Pax Hungarica. = 4. sz. 123–127. p. (Az előző évfolyamban megkezdett tanulmány folytatásában a keresztény-pogány, illetve kuruc-labanc antinómiában tárgyalja a Kodály-Bartók párhuzam hasonló jelenségeit.)

1946.

Tanulmány

Járdányi Pál: A spirituális Bartók. = 12. sz. 53–55. p. (Bartók ösztönössége, – amely lényegében: spirituális művészet.)

1948.

Tanulmány

Hayis Géza: Európa és Amerika arca Bartók és Gershwin zenéjében. = 374–377. p. (A két zeneszerző érintkezési pontjai műveikben, különös tekintettel Bartók III. zongoraversenyére.)

Szemle

Nádasy Alfonz: A Bartók-versenyek és ünnepek. = 756–758. p. (A verseny méltatása mellett a „Bartók-misztikum” zenetörténeti hátterét és a kortársi megnyilatkozásokat is felvázolja.)

1955.

Tanulmány

Medvigy Mihály: Zarathustrától az Adagio religiozig. = 12. sz. 619–624. p. (Bartók halálának 10. évfordulóján a szerző Bartóknek Istenhez való titokzatos viszonyát elemzi.)

1956.

Tanulmány

Temesváry János: Emlékezés Bartók Béláról. = 3. sz. 133–136. p. (Rövid életrajz.)

1957.

Tanulmány

Medvigy Mihály: Bartók szinpadának eszmevilága és a Fából faragott királyfi. = 12. sz. 410–414. p.

1960.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: III. zongoraverseny. (Gabos Gábor, Ferencsik János és az Állami Hangversenyzenekar estje az Erkel Színházban) = 4. sz. 245–246. p.

Bartók: Mandarin-szvit. (Lorin Maazel és a Filharmóniai Társaság Zenekara) = 8. sz. 499–500. p.

Bartók: Concerto. (Ferencsik János és a Filharmóniai Társaság Zenekara. Budapesti Zenei Hetek, 1960) = 12. sz. 760–762. p.

Bartók: Divertimento. (Rudolf Barsaj és a Moszkvai Kamarazenekar. Budapesti Zenei Hetek, 1960) = 12. sz. 760–762. p.
Bartók: I. szvit. (Kórody András és az Állami Hangversenyzenekar) = 12. sz. 760–762. p.

1961.

Tanulmány

Medvigy Mihály: Bartók nagysága. = 7. sz. 399–405. p. (Bartók emberi, zenei, művészi nagysága kora és művei tükrében.)

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: Mandarin-szvit. (Ferencsik János és a Rádiózenekar) = 3. sz. 185–187. p.

Bartók: Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára. (Ferencsik János és az Állami Hangversenyzenekar. Nagyzeneikari bérllet) = 6. sz. 372–374. p.

1962.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: V. vonósnegyes. (Magyar Vonósnegyes) = 3. sz. 124. p.

1963.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: Divertimento. (Magyar Kamarazenekar, Tátrai V.) = 2. sz. 124. p.

Bartók: IV. vonósnegyes. (Magyar Vonósnegyes) = 4. sz. 251–252. p. (Párhuzamba állítja József Attila egykorú műveivel.)

1964.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: II. hegedűverseny. (Yehudi Menuhin, Ferencsik János és az Állami Hangversenyzenekar) = 10. sz. 630–631. p.

1965.

Tanulmány

Rónay László: Bartók és a század. Halálának huszadik évfordulójára. = 12. sz. 722–728. p. (A század irodalmának hangjával összecsendülő bartóki életmű tömör összefoglalása.)

Zenei jegyzetek

(Zenei könyvekről) Székely Júlia: Bartók tanár úr. (Bp. 1957, Magvető) (*Rónay László*) = 4. sz. 441–442. p.; *Szigeti József*: Beszélő hurok. (R. L.) = uo.

Bartók: Concerto. (Doráti Antal és a Magyar Állami Hangversenyzenekar) = 11. sz. 693–694. p. (R. L.)

1966.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: Cantata Profana. (A Budapesti Kórus jubileumi díszhangversenyén, vez. Ferencsik János) = 1. sz. 53–54. p.

Bartók: Csodálatos mandarin szvit. (Ferencsik János és az Állami Hangversenyzenekar) = 2. sz. 199–200. p.

1967.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Pierre Boulez korunk zenei problémáiról. (Beszélgetés Jaroslav Buzgával) = 11. sz. 779–780. p. (Véleménye Bartókról.)

Bartók: Concerto. (Alberto Erede és az Állami Hangversenyzenekar) = 12. sz. 853–854. p.

1968.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: Concerto. (Sulyok Tamás és az Állami Hangversenyzenekar a Károlyi-kertben.) = 10. sz. 705–706. p.
Bartók: Hegedűverseny. (Kovács Dénes, Ferencsik János és az Állami Hangversenyzenekar. A Zenei Hetek megnyitó hangversenye) = 11. sz. 779–780. p.

Lemezfigyelő (R. L.)

Bartók összkiadás. Bartók: I–VI. vonósnegyes (Tátrai vn.) 27 két- és háromszólamú kórus (Györi Zeneműv. Főisk. Női Kara, Szabó Miklós) Erdélyi Miklós és a Filharm. Társ. Zenekarának több Bartók-felvétele. – Szigeti József és Bartók Béla Beethoven Kreutzer-szonátáját és Debussy g-moll szonátáját játssza.

1969.

Zenei jegyzetek (R. L.)

Bartók: A kékszakállú herceg vára. (Ferencsik J. és a Rádiózenekar. Szóló: Szőnyi O. és Faragó A.) = 2. sz. 134–135. p.

Bartók: III. zongoraverseny. (Kiss Gyula, Lehel György és az Áll. Hangverseny.) = 9. sz. 635–636. p.

1970.

Zenei jegyzetek (Rónay László)

Bartók: Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára – Csodálatos mandarin szvit. (Lehel Gy. és a Budapesti Szimfonikusok) = 4. sz. 277. p.

A Bartók-év alkalmából a M. Hanglemeggyártó V. négy lemezt adott ki. 44 duó – Wanda Wilkomirska és Szűcs Mihály –, 7 részlet a Mikrokozmoszból Pásztory Ditta és Tusa E. előadásában, a Zongoraszonáta – Tusa E. –, a Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre – Sándor János és a Budapesti Szimf. Zenekar –, hogy csak a legfontosabbakat említsük. = 8. sz. 562–563. p.

Bartók: Román táncok. (G. Rozsgyesztvenszkij és a Moszkvai Rádió kamarazenekara) = 10. sz. 712. p.
Bartók: Zene... (L. Maazel és az Áll. Hangversenyzenekar.) *III. zongoraverseny.* (Fischer Annie) = 11. sz. 783–784. p.

Concerto. Hegedűverseny. (Kovács Dénes, Lehel György) = 11. sz. 784. p.

1971.

Tanulmány

Fodor Ilona: Nagy Albert festőművész Cantatája. = 1. sz. 7–12. p. (A képzőművészeti alkotás és a Cantata párhuzama.)

Haitz Géza: Bartók és Kodály a Concerto tükrében. = 1. sz. 20–21. p. (A két alkot két zenei megnyilatkozása.)

Ilyés Gyula: Bartók. = 1. sz. 3. p. (Bartók „közösségi szolgálatáról”, a zene és a jellem nyelvéről vall a költő-kortárs.)

Kassák Lajos: Bartók. Kiadatlan naplórészlet. = 1. sz. 27–28. p. (A múltat és a néphagyományt *folytató* Bartókról és műveiről vall a sokat próbált költő.)

Molnár Antal: Bartók Béla világa. = 1. sz. 4–6. p. (A jövőért a jelennel harcoló művész alakját, érzésvilágát idézi föl a kiváló zenész és zenetörténész.)

Rónay György: Szeljegyzet a Cantatához. Bartók és „szövegei”. = 1. sz. 21–26. p. (A zene és a szöveg „harcat” és összhangját vizsgálja a szerző széles irodalmi látókörrrel és utalásokkal.)

- Rónay László: Bartók és a Nyugat.* = 1. sz. 12–19. p. (A Bartókért és körülötte folyó harc egyik tükré a Nyugat újat akaró s értő köre.)
- Ujjalussy József: Beethoven és Bartók.* = 9. sz. 585–588. p. (A két alkotó viszonya koruk uralkodó eszméihez, gyökereihez.)
- Bartók özvegyénél. A Vigilia beszélgetései. Hegyi Béla.* = 1. sz. 55–56. p.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: Concerto. – Divertimento.* (Doráti Antal és a Magyar Állami Hangverszenyzenekar) = 3. sz. 198. p.
- 1972.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: Kossuth-szimfónia.* (Budapest Szimf. Zenekar, Lehel György), *A Kékszakállú herceg vára.* (Ferencsik J. és a Bp. Szimf. Zkar.), *Hegedűverseny.* (Kovács Dénes, Lukács Ervin) = 1. sz. 64–65. p. *Bartók: Zongora-ötös.* (Szabó Csilla, Tátrai vn.) = 2. sz. 139. p. *Zenei kiadványokról.* Kroó György: *Bartók-kalauz.* = 3. sz. 210. p.
- 1973.
- Vers**
- Gyurkovics Tibor: Bartók.* = 7. sz. 456. p.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: I. és II. zongoraverseny.* (Kocsis Zoltán, Lehel György és a Budapest Szimf. Zenekar) = 5. sz. 354. p.
- Könyvek között** (Rónay László)
- Gál István: *Bartóktól Radnótiig.* Magvető. = 7. sz. 492–493. p.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: Hegedűverseny.* (Székely Zoltán, Willem Mengelberg és az amszterdami Concertgebouw zkar. Ósbe mutató felv.) = 10. sz. 708. p.
- Bartók: Rapszódia zongorára és zenekarra.* (Tusa E., Németh Gy. és a Budapest Szimf. Zkar.) - *Nagyzenekari szvit.* (Ferencsik János és az Áll. Hangverszenyzenekar) = 8. sz. 568. p.
- 1974.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: II. zongoraverseny.* (Svj. Richter, Lorin Maazel és a Londoni Szimfonikus Zenekar) = 5. sz. 354. p.
- Bartók: Cantata profana.* (Réti József és három karmester párhuzamos tolmácsolása: Ferencsik János, Doráti Antal, Kórody András.) = 7. sz. 494. p. (uo. az Őt magyar népdal és a Hét egynemű kar felvételéről is halunk.)
- Zathureczky Ede Bartók-átirata.* = 12. sz. 853. p. (Z. E. 1959-es bloomingtoni felvétele.)
- 1975.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- Bartók: Hegedű-zongoraszonáta.* (Gidon Kremer és Jurij Szmirnov) = 1. sz. 69. p.
- Bartók: Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre. – Szóló-szonáta hegedűre.* (Kovács Dénes.) = 5. sz. 355. p.
- Zenei könyvekről** (R. L.)
- Bartók: Cantata profana.* Bev. Kroó Gy., ill. Réber László. = 5. sz. 355. p. – (Szövegkiadás.)
- 1976.
- Lemezfigyelő** (Rónay László)
- A Hungaroton *Bartók összkiadásának* új lemezeiről. = 1. sz. 64–66. p. (Magyar népdalok, Őt dal, Nyolc magyar népdal, Kovács Eszter és Fellegi Ádám tolm. – 1. és 2. zongora-hegedű rapszódia, Zongora-cselló rapszódia, Kontrasztok, Magyar népdalok, – Székely Zoltán, Szenthelyi Miklós, Berkes Kálmán és Kocsis Zoltán előadásában.)
- 1977.
- Zenei könyvekről** (Rónay László)
- Bartók Béla levelei.* (Kiadta: Demény János) = 3. sz. 207–208. p.
- Lendvai Ernő: Bartók költői világa.* (Bp., Szépirodalmi.)
- Lendvai Ernő: Bartók és Kodály harmóniavilága.* (Bp., Zeneműkiadó) = 8. sz. 565–566. p.
- 1978.
- Napló**
- Demény János: Bartók Béla édesapjának húsvéti tárcája. – Bartók Béla (id.): Húsvéti elmélkedés.* (Tárca.) = 4. sz. 273–276. p. – (Megj. a Nagy-Szent-Miklósi Közlöny I/12. 1–2. 1886. ápr. 25. sz.-ban.)
- Harc Bartókért.* (Rónay László): *Fodor András: Vallo más Bartókról.* (Bp. 1978, Zeneműkiadó) = 12. sz. 785. p. (Könyve költői és műkritikusi felkészültséggel vall és vezet Bartókhoz.)
- 1979.
- Vers**
- Tűz Tamás: Bartók.* = 1. sz. 53. p.
- (Összedállította DÉKÁNY ENDRE)

BARTÓK ÉS AZ ISTENHIT

Bartók Béla istenhitéről és vallásos érzületéről értékes és hiteles adatokat kapunk a zeneszerző fiától, Bartók Béla mérnöktől jelen számunkban. A szerzett értesüléseket kiegészíthetik magától a zeneköltőtől származó, nyomtatásban is megjelent megnyilatkozások. Ezeket négy csoportban ismertetem a teljesség igénye nélkül: I. Feldolgozott népdalok; II. megkomponált szövegek; III. levelek; IV. hangszeres zeneművek.

I. Feldolgozott népdalok

A férfikarra írt *Székely népdalok* második számában halljuk:

*Istenem, életem nem igen gyönyörű,
két hervadt orcámon folydogál a könnyű.*

...

*Istenem, Istenem, hol léssen halálom?
Erdőn-e vaj mezőn, vaj pedig tengeren?*

Ezeknél az egyszerű megszólító, felsőhajtó szavaknál lényegesen többet mondanak az olyanok, mint aminők például a vegyeskarra írt *Magyar népdalok* 2. tételében hallhatók:

*Isten veled, jó pajtásim,
Barátim s felekezetim,
Akik vélem jót tettek,
Isten fizesse meg nektek!*

Az énekhangra és zongorára komponált *Hűsz magyar népdal* első énekéből idézhető:

*Ne búsuljon, komámasszony,
Csak az Isten rozsot adjon.
Megisszuk a rozsnak levit,
Dicsérvük az Isten nevit!*

A *Négy tót katonadal* első számának kicsengése:

*Piros vér öntözte hűséges szemünket,
Mennybéli Úristen, segíts meg bennünket!*

Igaz, ez már fordítás (Gleiman Wanda műve), de hiteles. A szavak eredetije ugyanis: *Ach, Bože zvysošti, buď nám na pomoci!*

Minderre azt mondhatja valaki, hát igen, Bartók megkomponálta őket, de ezek nem a saját szavai. Csakhogy a zeneszerző ezer meg ezer népdalból választhatott. És az olyan alkatú valaki, mint a gyémánt-jellemű Bartók, nem nyúlhatott olyan szöveghez, amellyel nem azonosította magát. (Ismerjük gyakran hallatott mondását: Hazudni nem szabad!)

II. Megkomponált szövegek

Az is lehet ellenvetés, hogy a feldolgozásra a dallamok szépsége indította Bartókot, függetlenül a szövegektől. Akkor annál nagyobb súlya van a következő csoportnak: kórusműveknek, melyeket népdalszövegekre komponált anélkül, hogy dallamukat felhasználta volna. Ezek között találjuk:

Levél az otthoniakhoz. A jókívánások között ez is felhangzik:

*Kívánom, az Isten áldja meg kendteket,
Szerencsétlenségtől ójja mindenünket.*

Tavas. Áhítatossá, szinte templomivá válik a zene hangja, amikor e sorokhoz ér:

*Isten őfelsége meg is áldja,
Szántóvető embert meg is tartja;
Sok minden szerszámát, ekéjét, sarlóját,
Ő forgatja,
Földön az életet, mennyben üdvösséget
Osztoztatja.*

Mihálynap köszöntő. Ebben a zeneileg legnyomatékosabban kibontott gondolatot ezek a sorok jelentik:

*Áldd meg, Úristen, e háznak gazdját!
Segítsd mindenben ő igaz szándékát,
A magos mennyben, mennyek országában
Örökké, ámen.*

„Melléktermék” lehet, ha nem mulasztjuk el észrevenni, hogy ezekben a régi népdalokban a magyar népünk egész életét átszövő vallásos érzés is megnyilatkozik.

III. Levelek

Voltak, akik Bartók Bélát ateistának szerették hirdetni. Mi ennek az alapja? Az a – Geyer Stefi hegedűművésznőnek 1906-ban írt – levele, melyben részletesen kifejti, miért lett ateista.

De már ennek a hosszú levélnek a végén meglepetéssel olvashatjuk: *Istenem, istenem, édes istenem, rövid idővel ezelőt még mindenkit meg akartam volna nyerni az ateizmusnak, merthogy csak a gondolatbeli szabadság boldogít! És most – csináljon mindenki, amit akar, mi közöm hozzá.*

Nehéz elképzelni, hogyan kerültek a levél végére ezek a szavak. De ott vannak. Talán máris kissé megingott volna az a *Sturm und Drang* hévvel hirdetett meggyőződés?

Bartók további leveleiben fel-felbukkannak ilyen kifejezések: *hálístennek, istentudja* stb. Ezeket elhanyagolhatjuk, mert a nyelvhasználatban megmerevedett formális szavaknak is tekinthetők. Vannak azonban szerzőnk leveleiben olyan egyénibb, tartalmasabb megnyilatkozások is, amelyek mögül már nem vitatható el az istenhit.

Összeállításom forrásául Demény János nagy jelentőségű műve szolgált: *Bartók Béla levele* (Zeneműkiadó, 1976. Erre a D kezdőbetűvel és az illető levélnek e kötetbeli sorszámaival fogok hivatkozni).

Az említett ateista levél (D–139) után alig telik el két év és máris másféle hangokat találunk Bartók leveleiben.

Freund Etelkának írja Svájcba (1908, D–163): *... a fordítás... „teheráru” gyanánt utazik immár tíz napja s csak a jó isten a megmondhatója, mikor fog megérkezni.*

Édesanyjának Pozsonyba (1917, D–342) írt levelében beszámol a *Fából faragott királyfi* bemutatójának előkészületeiről. Dicséri a nagyszerű olasz karmestert, *Tango* Egistót, aki harminc próbát kötött ki. Ehhez fűzi Bartók: *Képzeld el, bárki más... 5–6 próbával megcsinálta volna, de hogyan! Attól mentsem meg bennünket az Úr!*

Ugyancsak neki (1926, D–477) a kolindák gyűjteményéről: *Londonban ki akarják adni, de hogy mikor kerül napvilágra a kiadás, azt a jó isten tudja.*

Raina Katzarovának Szófiába (1935, D–734) arról panaszkodik, hogy a bulgáriai Antonov hangversenyiroda szöszegése miatt meghíúsult az útja. Részlet ebből a levélből: *... érdekelt volna tudni, látni, hogy miképpen dolgoznak Önök a népzene területén... az egyik faluban meghallgatni, hogyan éneklük a parasztek ezeket a különleges ritmusokat. De, sajnos, Isten – jobban mondva Antonov – másképp akarta.*

Székely Júliának írja Bartók 1938-ban, az osztrák Anschluss idején: *... El kell menni innen, ama dögvész-ország szomszédságából messzire-messzire, de hova: Grönlandba, Fokföldre, Tüzföldre, a Fidzsi-szigetekre vagy még a Mindenható sem tudja, hova!... (Székely Júlia: Bartók tanár úr, Budapest 1978, 190.)*

Gombosi Ottó zenetudósna (1942, D–1047): *A keresztapaságot természetesen készséggel vállalom... Ugyanott, a továbbiakban: N. b. az én vallásom (a saját választottam unit.)...*

Szigeti József hegedűművésznek (1944, D–1065): *Ne haragudj, hogy olyan sokáig nem írtam... Pedig Isten látja lelkemet... sokat gondoltam rád...*

Kecskeméti Páléknak New Yorkba (1945, D–1081) írja élete utolsó nyarán, Saranac Lake-i lakásából: *Jégszekerény ugyan van, de természetes istenteremtette jégre jár...*

Zádor Jenőnek Hollywoodba (1945, D–1080) arra válaszol, hogy felkérték egy biblikus tárgyú mű megkomponálására. Levelében érdeklődik, hogy *Miről van szó? Zenekari műről, vagy vokálisról? Ha csak zenekari, akkor miképpen domborodják ki a biblikus jelleg? Tehát nem utasítja el a gondolatot, hanem a megvalósítás mikéntje iránt érdeklődik.*

IV. Hangszeres művek

Hangszerek hogyan vallhatnának vallásos érzésről? Úgy, hogy az előadási utasításban ott áll: *religioso*. Szótár szerint: vallásos. Zenedarabra talán: imádságos, áhítatos. Bartóknak három ilyen tételét ismerjük.

Negyvennégy duó két hegedűre (1931). A sorozat 12. számának címe: Szénagyújtéskor. Népszokás dallamát dolgozza föl benne. Nyilván ennek szövege adhatott alapot arra, hogy szerzőnk odaírta a tétel élére: *Lento religioso*.

Harmadik zongoraverseny (1945). Bartók amerikai éveinek – élete utolsó szakaszának – egyik legragyogóbb, immár klasszikussá vált alkotása. A mű második tételle: *Adagio religioso*. A zongora korálszerű dallamát *molto espressivo*, nagy kifejezéssel, érzéssel játszatja a szerző. Szakkörökben közismert tény, hogy a tétel jellege, szelleme rokonságban van *Beethoven* á-moll vonós-négyesének (op. 132) lassú részével: Heiliger Dankgesang eines Genesenen an die Gottheit. A betegségéből felgyógyult szerző állaimája... Érdekes párhuzam az is, hogy zongoraversenyét Bartók akkor írta, mikor súlyos állapotában átmenetileg valamelyes javulás állt be (Heiliger Dankgesang eines Genesenen...).

Brácsaverseny (1945). Élete utolsó művében szintén a lassú tétel élére írta: *Adagio religioso*. A zongoraverseny korálszerű, tehát közösségi jellegével szemben itt a mélyhegedű szólóéneke fohászkodik.

Concerto zenekarra (1943). Ebben ugyan tételcímként nincs kimondva a *religioso* szó, de a II. tétel egyik epizódja félreérthetetlenül korált mintáz. A hangszerpárok játékos, fürgé dallamainak sora váratlanul megszakad, és a rézfúvók ünnepélyes hangján mintha csak az orgona szólalna meg. A dallam szellemi rokonságban áll *Bach* 36. kantatájának koráljával. Ennek szövege: Nun komm, der Heiden Heiland... Jöjj el, népek Megváltója... Véletlen-e, hogy Bartók, a népek testvériségének apostola, nolens volens ezt juttatja eszünkbe? És éppen 1943-ban, a népek öldöklő harcainak idején?...

Világok vetélkedése. Befejezésül ide kell sorolnunk Bartóknak azt a tervét, hogy egy (alkalmasint Cantata profana-szerű) nagyobb művet komponál a béke gondolatának jegyében. Fennmaradt az a – fájdalom, befejezetlen és megkomponálatlan – verse, amelyet a Világok vetélkedése című ősi magyar népdal nyomán írt. (Közölte az Új Zenei Szemle 1956. júniusi számában.) A bartóki verstörődék teljes szövege:

*Vetekedik vala háromféle világ,
Háromféle világ, háromféle ország.
Az egyiknek neve: napkelet országa
Másodiknak neve: napnyugat országa
Harmadiknak neve: fényes dél országa.
Meg is megszólala elsőféle ország
Elsőféle ország, napkelet országa:
– Szebb vagyok, jobb vagyok annyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,
Még a fényes nap is hozzám jön először,
Hozzám jön először, jobban kedvel engem.
Szóval felfelele második szép ország,
Második szép ország, napnyugat országa:
– Szebb vagyok, jobb vagyok annyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is,
Még a fényes nap is nálam van legtovább,
Nálam van legtovább; jobban kedvel engem.
Szóval felfelele harmadik szép ország,
Harmadik szép ország, fényes dél országa:
– Szebb vagyok, jobb vagyok annyival náladnál,
Jobban szeret engem még a fényes nap is
Még a fényes nap is melegebben süt rám,
Melegebben süt rám, jobban kedvel engem.*

*S egyre csak vetekszik mind e három ország,
Napkelet, napnyugat, fényes dél országa.
Meg is meghallja ezt minden ország ura,
Minden ország ura, a teremtő Isten:
Sose vetekedj te háromféle ország
Hiú vetekedés semmire se való,
(Semmire se való, senkinek sem használ.)
Csak mutasd meg, mutasd háromféle ország
Mutasd meg, mutasd meg, mit tudsz teremteni,
Aki szebbet teremt, elsőség is azé,
Elsőség is azé, azt választom én is.
Összetanakodik háromféle ország,
Összetanakodik, mérkőzésre készül*

Minden ország ura, a teremtő Isten... Hol vagyunk már a fiatalkori ateizmustól! Az igazi, a végleges Bartók nem volt ateista. Istenhitéről és vallásos érzületéről a felsorolt adatok is tanúskodnak, 1908-tól 1945-ig, huszonhét éves korától élete végéig.

A VIGILIA BESZÉLGETÉSEI

MOLNÁR ANTALLAL

- Az én magas koromban már aligha lehet azt a nivót produkálni, ami az életemet jellemezte. Mert ez a kor már nagyon hanyatló. Akiben egy csöpp belátás van, az nem akarja a saját hanyatlását rá-tukmálni a közre. Ezért nem írok már. De hogy az ember az emlékeit és az emlékei alapján a véleményét elmondja, annak ma sincs akadályá.

Csak az a fontos, hogy helyesen fölített kérdések legyenek, amikre az ember válaszol. Mert hogyha ilyeneket tesznek föl például - ez meg is történt -: „Mondja, milyen embernek látta Bartókot?” - az kolosszális kérdés. Képzelve csak el, a világ egyik legnagyobb zeneszerzője, aki amellet mint ember is kiváló volt, tiszta és etikailag magasrendű; és most mondjam el öt perc alatt, hogy *milyen* volt! Írtam én erről egy körülbelül harmincoldalas tanulmányt *Bartók Béla egyénisége* címmel; akit érdekel, olvassa el!

Tehát a helyesen fölített kérdés a kulcsa annak, hogy a magnóban milyen válasz jelenik meg.

- *Mikor találkozott először Bartók Bélával?*

- Már a fiatal Bartókot is ismertem, még az I. szvit megírása idején. Alkalmam volt vele zenész összejöveteleken találkozni, de közelebbi ismeretséget akkor kötöttünk, amikor 1909-ben befejezte az I. vonósnyegyesét és elment egy akkori növendékéhez, Selden Gizellához azzal, hogy ő azt neki el-

zongorázza. - Közbe kell vetnem, hogy ha Bartók a saját művét eljátszotta, az sokkal szebb és jobb volt, mint a vonósnyegyes előadása. Zenekari művet úgy tudott elzongorázni, hogy bámulatosan meglevénedett minden. Nagy zongorista volt, géniusz. - Selden Gizellához tehát elment azzal, hogy bemutatja új művét, mert ez volt az első forradalmi műve, amiben új stílusa megnyilvánult. Gizella pedig meghívott engem, úgyhogy hármásban voltunk. Nagy élményt jelentett. Ez volt az az alkalom, amikor - ahogy tréfásan szokták mondani - fölment nekem a *lichtli*, rájöttem, hogy *ki* ez az ember.

- *Hány éves volt akkor Professzor úr?*

- Tizenkilenc... Amikor Bartók a felénél tartott, egyszerre úgy éreztem: ez igazi zseni. Újszerű, tökéletes, nagy hatású, mélységes, az emberi lélek legmélyebb rétegeiből hozza föl a gondolatokat, és azt úgy fogalmazza meg, olyan tökéletesen, ahogy csak lehet. Az egyszeri és pontos kifejezése mindennek. S amellet ahogyan ő azt előadta... S közben azt mondtam magamnak, „mit akarsz te” - mert én is zeneszerző voltam -, „tessék egy kicsit szerénynek lenni, mikor ilyen is van a világon...” Ettől fogva mondhatom azt, hogy Bartókot megértettem. Tisztában voltam azzal, hogy kicsoda Bartók és ezt ahol csak lehetett, meg is írtam. Az a

Bartók-literatúra, amely a tizes években Magyarországon megjelent, tőlem származik. Mert igaz, hogy Csáth Géza meg mások előbb is írtak Bartókról és fölismerték jelentőségét, beszámoltak a fiatalkori művekről, például az I. szvit, a II. szvit és a Kossuth-szimfónia előadásáról, de azt a Bartókot, amilyenné aztán kibontakozott, az a Bartók-literatúra velem indult meg. Azt akartam, más is vegyen tudomást arról, hogy itt csoda történt, hogy Magyarországon nemcsak Bolyai van, aki új geometriát fedezett föl, a sokdimenziózt, és nemcsak Eötvös van, aki az ingát fölfedezte, ami egész Einsteinig kihatott, és nemcsak Kossuth volt, aki ráébresztette a nemzetet a szabadság szépségére és fogalmára, és nemcsak Berzsenyi és Petőfi... Most itt van ez a Bartók, tessék tudomásul venni, ő velük egyenrangú. Óriási! És ezt sokszor megírtam. Azért kaptam később Kossuth-díjat, hogy ezt a folyamatot megindítottam.

– *Hogyan alakult a további kapcsolatuk?*

– Ő volt az, aki engem megtanított arra, hogyan kell népdalt gyűjteni; ő volt az, aki átadta nekem a fonográflemezeket és a fonográfépet, hogy menjek Erdélybe, és régi pentaton népdalokat magam is gyűjtsék. Ő volt az, aki bármilyen új kompozíciót csinált, magához hívott, eljátszotta nekem, mert tudta, hogy rendkívülien érdekel, és nem pusztán érdekel, hanem számomra életbe vágón fontos.

Később kollégák lettünk a főiskolán, ugyanazon az emeleten dolgoztunk, én a 19-ben, ő a 14-ben. Ha csak tehettem, ha nem volt épp nála növendék, benyitogtam hozzá. Láttam egyszer, amint például épp egy Sztravinszkij-kotta van előtte, azt játssza – mert ő rögtön mindent lezongorázott –, és nagyon dicsérte. Azt mondta, ő se tartotta Sztravinszkijt emberileg, művészileg olyan borzasztó sokra – elvégre nagy kőkler –, de annyi újat hoz – mondta –, hogy ezért megérdemli a nagyrabecsülést. Aztán amikor Bartókot üldözték, és Hubay megírta róla azt a bizonyos cikket, hogy ő hazaáruló, a románoknak gyűjt és engedi, hogy a gyűjtései Bukarestben jelenjenek meg, akkor is gyakran beszélgettünk. Egy alkalommal megkérdeztem tőle: „– Mondja, kedves Béla – őt nem tegeztem, mint Kodályt, Kodállal pertu barátok voltunk, de Bartókkal soha –, mit csinál, ha megtámadják, ha letartóztatják?” Erre rámnéz, azt feleli: „– Csak merészeljenek!” És a szeme olyan volt, mint két fényes csillag. Akkor láttam, hogy: ahá, így vagyunk? Ez Bartók? Kezdem érteni!

– *Bartók jelleme mennyiben határozta meg művei stílusát?*

– Anyiban, hogy ő soha egyetlenegy hangot nem írt le, ami ne lett volna belső igazság. Soha olyat nem írt le, ami azért készült volna, hogy *tessék*. Ez egy művészre nagyon jellemző. Mint Mi-

chelangelo. Michelangelo se csinált soha semmi olyat, amiről azt gondolta: ez nagyon fog a pápának tetszeni. Nem. Csak ami belső igazság volt, az abszolút, belül megemésztett, megérlelt és az emberiség jövője szempontjából általa valóban fontosnak tartott motívumok és momentumok. Ez jött ki szellemi természetéből, minden mást elvetett. Képzeld el, micsoda etikai nagyság az, amikor valaki kizárólag olyat vesz a tollára, ami a belső igazságot tartalmazza, és soha semmi olyat, aminek a mellékgondolata, hogy ez majd tetszeni fog. Ezért aztán Bartókot egész életében megközelítőleg sem ismerték el úgy, amint nagysága megérdemelte volna. Csak halála után.

Bartók azok közé a művészek közé tartozik, akiket nyugodtan erkölcsi nagyságnak lehet nevezni. Persze nem azon a fokon, mint a szenteket, vagy Buddhát... Nem félisten, nem isten. De *emberileg* a legmagasabb erkölcsöt képviseli. Olyan színvonalat, amit talán – nem is tudom, kit említsek – Kant érhetett el...

– *Iffabb Bartók Béla egyik televíziónyilatkozatában nem tagadja Bartókban a vallásosság bizonyos motívumát, és azt állítja, hogy apja voltaképpen az unitárius valláshoz vonzódott leginkább. Azért érdekes hallani ezt, mert úgy tudtuk – így tanították és így szerepel a hozzáférhető dokumentumokban is –, hogy Bartók ateistának vallotta magát és ebben eléggé következetes volt.*

– Hogyne. De ifjabb Bartók is inkább a természet iránti odaadást hangsúlyozta.

– *Geyer Steffelval való levelezéseiben található az egyik legnyilvánvalóbb állásfoglalása.*

– Igen, igen. És a Cantata profana. Életének egyik legnagyobb műve, amely tanúsítja, hogy nem a vallás, hanem az emberi erkölcs alapján áll. Nietzscheből indult ki és Nietzsche vonalán maradt egész életében: az embernek saját erkölcsi erejéből és erkölcsi nagyságából kell olyan magas fokra emelkednie, amely fokon eléri azt a maximumot, ami az emberiségnek a természet útján lehetővé vált. Soha egyetlenegy gesztusa sincs – sem a műveiben, sem a levelezésében, sem a privát életében –, ami arra vallana, hogy egy személyes Istenet elismert. Ezzel szemben Kodály a halála napjáig igazi katolikus hívő maradt, a szó legszorosabb értelmében. Az *ecclesiá*-nak megadó, hívő fia volt. A legnagyobb természettudósok között is vannak olyanok, akik azt mondják, kérem, ez itt a tudomány, a másik amott a hit – semmi közük egymáshoz. Én hiszek; de ha a tudományt művelem, akkor nem erre támaszkodom. Ez más terület. Bartóknál nem így volt.

– *Ezek szerint a Nietzsche-i világszemlélet, világnézet olyan hatással volt a fiatal Bartókra, hogy az bizonyos a priori értelemben egész életprogramját – mintegy szellemi indítékként – meghatározta?*

– Meghatározta, mert ugyanazt, amit Nietzsche kifejezett, hogy az emberfölötti embert, az *Übermensch*-et kell elérni, Bartók úgy gondolta: az emberiség jövőjének úgy kell alakulnia, hogy az ember mind följebb hágjon, az ember tökéletesebb legyen, önmaga erejéből emelkedjen *erkölcsileg* a legmagasabbra, amennyire csak lehet. Akaraterő, minden szellemi erő összefogása, és főleg a természettel való harmónia: ezek voltak az ő nagy gondolatai. A modern életforma tagadója volt és elítélője, mert azt mondta, itt annyi a természetellenes és annyi a hazugság, hogy ebből nem fog kinőni semmi jó és semmi nagy. De ha az ember a természettel fog harmóniában élni és ha a saját erejét föltornázza arra a magaslatra – főleg erkölcsileg –, ameddig csak teheti, akkor az ember az embernek nem lesz többé farkasa, hanem segítője, testvére lesz. Nem lesznek háborúk, az emberiség egységet fog alkotni, a földnek összkormánya lesz... Az egész, amit komponált, a zenei igazság, ezt a gondolatot hordozza, és egyúttal azt is példázza, hogy az emberben élő minden belső vágy, szenvedély, akarat, tudás – a megszürt igazság formájában átmehet a művészetbe. Ott se legyen semmi hazugság. Ezért volt ellensége a romantikának. Mert a romantika nagyon szép, de főd, elhallgat. Azt mondja, hogy „erre ne tekintsünk, ez csúnya, ez rossz. Inkább tündéri távlatokat nyissunk meg, vagy a középkor szépségét” – szépséget, ami nincs. „Álmokba menekülni...” – Nem! Ébren lenni! Szembenézni minden csúnyával, minden gonosszal, minden rosszal és azt megszüntetni. És harcolni, és ellenállni. Az ember legyen hősies fajta, mert itt a földön nem tudja másképp a hivatását betölteni. Ez Bartók.

– *A Concerto vége ennek a reménynek a megszólalása...*

– Ennek a reménynek a kibontakozása. Hogy mindaz, ami itt kellemetlen, amit gúnyosan kell fogadni, ami botránys, ami elviselhetetlen, azt győzzük le. És nemcsak a Concertóban, hanem a *Zene...* (Musik für Streichinstrumente) végén is, a *Hegedűverseny* és a *II. zongoraverseny* végén is – a kibontakozás mindig olyan értelmű, mint a Cantata profanáé, vagyis: magasra, csak tiszta forrásból, föl, föl, sursum corda!

– *Valójában nem mond ellent sok mindennek, ami vallásos gondolat...*

– Amit a vallás az Isten nevében visz véghez, ő az ember nevében viszi véghez. Azt lehet mondani, az embert isteníti. Legyen az ember olyan, mint amilyennek, mondjuk, a félisteneket tartották a görögök. Legyen tökéletes.

– *Ez a gondolkodás is transzcendens érzéshez köthetik evolúciós értelemben. A mind magasabb minőség irányába mutató transzcendenciához.*

– Mi több! Lehet, hogy ez már utópia. De hát

van olyan nagy művész, aki nem táplál utópiát? Nincs. Minden nagy művész utópiákból táplálkozik. Ez az anyateje. Hiszen mindegyik többet akar, mint ami van. A művészet, kivált a nagy művészet, mindig *plusz*, többlet. Itt van az emberi élet – elég közepes, elég nyomorúságos. De a nagy művészet az élet fölé emelkedik – utópia. És ha egyszer lesz az emberiségből valami, ami jobb, ami szebb lesz, nem egymást szaggató világ, mert ezt abszurdumnak fogják tekinteni (valóban az is) –, hogyha ez az emberiség föl fog emelkedni, akkor ezekből az utópiákból valóság lesz. Hiszen a nagy fölfedezések túlnyomó többsége is egy utópia megvalósulása.

– *Megvalósul, de mindig más lesz, mint amilyen az eredeti elképzelés.*

– Az biztos. De hát anélkül, hogy az emberek ne álmodoztak volna, tudomány sem lenne. Minden nagy fölfedezőnek az életében meg tudjuk ragadni azokat a pillanatokat, amikor álmodozott és elképzelt valamit, amit majd fölfedez.

– *Kapva a példán: Professzor úr írja „A zeneszerző világa” című kötetében, hogy Bartók expressziós, extatikus alkat, akinek a magatartása mindig profétikus kissé. Mi vitte el a harcosáig? Mi táplálta haragját?*

– A társadalmi különbségek. A kasztszellem. Az egyik réteg elnyomása a másik réteg által. A hazugság, a logikátlanság. Főleg a hazugság. Nem szembenézni a bajokkal, hanem ferdén nézni és megpróbálni altatókkal elködösíteni a valót. Szembenézni az igazsággal a hazugság helyett: nála ez a fő motívum.

– *Mélysegesen szociális gondolkodású ember volt.*

– Legtöbbre a parasztságot becsülte. Mert ott találta a legkevesebb szociális „befestést”, az illem alapján viruló hazugságot, a dolgok elfedését; ott látta a legmesszebbmenő egyenlőséget és harmóniát a természettel. A paraszt az az ember – az ő érzése szerint –, aki hajnaltól napestig a természettel foglalkozik, tisztán azért, hogy az emberek táplálékhoz jussanak, tehát hogy alapvető szükségleteiket fedezzék. Ez az igaz ember, mert azt csinálja, amire föltétlenül szükség van, és úgy csinálja, ahogyan szükséges. Ő ezt a sallangmentesen funkcionális és éltetően nyílt embert látta igaznak a parasztban, akiben az emberség csírája olyan értelemben van meg, hogy az továbbfejleszhető, ebből kell fölemelkednie magasra. Mint Kodály, ő is felszámolnivalónak tartotta a társadalmi igazságtalanságokat, a parasztság végtelen elnyomását, méltatlanul nyomorúságos helyzetét. Bartók egyáltalán nem volt politikus, tehát a gondolkodásából teljesen hiányoztak azok az alapvető föltételek, amelyek valakit politikussá tesznek. Nem volt sem kommunista, sem szocialista. Semmilyen „-ista” nem volt – ember volt.

– *Pethő Bertalan a tavaly augusztusi Valóságban írt egy tanulmányt „Bartók és a közélet” címmel. Ebben ugyanígy visszapereli Bartóknak a szuverén gondolkodói és magatartásbeli mivoltát azon manipulációktól, amelyek a bartóki művel, bartóki magatartással és gondolkodásmóddal történtek az elmúlt évtizedek során. Úgy határozta meg, hogy Bartók idealista alapállású ember volt...*

– Az igaz, az biztos.

– *Vajon Bartóknak és Kodálynak a parasztsághoz való közeledése nem inkább a magyar kultúrának a fölkarolása, a magyar zenei anyanyelvhez való visszatérés?*

– Teljes mértékben. A parasztszeretletben éppen ez fejeződik ki: a zenei anyanyelv megkeresése és megtalálása. Az ő művészi életük legnagyobb szenzációja volt, amikor fölfedezték Erdélyben az ősi magyar pentatóniát s azokat a csodaszép régi dalmokat, azokból kiindulva építették föl az új magyar klasszikus műzenét. Bartók ezt aztán kiszélesítette más népeknek a paraszti motívumaival is, elment egészen az arabokig, mert ő internacionalista abban az értelemben, hogy az egész emberiségnek egyesülnie kell a legmagasabb erkölcsi célok érdekében. De a kiindulás nála is magyar volt. A fő súlyt ő is a magyarra helyezte, mert egész életében magyarnak érezte magát és abból a fiatalkori elvéből, hogy a haza oltárán fogja minden erejét föláldozni, semmit sem engedett. Azért is érezte magát Amerikában boldogtalannak, mert kezdte sejteni, hogy nem tud visszatérni. Tehát amit ön mond, az százszázalékosan igaz. De ezt ki kell bővítenem, mert nemcsak a magyar kultúra, a magyar őszene és anyanyelv keresése és megtalálása volt az alapja annak, hogy ők a parasztokat annyira becsülték, hanem az egész kelet-európai zenének a megújítása, sőt azt lehet mondani, *megindítása*, mert ne felejtjük el: az utóromantikával Nyugat-Európa muzsikája lehanyatlott. Ez az utolsó olyan stílus, amelyben még nagyságot lehetett fölfedezni Nyugat-Európában. Utána már a hanyatlás és a pusztulás kezdődik és folytatódik. Ellenben a kelet-európai muzsika Bartókkal, Kodállal, néhány román, bolgár, szerb, cseh és lengyel szerzővel együtt új kort nyit meg, amit száz év múlva úgy fognak a zenetörténészek jellemezni, hogy a kelet-európai zene keletkezése, fejlődése és haladása. Az alapító mesterek között föltétlenül Bartóké a legfőbb kormánypálca. Ez tehát új korszaka a *világzenének*, amit nem tudok jobban jellemezni földrajzilag, mint hogy kelet-európai. Valószínűek tartom, hogy a fiatalkori Sztravinszkijnek némely népi fogantatású muzsikája szintén ahhoz a zenéhez fog számítani, amely lökést adott az új kelet-európai zenekultúrának. De sose feledjük el, hogy ez egy új korszak, amit még nem ismertek föl! Én voltam az első – szerénytelenség nélkül

mondhatom –, aki német nyelven megjelent tanulmányomban (*Die osteuropäische Musik...*) megírtam, hogy a kelet-európai zene új kultúrája indult most meg. És ugyanezt a gondolatsort megújítottam az 1968-as pesti Bartók-ünnepségen, az akkori Bartók-konferencián. Ezt kell majd aztán a zenetudósoknak továbbépíteni.

– *A fiatal zeneszerzők manapság egyszerűen epigonizmusnak tartanak minden apró áthallást, ami a bartóki stílusra emlékeztet, és egy teljesen más világgal, más törekvéssorozattal foglalkoznak, úgy vélekedvén, hogy a bartóki művel egy magyar zenetörténeti fejezet egyszer s mindenkorra lezárult.*

– Én ezt másképp fogalmaznám meg. Mégpedig a következőképpen: az a módszer, ahogy Bartók komponált, olyan bonyolult és olyan zseniális főt kíván, hogy ahhoz hasonló nem támad. Bartókot utánozni vagy mondjuk folytatni ez esetben csak egyféle módon lehet: pusztán epigonikus alapon, vagyis amit ő jól elmondott, azt rosszul ismételni. A tehetségesek ezt elkerülik, mert aki tehetség, abban van elég intelligencia ahhoz, hogy belássa, nincs akkora tehetsége, mint amekkora Bartóknak volt. Mert a középkori kontrapunktól kezdve egészen a legutóbbi modern harmóniavilágig – Lendvai Ernő csinálta meg ennek legjobb analízisét –, mindenre képes volt, méghozzá olyan melodikával kapcsolatban, ami azután az egészet klasszikus egységgé fűzte. Ehhez akkora tehetség kell, amilyen nem ismétlődik – legalábbis egyhamar. Mint ahogy Beethovennek is csak epigonjai voltak, de követője, folytatója nem volt, mert *nem lehetett*. Nem lehet az ekkora tehetséget – miként Shakespeare-t sem lehet – folytatni. De hogy az életmű befejezett lenne, azt nem merem mondani, mert Bartók maga is tudott volna még – ha nem hal meg – komponálni, újabb művekben ugyanezt a stílust továbbfejleszteni. Itt a punctum saliens: azért nem lehet őt folytatni, mert hiányzik hozzá az az erő, az a képesség, amely ezt realizálja. A legbelátóbb az egész társaságban, az egykorúak között nem én voltam, aki abbahagytam a komponálást, hanem Kodály. Mert Kodály soha, még csak nem is érintette a Bartók-stílust. Annyira belátta, hogy nem való neki, nem képes egy ilyen stílusba beleélni magát. Csinálta a saját dolgát tovább, mérföldekkel távol Bartóktól. Bartók még száz művet is komponálhatott volna. A kórházi ágyon azt mondta, hogy „Teli tarisznyával távozom, sajnós...” Amit Haydn mondott, amikor Londonban meghallotta, hogy Mozart meghalt Bécsben, Bartókra is vonatkoztathatjuk: „– Borzasztó csapás, mert ilyen tehetség, ha száz évben egy születik, az is ritkaság”.

– *Őn szerint tehát az európai zene fővonala Kelet-Európára tevődött át, de ez a vonal most már úgy*

fejlődik tovább, hogy nem követi a kelet-európai zenei anyanyelvűségből való építkezést?

- Ez olyan módon fog történni – az én jóslatom szerint –, hogy mielőtt ismét támad egy igazán nagy, koncepciózus, grandiózus tehetség – ami valószínű –, akkor az igenis folytatni fogja a Bartók-vonalat, mégpedig továbbfejlesztve. Mert ami ma történik, az hullámvölgy. De a hullámvölgy után ismét hullámhegy következik a kelet-európai zene fejlődésében, s akkor lesz egy csoport, amelyik a Kodály-vonalat folytatja, lesz egy csoport, amelyik a Lutoslawski-vonalat, s megint egy csoport, amely a Bartók-vonalat, de egyénien, továbbfejlesztve. Ami ma történik – beleszámítva az egész magyar termést, kivéve talán egy-két nagy tehetséget, mint Veres Sándor, Kadosa Pál vagy Kurtág György, pár komoly egyéniséget –, az hullámvölgy. Ezek nemcsak azért nem folytatják Bartókot, amit én az imént kifejtettem, hanem azért is, mert az az érzésük, ezen a téren ők egyszerűen nem tudnak megmozdulni. Ehhez sokkal több kell. Sokkal kisebb perspektívájú tereken próbálnak ők továbbmozogni, és némelyikük egész szépet produkál ezen a kisebb igényű terepen.

- *A Bartókkal kapcsolatos problematika egyik sarkalatos pontjának érzem – és megint hivatkoznék Kodályra is, hisz őket nehéz elválasztani egymástól – Erdélyt. Kodály kifejezetten vallotta azt, hogy Erdély az újkori magyar kultúra szempontjából is különleges hely. Bartók műveinek ismeretében úgy látom, hogy Erdély Bartóknak is sokat jelentett.*

- Így van. Erdélyben sikerült a legősibb muzsikát, a legősibb nyelvet, a legősibb magyar gondolkozásmódot – a székelyeknél – megőrizni. Erdély – azáltal, hogy a legtávolabb feküdt, és bizonyos fokig védetten a nyugati behatásoktól –, az az ősanához hasonló kis területe a magyar kultúrának, mint mondjuk Németországban a Teutoburgi erdő, az ősgermánság nyomai a német kultúrában, ahonnan aztán kisugárzott a többi. Nálunk Erdély az, ahonnan kisugárzik, és ezer éven át onnan mindig a legmagyarabb, a legigazabb, a legősibb sugárzott; a magyarság lényege. Onnan jöttek mindig azok a hangok, azok a gondolatok s az a szépséges nyelv, amelyek a magyarság legmélyebb, legmaradandóbb kincsét képezik.

- *Az ötvenes évek Bartók-pere fájdalmas sorsot okozott Bartók utóéletének. Kifejezetten dekadensnek, kozmopolitának ítélték, minden olyan jelzővel ellátták, amellyel a felszabadulás utáni időszak, konkrétan a Rákosi-rendszer kulturpolitikai elképzeléseinek megfelelően az adott ideológia napi programja szerint hatástalaníthatták. Bartók most nekünk mindenféle szempontból megháladhatatlan pont, akihez kötődünk, akihez fordulunk, akitől nem tudunk elvonatkoztatni.*

- Bartók fötétlenül magyar-centrumos ember, aki halála percéig a legjobb, a legtisztább értelemben *tősgyökeres magyarnak* érezte magát, és minden gondolatában, minden érzésében ehhez a tősgyökeres magyarsághoz kötődött. Ezt gyakran ki is fejezte. *Internacionalista* volt abban az értelemben, ahogy beszélgetésünk elején kifejtettem: szerte a nemzeteknek testvéri módon össze kell fogniuk egymással, nem szabad egymást kevesebbre becsülniük azért, mert ilyen vagy amolyan a nemzetiségük. A nemzetek egyenrangúak a világon, akármilyen kis létszámúak vagy nagy létszámúak. Az internacionalizmus *testvériségi* értelemben Bartóknak egyik jellegzetes tulajdonsága, amit tőle elvitatni nem lehet. Ő azonban – mint említettem – teljes mértékben a magyar kultúra építőjének tekintette magát és súlyt fektetett arra, hogy ugyanúgy, ahogy Bolyai János megvetette az alapját a sokdimenziós geometriának, úgy ő, Bartók annak a nagy zenének az alapjait vesse meg, amely magyar központból indulva a népek testvériségét szolgálja. Éppen a magyarság erőnei közé sorolta azt, hogy képes egy ilyen internacionális értelmű vagy kihatású művészetet produkálni.

- *Miben foglalható össze Bartók zenetörténeti és szellemtörténeti helye a világban?*

- Azt hiszem, Bartókot úgy fogják meghatározni, mint elsősorban azt a valakit, aki a nyugati muzsika legfontosabb technikai alapjait elsajátítván – a polifóniától kezdve egészen az ultramodern harmóniáig –, egységes rendszert alkotott, és ezen az alapon a kelet-európai új zenekultúra első nagy hullámát megindította. Másodszor: levetkőzve minden balítéletet, kijutva minden addigi romantikus és egyéb igaztalanságból és homályból, *„fedésekből és elhallgatásokból”*, a pusztá igazságnak, az emberi belső csúnya és szép tartalmának egészével szembenező új etikai magatartást helyezte az új kelet-európai kultúrának a középpontjába. Céljaul tűzte ki, hogy ez a muzsika segítse az emberiséget előre olyan új magaslat felé, ahol az ember az embernek testvére lesz, ahol a háborúság végleg megszűnik, ahol nem kis területek egoisztikus védelme lesz a gond, hanem az egész emberiség jóvoltáért fognak küzdeni és dolgozni, ahol főleg a szorgalom, a természettel való harmónia, az ember és ember közötti egyenlőség elve – tehát a legmagasabb fokú etika és szociáletika – fog uralkodni a világban. Emberileg is méltó képviselője volt nézeteinek, mert azok közé a nagyon ritka alkotók közé tartozott, akik erkölcsileg teljesen tiszták. Amikor azt mondjuk, őt idézve, hogy *tiszta forrásból*, akkor nem frázist mondunk, hanem valóban Bartók legjellemzőbb tulajdonságát említjük. Hogy nem férnek be a csodaszarvasok már a régi, polgári lakásba? Mert azt a fajta társadalmat, amely tele van

hazugságokkal, sebekkel és előítéletekkel, azt le kell bontani, oda a tiszta nem költözhet be, az nem otthona. Olyan új társadalmat kell építeni, amely társadalomba ezek a csodaszarvasok igenis beférnek – ott születik a magasabb rendű ember.

– *Ez a mélységes, fundamentális hit lehetett a rugója üzenetei közül annak, amely szinte záróköként jelenik meg művészetében: a III. zongoraverseny Adagio religioso tételének.*

– Beethovennek azt a vonósnegyesét idézte föl magában, amely *Dankgesang eines Genesenen an die Gottheit*, tehát: A meggyógyult hálaimája, hálaéneke az Istenséghez. Súlyos betegsége – amiben végül meg is halt – a III. zongoraverseny komponálása idején megenyhült, mégpedig olyannyira,

hogy önkéntelenül erre a beethoveni gesztusra gondolt vissza. A súlyos beteg, aki egyszerre csak olyan állapotba kerül, hogy komponálni tud, pedig ahhoz nagy koncentráció kell, úgy érzi, mintha hirtelen egészségessé válna. Olyan hálaérzetet kelt benne, ami a beethoveni jelenségre enged visszakövetkeztetni. Ezzel Bartók egyúttal azt is jelzi, hogy testvérnek érzi magát – a beethoveni génusz testvéreinek. Ez az egyetlen olyan megnyilvánulása, ahol nyíltan Beethovenhez csatlakozik mint méltó utód. Többek közt ezért mondtam én egy alkalommal, hogy nem Bach, Beethoven, Brahms a három nagy „B”, ahogy mondani szokták, hanem Bach, Beethoven és Bartók.

SZABADOS GYÖRGY

IFJ. BARTÓK BÉLÁVAL

– *Pilinszky Jánosnak van egy megrendítő meséje: az öreg király életének egyik állomásán belepillant a tükörbe, „meglátta a király, meglátta akkor arcát”, s feldőbben benne a kérdés: KI VAGYOK ÉN? Ha ön lett volna a helyében, mit válaszol?*

– Én saját magam vagyok, ha király nem is, de öreg vagyok, és nem nagyon szoktam tükörbe nézni. Külsőleg erősen hasonlítok apámhoz, tudom és nem is bánom. A hasonlóság természetes.

Tulajdonságaimban? Nehéz saját magamat jellemezni. Mindenesetre azt meg tudom mondani, mi az, amit nem örököltem apámtól: a zenei tehetséget. Ez szerencsének is mondható, hiszen ezzel a névvel nem lett volna jó zenésznek lenni. De ilyen veszély nem fenyegetett... Szeretni szeretem persze a zenét. De örököltem apám széles körű érdeklődését, talán egy kicsit el is apróztam magam, mert annyiféle dologgal foglalkoztam. Ott, ahol komolyabban vettem a dolgot, főleg a szakmában, mint mérnök elértem azt, amit maximálisan el lehet érni. Harmincegyhárom évig a Műegyetemen is tanítottam, gyakorlatokat vezettem.

– *Véletlenül lett mérnök?*

– Nem véletlenül, mert az ember lát maga előtt példát. Édesanyám második férje általános mérnök és nekem unokabátyám. Őt egész kiskorom óta jól ismertem, igen sokat volt nálunk. Bizonyos mértékig az ő tanulmányait is figyelemmel kísértem, de egyébként is szerettem a műszaki dolgokat. Az iskolában a matematika nekem nem volt olyan elrettentő tárgy, mint sokaknak.

Iskolába csak kilencéves koromtól kezdtem járni, mert otthon elsajátítottam az írás-olvasást, és számolni is szívesen számoltam. Már nyolcéves voltam, mikor végre elhatároztuk, elmegyünk az iskolába, hogy valami írásbeli nyoma is legyen ennek, és mindjárt két osztályból levizsgáztattak. Odahaza édesanyám tanított. Írni tanított meg, de ugyancsak tanított más tárgyakat, többek közt hittant is, ami kötelező tárgy volt. Ő református volt, de ez közömbös volt ebből a szempontból – úgy-hogy ő az unitárius hittant tanította nekem.

– *Hogyan lett a család unitáriussá?*

– Akkor lettünk unitáriusok, amikor én iskolába kerültem. Apámnak, aki római katolikusnak született és úgy is nőtt fel, kicsit terhes volt a katolikus vallás merev dogmatizmusa, mely bizonyos mértékig korlátozta szabadgondolkodásra való hajlamát. Az olyan megkötöttség, mint a kötelező gyónás és hasonló dolgok, úgy érezte, nem okvetlenül szükségesek: az ember képes magát kontrollálni, és ami a gyónásnál egy másik ember útján kerül Istenhez, azt az az ember, aki jót szeretne, jobb lelki életet, saját maga is meg tudja oldani... Ilyen körülmények miatt ő úgy gondolta, jobb lenne, ha én az egyházi oktatást egy szabadabb vallásban kapnám. Kötelező volt a vallásoktatás, tehát a gyerekeknek akkor is, ha az édesapja felekezeten kívül volt, valamilyen felekezethez tartoznia kellett. Mielőtt hatéves lettem, apám velem együtt áttért az unitárius hitre, velem, aki magam is katolikusnak születtem.

– Mit jelent az ön számára a hit?

– Nem egészen azt, amit a tömegek hisznek. Részben ez is volt az oka, hogy nem mondtam annak idején, amikor 1971-ben felhívtak, öt percen belül azt, hogy igen, vállalom az unitárius egyház főgondnokságát. Apám maga is olyan mértékig volt idézőjelbe téve vallásos, hogy ő sem tartotta be a vallás külsőségeit, hanem a természetet csodálta, és a természet csodálójaként élt. Abban azonban bizonyos vagyok, hogy az a példakép, aki a kereszténységben mindenki előtt van, Jézus személye és élete, az teljesen megfelelt apám gondolatvilágának, és nekem is megfelel. Olyan gondolatok hangzanak el a Bibliában, hogy akik előbbre akarják vinni az emberiséget vagy a környezetét, mindenképpen ugyanezekre a gondolatokra kell jutniuk.

– Milyen kulcsszavakat tudna felsorolni, amelyek a hit mellett fontosak ahhoz az emberi tartáshoz, amit úgy is hívhatunk: gerincesség?

– Leginkább az emberszeretetet, de nemcsak az, hanem a világszeretetet is, mert az emberen kívül a környezetet is szeretnünk kell, tehát egyrészt a holt, másrészt az élő világot, hisz tulajdonképpen abból sarjadt az ember is. Néha, persze csak tréfásan, de mondom: a hatnapos munkahét alatt, a Biblia szerint, az Isten világot teremtett. Az első öt napon tökéletes munkát végzett, de a hatodik napra valószerűleg elfáradt... Az ember már némileg selejtnek sikerült, és ezt a selejtet kéne nekünk az első öt naphoz, tehát a csillagokhoz és az egyéb mindenséghez alakítani, mert az a legszomorúbb dolog, amikor az emberek úgy elmennek a legegyszerűbb természeti jelenség mellett is, hogy észre sem veszik... Hogy szebb volna az a Föld, csak nem kéne tönkretenni. A hitélet mellett elsősorban a humánus és a megértés volna az, amit – sajnos feltételes módban kell mondanom – mindenkinek gyakorolnia kellene!

– Az ember jellemének formálódásában, vágyainak alakulásában, célkitűzéseiben meghatározó szerepe van a családi otthonnak. Gyermekekoriából őriz-e olyan pillanatokat, amelyek még ma is erősen élnek önben?

– Családtagjaim, értelmiségi emberek lévén, nagyon sokat tudtak nyújtani szellemi téren. Valamennyi családtagom anyyira becsületes volt, hogy ez természetes példának tűnt előttem. Aztán nagyon előttem van anyai nagyapám, aki katonatiszt volt, és akkor már nyugdíjban, amikor... olyan szépen mondta: „Ha én bemegeyek valahová, akkor mindig megállok az ajtóban, meghajlok, megmondom, hogy hívnak és annak megfelelően viselkedem, hogy én vagyok ott a legkisebb”. A nagyanyám – anyám édesanyja – nagyon tapasztalt és okos asszony volt, akinek rengeteg egészségügyi és egyéb hasznos gondolata támadt, mint például az

a gyógykezelési mód, hogy ha valaki náthás, be kell kenni a homlokát és a két arcüreg fölötti bőrfelületet zsiradékkal, akkor nem kap homloküreggyulladás, és sok egyéb nevelési és tanulási tanácsa. Apám hűgával – aki Békés megyében lakott, mikor én születtem – szoros kapcsolatot tartottam. Évtizedeken keresztül hagyomány volt, hogy húsvétra a nagynénémekhez mentem. Nagynénémék tanyán laktak, uradalmi gazdatiszt volt a férje, s az uradalomban sok minden adódik: ott lehetett kocsikázni, sétálni, húsvét hétfőjén pedig hagyományosan meglocsoltuk a lányokat...

– Édesapját elkísérte-e néha utazásaira?

– Nagyon néha. Úgynevezett nyaraláson összesen két ízben voltunk együtt külföldön, egész rövid időre, mert az utazást többnyire hangversenyzéssel kötötte össze, hiszen aránylag kevés ideje volt, másrészt az anyagi körülmények sem voltak olyanok, hogy egyszerűen csak nyaralasson... S ennek megfelelően persze még kevésbé volt arra lehetőség, hogy több családtaggal együtt menjen valahová. Ha elutazott, akkor is többnyire komponálni ment.

– Szilágyi Domokos Bartók Amerikában című verse már a jövőhetetlen utazást idézi, de a megaláztatás miatti szégyen hangján:

Milyen széles az Óceán

annak, ki hazagondol –

s rossz hír számára mily rövid az út.

*S százszor jobabb annak, ki már-már gondolkodni
se tud*

a gondtól.

Jaj neked, hús-vér idegen!

szerves gép itt az ember –

*próbáld szeretni – hisz mégis az a dolgod –
nem külóra mért szerelemmel.*

– Négyyszer is voltam Amerikában –, és minden alkalommal el tudtam képzelni, hogy apámnak milyen rettenetes lehetett ott élni. Mert az, hogy az ember odamegy és körülnéz, az érdekes, de ott élni, főleg New Yorkban... Az egyáltalán nem apámnak való környezet volt. Egészségileg sem, lelkileg sem. Első alkalommal 1959 karácsonyán mentem ki, vagy karácsony előtt valamivel, és ott voltam csaknem három hónapig, mert szerzői jogi és egyéb örökösödési ügyekkel kellett foglalkoznom. Nagyon sok emberrel találkoztam, akik szeretettel fogadtak és érdeklődtek, hogy mi van itthon... de azt lehet mondani, nem találtam egyet sem, aki boldog lett volna. Megelégedtettem találtam, de boldognak nem láttam egyiküket sem, s az főleg abból látszott, hogy mikor már nyilvánvalóan tudták, hazajöve, mindegyikük arcán kiütközött az a fájdalom érzés, hogy én most haza tudok jönni, ők meg nem – akkor persze még szó sem volt arról, hogy az emigránsoknak módjuk lesz valaha is hazajárni...

– „A tettekben realizálódó magatartásról ismer-
szük meg a tudattartalmak értéke” – mondja Benkő
Samu. *Én még kiegészíteném azzal: a barátság is.
Érezte-e már ennek igazát?*

– Van ilyen is, de sajnos negatív példa többször
adódott az életemben. Én kicsit több bizalommal
vagyok, vagy voltam az emberek iránt, mint példá-
ul apám. Ő óvatosabb volt valamivel, de azért né-
ha ő sem találta el, kivel kell igazán bizalmasnak
lennie. Olyan emberekben is megbízott, és komoly
dolgokat bízott rájuk, akikben aztán csalódott.

– *Nehéz volt-e, türelmes lélek kellett-e a Bartók
név örökségének vállalásához?*

– Türelmem mindenképpen kellett. Addig, amíg
én felnőttem és saját magam irányítottam az életem-
et, semmi hatást nem gyakorolt a sorsomra,
hogy én egy olyan ember fia vagyok, aki története-
sen nemzetközileg ismert, hiszen a szakmám telje-
sen más volt. Másrészt apámat sem itt, sem külföl-
dön nem ismerték olyan mértékig el, hogy ebből
bármilyen előnyt húzhattam volna. Tanáraim zö-
me talán nem is tudta, hogy apám mivel foglalko-
zik. Most már kénytelen vagyok egyrészt elviselni
a nevet, másrészt kötelességem is, hogy azokat az
emlékeket, amik részben tárgyi, részben dokumen-
tális, személyes emlékek, legalább annyira rögzít-
sem, hogy akiket ez érdekel, vagy valamilyen kuta-
táshoz szükségük van rá, megbízható adatuk le-
gyen. Ennek megfelelően három könyv kéziratát
adtam le a kiadóknak. Három különböző könyv
készült el, elég sok munkát okozott, de azért örül-
tem, hogy ennyi adatot össze tudtam szedni.

A Zeneműkiadónak van egy *Napról napra* sorozata.
Beethovenről, Kodályról is megjelent már itt
kötet. Ilyet akartam csinálni apámról, de ez kicsit
nagyobb sikerült, mint a többi, mert rengeteg
adatot találtam: hála annak, hogy ő maga nem do-
bott el semmit. Nagyanyám, apám édesanyja is
gyűjtötte a kritikákat. És nekem is voltak adataim:
még gyermekkoromban veztettem naplót, amiből
ugyan csak egy kötet maradt, a háború alatt eltűnt
a többi, de ez körülbelül két évet fog össze, úgy-
hogy ebből is lehet azonosítani egy-két dolgot.
Hozzávetőleg hatezer napról sikerült adatot sze-
reznem, ami aránylag sok, mert apám huszonhá-
romezer napig élt.

Kicsit gyorsabban mozognak azzal a családi le-
velgyűjteménnyel, amelynek most szintén időszerű
a kiadása. Eddig főleg Demény János adott ki
apám leveleiből, de még kilencszázegynéhány levél
kiadatlan. Apám levelezése nagyon közérdekű,
mert ő leírta, hogy egyik-másik helyen milyen volt
a tapasztalata részben a környékről, az emberekről,
másrészt a hangversenyről. Elsősorban nagy-
anyámnak írt sokat. A nekem szóló levelekből
aránylag kevés maradt, mert a háború alatt szét-
lőtték a lakásunkat, én nem voltam itthon, a fele-

ségem szedte össze, ami maradt. Az édesanyámnak
írt levelekből is közlünk egy bizonyos mennyisé-
get, mert édesanyám a halála előtt a nála lévő leve-
lekből kiválogatott nyolcvankét darabot és átadta
azzal: ennyit ki lehet adni és közhírré lehet tenni,
ezek nem szerelmes levelek. Apám második felesé-
géhez írt leveleiből is lesz e kötetben; a sors vagy a
számok ördöge folytán ő is nyolcvankét levelet vá-
lasztott ki!

A Szépirodalmi Kiadó vezetője, Illés Endre föl-
kért egy olyan természetű könyv megírására, mint
amilyen a Műhely-sorozatukban jelenik meg. Tu-
lajdonképpen az említett levelekből, a *Napról nap-
ra*-ból, illetőleg személyes emlékeimből csináltam
összeállítást témakörök szerint húsz fejezetben:
apám származásáról, népdalgyűjtő útjairól, a ka-
tonasággal kapcsolatos dolgairól, kiemelkedő ze-
nésekkel való ismeretségeiről stb.

– *Kinek egy vers, kinek csak egy ókori bölcs gon-
dolata, kinek a zene ad olyan nyugópontot, amely-
nél mindig megpihenhet. Öntől mégis az örömlődő,
vigasztaló népdalról szeretnék hallani. . .*

– Nehéz erről bármit mondani, mert nagyon sok
szép dal van. Van, amelyiknél a dallam szebb, mint
a szöveg maga, és van egy-két olyan szöveg, amit
nem tudom, hány százszor hallottam, például: *Iste-
nem, Istenem; Asszonyok, asszonyok. . .* Ezek úgy
belémivódtak annak idején. . . Érdekességként
mondom, hogy a már említett nagynénéméknél,
akik Vészton laktak, kezdte apám tulajdonképpen
a népdalgyűjtést komolyabban, mert ott volt mód-
ja összejönni a paraszttal úgy, hogy nem ő ment
hozzájuk, hanem a paraszttal, elsősorban a nagy-
néném cselédsége jött. *Az Este van már, csillag van
az égen* dal szövegébe – főleg ezeknél a párosító
daloknál van erre lehetőség – Varga Julcsa, nagy-
néném szobalányának és kocsisának, Garzó Péter-
nek a neve került.

Apám zenéjéből sem tudnék választani, mert
apám annyira nagy egységet képez a szememben
most már. . . Egyes műveiből, például a *Kéksza-
kállú*-ból azt a kaput, vagy azt az ajtót szeretem,
amelyik a rétek és az erdők felé nyílik, de talán ez
azért van, mert én az énekhangok közül a basszus-
hangot valami miatt jobban szeretem, és ez itt tá-
rul ki legszebben.

– *Az idei Bartók-év rendezvényei közül melyik
az, amelyik gondolatában, megformálásában méltó
volt Bartók Béla emlékéhez?*

– Eddig kevés. Sajnos, tájékozatlan emberek
foglalkoznak legtöbb helyen a szervezéssel; elő-
ször is kapkodnak, másodsor pedig a dologhoz
pénz is kellene, de ez általában nincs. Ha külföl-
dön lehet szerepelni vagy mozogni, oda igyekszik
mindenki, van, aki indokoltan, van, aki kevésbé
indokoltan. Általában ezek a kampányok mindig
rosszak, mert véletlenül 36 500 nappal ezelőtt szü-

letett valaki, az egy adottság, de nem biztos, hogy annyira döntő. . . , és jövőre aztán már nem fog elhangzani semmi. Ha valaki megnézi tíz vagy nem tudom hány évre visszamenőleg a rádió- vagy tv-műsort, március 25-én egyetlen alkalommal sem volt *szaha* megemlékezés semmilyen formában apámról. Még az sem, hogy két mondatban bemondják reggel a hírekben, ma van nyolcvanegyedik vagy harmincharmadik születésnapja.

– *Mi volna az az erkölcsi parancs, melyet szívesen testálna a következő nemzedékre?*

– Leginkább azt, hogy mindenki tisztelje a másokban – legyen az ember, vagy más –, ebbe beleszólom még az egyszerű növényt is: annak szabadságát. Tehát egy virágot nem kell okvetlenül letépni akkor, mikor az ember kirándul, mert az elfonynyad midőn haza sem ér az ember. Ha nagyon

akar virágot vinni, ne mindjárt az első percben törjön le mindent. . . . Az embereknek úgy kellene mindent végezni, hogy aki amire hivatott, azt szívesen csinálja és ne tehernek érezze a munkát, hanem élvezze az alkotás örömét.

– *Szilágyi Domokos igaz, a bartóki zene lényegét, emberségét megérvő versével köszönök el:*

Éjek zuhogó titkát engeszteli a nap.

*Ki messze fényekig ellát
az a boldogabb.*

Az a boldogabb s fájóbb.

Már nem áztatja semmi.

*Unokák szeme tükrén
jó lesz elpihenni.*

H. HADABÁS ILDIKÓ

Bartók zongorázik

*Éjjel olykor színes álmokat vétek,
el-eljátszik velem az emlékezet.
Rég halott dallamok és szavak
zenéjét hozza az éjszaka.*

*Mintha életre kelne rámájából a kép:
ő s apám a sötét szobába lép.
Kigyúl a táj, a tompán hallgató,
persze, megint az Allegro barbaro!*

*Egy kölap őrzi törődött testét,
itt mindig sugarasabbak az esték,
pár négyzetméternyi kő az egész,
de a mindenség fölője borítja eget.*

*Éjjel kikel sirjából Bartók
mert alig pár lépésnyire attól
szellemalakok csapata várja,
megint az Allegro vad orgiája.*

*Táncra perdül a fából faragott királyfi,
te néma kastély, ajtódat tárd ki. . .
Szarvasok szökellnek dobogva
s tiszta forrás fakad föl csobogva.*

SZIRMAI ENDRE

SZERETEM-E BARTÓKOT?

Bármely valamirevaló kérdés naponta újra fogalmazandó, s a hiteles válasz kísérletét is követeli. Szent Pál nyelvtanában csupa ige szól róla: nem érzelmi állapot, cselekmény a szeretet. Szakadatlan tennivaló, történés.

Bartók s néhány kortársa e csodálatos században (Weberntől Stravinskyig) remekművek sorát írta. Egyezségben a legnagyobbakkal, Bach és Mozart nyelvének erejével szóltak, s mégis mind egyetlenként. . .

A derűt, vagy a kétségbeesettség életérzését hordozó remekművek egyaránt az élet pártján vannak; az emberi lét tragikumának, a veszendő alkotónak termékei, dehogyan: teremtményei. S e remekművekben öröm, a halál józanságával egyminőségű öröm van!

Miért szeretem Bartókot? Ezt a fogalmazást inkább elvetem. Azt sugallja ugyanis, hogy csupán érveket kell szolgáltatnom a kérdésben már eleve feltételezett szeretethez. Lényegesebb kérdés: szeretem-e? S képes vagyok-e eléggé szeretni? Mert a művek szeretete önismeretre készítet, képességeimmel szembesít. A remekmű él: nem birtokolható, se meghódított csúcsként, se tárgyként.

Nem „kikapcsolódás”. Mindig az ellenkezője. A valósággal, a róla elmondható legjobb minőséggel szembesít: így segít élni.

Szeretem-e Bartókot? Szeretem, de nem eléggé. Ha jobban tudnám szeretni, jobb verset írnék, nem félnék a haláltól, keményebb vagy gyöngédebb lennék, merészebb a változásra, hűségben erősebb – s bizonyára boldogabb is.

Tisztelhetem Bartók szavait, leveleit, csodálhatom életét, becsülhetem, vagy furcsállhatom magatartását; de milyen legyen a szeretetünk Bartók iránt?

Hívó. A szeretet „mindent elhisz” – Bartók zenéjének mindent elhihet. Türelmes legyen, nem csalódik majd.

Bartókot nem láttam, nem ismerem – mint egyre többen –, alig van több közöm életéhez, mint Bachéhoz.

Igaz, Medgyaszay Vilma hangjában az elragadtatást fel kellett ismernem; micsoda kedves, szerény, sugárzó egyéniség!

Szentgyörgyi Albert „anekdotájában” a magányos ember roppant, szinte sértő zárkózottságát sejtettem meg. (A Tudományos Akadémia folyosóján szótlanul hagyta faképnél a neki bemutatkozni szándékozó világhírű tudóst.) Szinte gorombán utasította el azokat, akik bár jóhiszeműen, magánélete eseményeire (a szokásos társadalmi konvenciók szerint) reagáltak. Panasztalanul tűrte a halálos betegséget. Milyen ember volt hát Bartók?

Akkor is tanítani kéne, ha kottái mind elvesztek volna. . . Emlékszem Németh László papos-ünnepélyes hanghordozására. . . Valóban így tisztelhetjük a Bartók-élet és -életmű moralitását.

Bartók maga azonban csakis a művek meghallgatására biztat. Egy szóval se magyarázta darbjait, vagy gondolatait. „Zenét szereztem, s zenét szerzek amíg csak élek; ez a zene aztán álljon helyt magáért és beszéljen magáért. . . nincs szüksége az én segítségemre.”

Ma százan és százan beszélnek életéről, magatartásáról. Azt hiszem, szinte fölöslegesen. A zene-történet magánügyét firtatják. Faggatják a hozzátartozókat, a tanítványokat. Kíváncsiskopdásukkal mit szeretnének megudni?

Félő, hogy tiszteletadásuk üres zászlólengetés lesz. . . Fenyegét a leegyszerűsítés; századunk évtizedekkel ezelőtti és most születő remekműveinek erőnket meg-meghaladó szorításában egy névbe, egy fogalomra élettelenített szóba kapaszkodunk: Bartók. . . Szeretjük, dicsérvük, hitet teszünk mellette. Melyik mű, melyik taktusa feszül hát a sejtjeinkben is, hogy igenlésünknek, bár szerényen, de hitele legyen? Miféle csevegések izére vágyunk, a művekkel szembeni nagy, nyitott hallgatás helyett? Zenéjéhez aligha vezet zenén-kívüli út.

Valószínű az is, hogy igen ingerülten utasítaná el Bartók, az hommage-áradatot. Ő mindent a műveiben mondott el; csak műveivel van dolgunk, azokkal azonban alighanem erőnket és örömré való képességünket gyakran meghaladó mértékben. De épp ebben rejlik a naponta megújuló felfedezés titka is. Az életre szóló együttlét élményének kimeríthetetlenlensége. A remekmű cselekszik, és viszonzást vár. A szellemünket jobb minőségűvé érlelő, üdítő erőfeszítést.

Ismerek egy vasesztérgályost, aki a maga erejéből jutott Bartók közelébe s fedezi fel benne hitelen új és új élmények forrását. A zenei készségfejlesztés virtuóz módszereitől távol, kottaismeret hiányában, csupán a figyelem és a zene szeretetének természetes, szinte morális ereje hozta létre ezt az irigylésre méltó eredményt.

Az ő „csöndje” országépítő, jövőnket biztató hallgatás, mely ugyancsak cselekszik. A tudat néma győzelme szegül szembe benne a Bartók nevét kisajátítók (tán jó szándékú) mégis káros lármájával. Bartók neve: áruvédjegy – világmárka? Ne éljünk vissza a névvel, éljünk együtt a zenével. Bartók szerint legjobb volna, ha a műveket szerzőjük nevének közlése nélkül ismerné meg az emberiség...

BORSOS MIKLÓS

BARTÓK-EMLÉKEIM

Nagyszébenbe már az I. világháború alatt eljutott Bartók híre és zenéje. Első felesége, Ziegler Márta nagyszébeni születésű volt. A Rizskása utcában laktak (Reisparrgasse). Nem tudom, ma mi a neve. Az öreg városorony mellől indul. Évtizede, hogy fia, ifjú Bartók Béla is eljutott Szébenbe. Apjával kapcsolatos és édesanyja emlékei után kutatva. A románok nem mutatták meg a város közepén levő utcát.

Amint már írtam róla, 1922-ben a Musikverein kirakatában a Disznódi utcában pillantottam meg Bartók fényképét. Ma bizonyos vagyok benne, hogy a művészethez vonzódó, 17 éves kamasz számára életre szóló volt ez az arc-élmény. Bónis Ferenc könyvében látható a fénykép, a kolozsvári hangverseny alkalmával közölve. Őztekinet, fegyelmezett arcvonások, korán öszülő, ápolat, nem bozontos művészfej. Csak a fekete „lavalier” csokornyakkendő akkori divatját viselve árult el valamit külsőségben is művész mivoltáról.

Úgy emlékszem, Székely Zoltán volt a hangverseny hegedűse. A szászok zenekedvelők voltak, ünnepelték – ugyanakkor Pesten a legkevésbé sem volt egységes a közönség megnyilatkozása.

Egy tizenhét éves, ha a művészet megérintette már, nem gondolkodik, csak vágyak fűtik. Nem mérlegel, csak cselekszik. Ezt tettem. Volt valami része a szébeni hangversenynek abban, mind Bartók személyének, mind az addig soha nem hallott zenének, hogy őszkor már Győrben ott hagytam a gimnáziumot, és felkötöttem a „művésznnyakkendőt”.

A korán abbahagyott és későn elővett hegedülés, tanulás alatt két ízben kért föl tanárom, Hermann László kottaforgatásra. Az egyik Bartók–Szigeti, a másik Telmányi Emil hangversenye volt. Bartók lámpalázasan bezárkózott a művész-szobába, Szigeti izzadt ingét cserélte ki. Telmányi szállodaszobai tájékoztatója közben, két hegedűjéről beszélt, elmondtam, hogy én csak egy elkésett hegedülő vagyok, szívesen ajánlott öt Kreutzer-etűdöt, ha valamire akarok jutni. Ma is azokat gyakorlom. Ez összefügg Bartóknak a bécsi „Universal” kiadónál 1933-ban megjelent 44 duójának megismerésével, majd játszásával. Akkor Győrben én voltam, mint „szabad” fiatal ember, az egyedüli, akivel tanárom kíváncsiságból lejátszhatta a 44 duót. A maradi szellemű városban Bartók vörös posztó volt. Tanáromnak feltűnt, hogy a technikai nehézségek legyőzése mellett, mennyire magától értetődően érzékelem a zenéjét. Oka egyszerű volt, Nagyszébenben egész gyermekkorom a román havasi furulyázók vásári zenéjét szívta be, vagy a medvetáncoltató mócét, aki a dudával illeggettette kopott szőrű, piros lajbis medvétjét. A székelyföldi dallamok pe-

dig az ősi törzsből fakadtak. Kezembe vettem a napokban egy dániai kiadónak készített illusztrációkhoz a „Gyermekeknek” zongoradarabokat, felütve a szöveg- és dallamforrás jegyzékét, megindultan olvasom az elsőt: Gyergyóalfaluból származik. Csomafalva, Alfalu, Ditró – a családom elágazásai. Nézem Bónis Ferenc könyvében a gyergyószentmiklósi fényképet. Fialat, szakállas, kalapos fej, otromba csizmában, vastag bottal, felleghajtóval karján. Fura jelenség lehetett ott, a Székelyföldön, a fehér „harosnyás” (a fehér gyapjú posztónadrágot nevezték így: „harosnya”), vagy barna contrás székelyek között ez a vándor. Bartókot hazaszeretete, magyarsága, a magyar zene ősforrásainak feltárása készítette ezekre az utakra. Éltre szóló, azt hiszem, egyetlen boldog korszaka volt e nép között. Tulajdonképpen egy, a XVII–XVIII. században, történelmi helyzetünk miatt elmaradt zenei kornak magyar kincsét dolgozta föl. A nyugati Gigue-ek, Allemande-ok, Courante-ok, Sarabandok magyar rokonait kereste és találta meg. És ezzel elfoglalta a magyar műzene – a sok hamis után – a zeneirodalomban azt az előkelő helyet, ami, úgy látszik, megilleti. Egy nagy művész sugárzásában tündöklük, és hull le minden gáncs.

Személyes találkozásnak a győri hangversenyeket nem nevezhetem. Egyszer volt egy találkozásnak nevezhető esetem. Szép őszi napon villamosra ültem, ki a Húvösvölgy felé, ismerkedni a város környékével. Visszatérve, a Szépilonánál Bartók szállt föl a kocsiba. Világos szürke felöltő volt rajta, és velem szembe ült le. Amint észrevett, elkezdett nézni, nagy sötét szemét rámszőgezte. Én is néztem az arcát, szemét, és találgattam, ő mit nézhet rajtam, ezen a túl sovány, sápadt fiatalemberen? Végül egy helyen szálltunk le, a Széll Kálmán téren. Megállapodtam magamban, bizonyosan a gyergyói arcok emlékét idéztem föl benne. Kísértésem volt, csak pillanatnyi, hogy köszöntsem és megkérdésem. Mai zeneakadémisták, ahogy tanáraikat nevezik, őt ma Béluskának, Bélucinak hívják. Nekünk istenek voltak az *igaziak*, és mi mindig tudtuk, *kik az igaziak*. Ezért tiszteltük őket.

A zenéről nem írhatok, ahhoz zenetudományi ismeretanyag és felelősség tartozik. Számomra vonzóak a vonósnyegyesi, a koncertek, a zongoradarabok, a kézzongorások, és nem sorolhatom föl mindazokat a műveket, amiket hosszú évtizedek alatt hallottam, hogy mit jelentenek. Elemezni sem feladatomban. Ami élményanyag, az a 44 hegedű-duó, melyeket épp 44 éve játszok, mikor van partner. Ez eddig Molnár Klári. Évtizedek után újabb és újabb szépségeket, zenei értékeket találunk bennük, rádöbbenve, hogy a mű ismerete mennyire nem elég, hogy a művek velünk együtt változnak. Évek és évtizedek múlva érezzük azt, amit oly bőségben szórt nekünk egy rendkívüli szellem.

Nem voltam „Bartók-rajongó”. Sznob sem vagyok. A huszonöt év korkülönbség dacára „kortárs”-nak érzem magam. Valami közös lelkesültség, azonosság köt össze minket, ami századunk első felében jellemezte a művészeteket és művészeket. Csak a művészet, semmi más vágy, cselekvés nem fűtött.

E hovatarozásból született, mikor negyvenhétben el-elkezdtem éremmel foglalkozni, mindjárt az első három között egy kisméretű Bartók fej. Az évtizedek alatt már a tizedik változatnál tartok. Magam öröme és megbízások váltakoznak. Ezeken kívül egy vörösmárvány portrét faragtam és egy bronzportrét mintáztam, ami jelenleg a Zeneakadémia Bartók-szobájában van.

E sorok írása közben is arra gondolok, milyen mélyre nyúlt Bartók a zene világába. Bach volt az egyik ősforrás, a másik a népzene. Ennek az ötvözete ragyog egész életművében. Bach magasrendű komolysága és az azonos forrás, a dallamkincs.

TALÁLKOZÁSOM BARTÓK BÉLÁVAL

Írta POSSONYI LÁSZLÓ*

1935-ben kezdtem színikritikusi működésemet és kisebb-nagyobb megszakitásokkal évtizedeken át ápolgathattam ezt a szívemnek oly kedves műfajt. Sok-sok jó órát köszönhettem a színháznak, és nem is egy olyan előadást láttam, melynek emléke máig sem fakul el bennem. Ezúttal azonban egy olyan előadásról szeretnék beszélni, aminek nem kritikusa, hanem szervezője voltam.

Ennek előzményei részben a Vigilia zenei tanulmányaiban rejlettek. Mi (Possonyi László, Balla Borisz és Aradi Zsolt), „három fiatalok” – ahogy Bangha páter hívott bennünket – nem voltunk különösebben zeneértők, de annyit rögtön éreztünk, hogy Kodály és Bartók a két tiszta forrás, hozzájuk kell elvezetnünk olvasóinkat, mert művük elválaszthatatlan lesz egy új, társadalmilag kiegyensúlyozottabb Magyarországtól. A reakció makacs gyűlölködése is segített abban, hogy különösen Bartók világviszonylatban is korszakalkotó művészetét minden ellenkezéssel szemben propagáljuk, mondhatnám, zászlónkra tűzzük.

Még a kezdeti időszakban a Vigilia két ízben állított, a Magyar Kórusossal együtt, tekintélyes sátrat a könyvhéten. Standunk a Váci utcának az akkori Piarista gimnázium (ma az ELTE egyik épülete) előtti kiszélesedő részén volt. Bartók és Kodály is dedikálta műveit a Vigilia könyvsátrában, és ekkor ismerkedtem meg velük. Ez is pirosbetűs nap volt számomra.

Egyébként nem állíthatnám, hogy a Vigilia standja valami fulmináns sikert ért volna el. Az értetlenség akkor még igen nagy volt a magyar zene ősi mélységeibe visszanyúló megújítói iránt.

Tőlünk néhány száz lépésnyire Muráti Lili színművésznő dedikálta korai emlékezeit a Vajna-féle könyvesbolt előtt (ma főként idegen nyelvű antikvárium), mikor Fiala Ferenc mészáros mosollyal lépett sátrunkhoz. Nyilván megfeküdtük a gyomrát azért is, mert tőle csupán egy építészeti tanulmányt közöltünk, s aztán mintha elválták volna. Fiala most tehát a Muráti keltette csoportosulásra mutatott a mi meglehetősen gyéren látogatott standunkkal szemben, és csak annyit mondott:

– Nézzetek oda! Hát érdemes?

Nem volt mit felelnünk. Nem a saját érdekeinket kerestük, mint azután Muráti Lili és az őrá mutató kérdező. Nem hinném, hogy nagyon hasznot hajtóan alakult volna későbbi sorsuk. Voltaképpen itt Muráti Lilire gondolok, aki feltehetően azt hitte, hogy jó lesz „érdemesebb” vidékekre távozni a háború után, értsd ezen Franco Spanyolországát. No de, ha tehetséges színész nő volt is, kár lenne rá sok szót vesztegetni.

Hiszen a könyvnapi szereplésünk utófejléményeiről kívánok beszámolni. Rövid ismeretségünk alatt felvázoltam Bartók Bélának egy Moldovában játszódó, magyar–román–török zenei elemekből épülő opera szöveggönyvét, s ez a gondolat, úgy látszik, nem hagyta teljesen hidegen, bár megjegyezte, hogy nem foglalkozik többé opera komponálásának tervével. Nemsokára mégis kimutatta a Vigilia munkája iránt érzett megbecsülését, pedig róla igazán nem mondhatnánk, hogy valaha is egyházi körök felé sandított volna, különben nem tér át a hazánkban igazán minoritásban lévő unitárius hitre.

Úgy esett, hogy a Zeneakadémia nagytermében Aradi Zsolt buzgólkodásával, és résztint az én elképzeléseim alapján Vigilia-estet rendeztünk. A bevezetőt Sik Sándor mondta, majd első és Magyarországon egyetlennek maradt kísérletként bemutattuk Paul Claudel *L'annonce fait à Marie* című középkori drámájának leghatásosabb képét Bulla Elmával és Eszenyi Olgával. A rendezést az akkori szegedi Madách *Tragédia* ötágú csillagos rendezése következtében fekete listára került Hogni Ferenc vállalta. És Bulla Elma művésze a hozzáértő rendezői utasítások segítségével a Zeneakadémia nagy orgonájának sipjait éppoly hatásos díszletté tette, mint Vilt Tibor a szegedi Dóm-teret a Lear király prizmás díszletezésével. A darab szerint Bulla mint leprás élt egy

* Részlet a szerző *Tettenérés* című, az Ecclesia Kiadó gondozásában megjelent kötetéből.

barlangban, és Hont Ferenc néhány reflektor jó elhelyezésével és forgatásával igazi színházi illúziót tudott teremteni a zsúfolásig megtelt hangversenyteremben.

A másik nagy vonzerő Bartók Béla zongorázása volt. Az ő hamis romanticizmustól mentes pianista művészetének megvolt már akkor a lelkes, edzett tenyerű tábora; s ezek a hallgatók valóban ünneppé varázsozták ezt az előadóestet. Bartók hívei csak azt sajnálták, hogy nem saját műveiből játszott, hanem Debussyt szólaltatta meg. Bennem ez a körülmény is megerősítette azt a sejtelmet, hogy Bartók Béla időnként csakugyan olvasta a Vigiliát, és tisztában volt vele, hogy folyóiratunk kivált a francia kultúra, az új francia szellemi áramlatok közvetítője Magyarországon. A közönségből bizonyára nem egyedül mi, a „három fiatalok” voltunk azok, akik akkor este búcsúztunk a fasizálódó országból nem sok idő múltán tündetőleg emigráló művésztől. Több túlélő számára máig oly emlékezetes valódi búcsúestjén sajnos nem voltam jelen.

BARTÓK SZLOVÁK NÉPDALGYŰJTÉSÉBŐL

Bartók Béla szlovák népdalgyűjtéséből eddig két vaskos kötetre való jelent meg, az összegyűjtéménynek mintegy kétharmada. A kiadás hosszú időre elnyúlt, vontatott; így legfőképp remélhetjük, hogy a harmadik kötet is rövid időn belül napvilágot lát.

Olvasása, fordítása közben egyik meglepetés a másikat követi. Magyar szavakon, mondattörmelékeken, sőt egy esetben háromsoros ép magyar mondaton akad meg a szemem. S hogy bizonyos magyar és szlovák népszokások azonosak vagy hasonlóan egymásra, ez már csak kellemes ráadás. Megtapasztalása annak, amit Bartók ír a magyarok és a szomszédaik közti kölcsönösségről, zenének és szövegnek vándorlásáról, cseréjéről. Így a fordítás: ismeretlen ismerősökkel való beszélgetés. Esméltető, tanulságos, mert közösséget közelít közösséghez, s mert önmagunk jobb megismerésére biztat.

Az itt közölt versfordítások a Bartók által összeállított és rendszerezett *Slovenské ľudové piesne* második kötete alapján készültek. A könyv összeállításakor Bartók felhasználta a Vikár Béla és Kodály Zoltán által lejegyzett dalokat is. Magyar nyelven most először kapnak nyilvánosságot.

(V. I.)

*Nem, utánad nem megyek,
hiába kívánod,
mert amíg én dolgozok,
négy fal közt lustálkodszt.*

*Feleségül nem veszek,
szívem sem óhajtja.
Fölnyergelem lovamat
s elügetek rajta.*

*Fölnyergelem lovamat,
ráülök kancámra,
elvitetem magamat
a szomszéd határba.*

*Fölnyergelem lovamat,
megyek számár hátán,
szeretömet meglesem
nyugvó nyoszolyáján.*

Lányát az anyja
messzire adta,
idegen vidékre.

Elbocsátotta,
s úgy parancsolta,
ne is térjen vissza.

Én olyat teszek,
madárrá leszek,
s hozzá visszaszállok.

S ott rátelepszek,
hogy megpihenjek,
egy liliumszálra.

De jött helyébe,
szívem kedvére,
az ki megöntözi.

Előjön anyám,
kertjében talál,
űzni fog engemet.

Ej, hess el, szállj el,
fogoly madár, menj,
fehér liliumról.

Mert kiszáritod,
mert elhervasztod,
s ki fogja öntözni.

Elment messzire,
távol-vidékre,
az ki megöntözné.

Ej, János, bűbajos*,
zöldleveles tölgyfaág.
Éj, ha én azt tudnám,
mikor léssen János,

tűzem megrakolnám
három szögeletre.

Az egyiket raknám
napkelet irányból,

a másikat raknám
napnyugta irányból,

harmadikát raknám
Szent János nevére.

Lakodalmi ének

Mennyegzőasztalnál
ül két árva galamb,
nem eszik, nem iszik,
csak néz bánatosan.

De vidám, Anyicskám,
vidám a te lakzid,
de gondolj arra is,
ki innen hiányzik.

Ej bizony hiányzik
az én édesanyám,
fekete föld alatt
nyugszik szegény árván.

* Szentiváni-tűzgyújtáskor énekelt dal.

(VARGA IMRE fordításai)

VALLOMÁSOK BARTÓKRÓL

A Magyar Televízió a kanadai CBC tévétársasággal karöltve Concerto címmel dokumentumfilmet készített Bartók Béla születésének századik évfordulójára. A filmet az amerikai Curtis W. Davis és a magyar Surányi András rendezte. A stáb igyekezett fölkeresni Bartók életének legfontosabb helyszíneit, megszólaltatni életének-munkájának társait, tanúit. Az alábbiakban egy-egy jellemző részletet közlünk a forgatás során készített, de Magyarországon még közzé nem tett interjúkból. A nyilatkozók: Pásztory Ditta zongoraművész, a zeneszerző második felesége; ifj. Bartók Béla, a muzsikusként idősőbb – idehaza élő – fia és Jack Beeson, a Columbia Egyetem tanára, aki – tudomásunk szerint – egyetlen zeneszerző tanítványa volt Bartók Bélának.

A társrendezők ezúton szeretnék megköszönni ifj. Jancsó Miklós operatőr, Schmidt Judit gyártásvezető, Barnai Ildikó koprodukciós összekötő és valamennyi munkatárs közreműködését.

Bartókné Pásztory Ditta

– Engedje meg, hogy a férjéhez fűződő emlékeiről kérdezzük.

– Halála után sok minden folytatódott bennem, a gondolataimban, amiket elkezdtünk az ő életében, és az idők folyamán megértésre talált bennem. Én először 1922-ben találkoztam vele a Zene-művészeti Főiskolán, ahol egy évig a tanítványa voltam, s egy év után a felesége lettem.

– Bartók rendkívül szorosan kötődött édesanyjához.

– Bartók édesanyja iskolai tanítónő volt, majd igazgatónő, és nagyon jó zenész. Zeneileg foglalkozott a fiával, Bélával. Nagyon szerény megjelenségnek tetszett, és nagyon jól nevelte gyerekeit. Állásában elsőrendű munkaerőnek tartották.

Az édesanyja elismerte Bélát, tudatában volt annak, hogy géniusz a fia, és mindent eszerint cselekedett. Az volt az impresszióm, hogy Bartók Béla teljesen a szülők, tehát mindkettőjük: apja és anyja nevelésének hatása alatt nőtt fel, és végig megmaradt az ő jó fiuknak.

– Édesapja, akit korán elveszített, miként élt Bartók emlékezetében?

– Az apjáról keveset beszélt, annyit mondott, hogy nagyon korán meghalt, és ez nagyon rossz volt. Apjával nagyon sokat járkált a természetben.

– Mit tud Bartóknak Kodályhoz fűződő kapcsolatáról mondani?

– Bartók barátsága Kodály Zoltánnal egyedülálló az életében, kölcsönös elismerés és együtt munkálkodás fűzte össze őket egész életükben. Hasonlítottak egymáshoz például a célkitűzéseikben, mindketten hittek a népművészetben s egész életüket arra állították be. De különbözőek voltak a megnyilatkozásaikban. Kodály Zoltán könnyebben és gyakrabban járt nyilvános helyekre, társaságokba, nem volt annyira magányos, mint Bartók

Béla. Viszont a férjem hivatása is megkívánta, hogy sokat legyen az emberek között.

Sándor Emma nagyon fontos szerepet játszott mind a kettőjük életében. A férjem már akkor ismerte őt, amikor még nem volt Kodály Zoltánné. Nagy zenei élet volt nála, ő maga is zenész volt és művész, a férjem nagyon elismerte...

– Hogyan született a kézzongorás szonáta, melyet Bartók kettőjük számára írt?

– A szonáta keletkezéséről van tudomásom. Férjemnek már régebben volt olyan gondolata, hogy két zongorára komponáljon valamit, és amikor 1937-ben Bázalból, Paul Sachertől kérés érkezett kamarazenemű megírására, férjem ezt az alkalmat választotta arra, hogy kamarazeneművet írjon két zongorára és ütőhangszerekre.

Biztos tudomásom nincs róla, de azt tudom, hogy a szólamokat ő nekem és saját magának írta. Én azt gondolom, hogy a nehézséget illetően egyforma mindkét zongoraszólam. Emlékszem, milyen volt a készülődés a bemutatóra, mert nagyon sokat gyakoroltunk, és nagyon sokat próbáltunk. A bemutató előtt a lakásunkban előjátszottuk néhány meghívott embernek, az volt a főpróba. Aztán Bázalban tanultunk, ott gyakoroltunk össze a játékosokkal, és annyit próbáltunk, amennyit csak kellett. Jól felkészülve mutattuk be a darabot.

A férjemmel ez volt az első nyilvános szereplésem, ő meg volt elégedve. Én is úgy éreztem, hogy rendben van, és jól ment minden.

– A kényszerű emigrálás bizonyára hosszú vívódás, gondolkodás eredményeként született...

– Az amerikai utazással kapcsolatban engem a férjem már jóval korábban előkészített. Ő abban az évben, tehát 1940-ben tavasszal Amerikában volt turnén, s már ott megállapodásokat kötött különböző illetékes emberekkel, és tervei voltak, tehát az utazás nekem nem okozott meglepetést. És én készültem gondolatban és gyakorlatban is fokozatosan erre az útra...

– *Kérem, elevenítse fel amerikai tartózkodásuk emlékeit.*

– Az, hogy mi elköltözünk Forest Hillből, Riverdillbe, erre szükség volt, mert a Forest Hill-i lakás nagyon zajos volt, és ez zavarta a férjemet. Keresztünk lakást távolabb, a várostól messzebb lévő helyen.

A Columbia Egyetemen végzett tudományos munkát, azt szívesen csinálta. A Perry-féle gyűjteményről, aminek rendszerbe foglalásával megbízták, nagyon elismerő véleménye volt. Arról, hogy a Columbián díszdoktorrá avatják, nem mondott külön véleményt, de készült rá...

A New York-i életre gondolatban és gyakorlatban is készültünk, mégis voltak váratlan dolgok, elsősorban az, hogy a csomagjaink nélkül érkezünk meg New Yorkba, mert a hajóra szállásnál lemaradtak, és eltelt egy-két hónap, amíg megérkeztek. Egyébként az az idő New Yorkban, dacára annak, hogy voltak ismerőseink, mégis idegen volt. Mert nagy változást jelentett.

A Concertóval a férjem elégedett volt, és az jó, hogy erre felkérte Koussewitzky. Ő szívesen vállalta.

1940 decemberében kezdte a Szonáta két zongorára és ütőhangszerekre-című kompozíciót átdolgozni kétfonórás koncertónak. A magunk részére, hogy mi majd elő fogjuk adni. És ezt ténylegesen szívesen csinálta, s néhány hónappal később, 1941-ben jött az a terv, hogy a második zenekari szívet is átdolgozza két zongorára. Bemutattuk Chicagóban, és utána jöttek az eredeti kompozíciók, a Szonáta szólóhegedűre, a Concerto, aztán a Hegedűverseny és a III. zongoraverseny.

– *Elégedett volt-e Bartók a Concerto előadásával?*

– Az első előadás Bostonban Koussewitzkyvel nagyon jó előadás volt, odautaztunk. A próbán jelen volt a férjem, megbeszélte a dolgokat a karmesterrel, és nagyon elégedett volt az előadással. Nagy közönségsiker volt. A zenekari Concertót New Yorkban, abban az időben, amikor ott voltunk, nem adták elő. Legalábbis nem tudok róla.

– *Zongoraleckéket Bartók mindig rendszeresen adott, zeneszerzést azonban – egyetlen esettől eltekintve –, sohasem tanított. Mi volt az elvi oka annak, hogy erre nem szívesen vállalkozott?*

– Az, hogy a férjem miért határozta el, nem tanít zeneszerzést, régi elhatározása volt, különösebben nem indokolta. Nem szerette csinálni... Véleményt, okot nem mondott. Meggyőződése volt, hogy neki nem kell tanítania zeneszerzést.

Ami a tanítást illeti, természetesnek tartotta, hogy tanít. Fiatalember kora óta tanított, és szeretett, nagyon szeretett tanítani, néha meggyőződéssel, néha kevésbé meggyőződéssel...

– *Szeretném megkérni, idézze fel nekünk az utolsó napok történetét...*

– Ami elvesztését, férjem elvesztését illeti, nekem az soha, egyszer sem jutott eszembe. 1945 nyarán aránylag jól érezte magát, és nagyon derült időt töltöttünk Saranac Lake-en. Ahol hirtelen megbetegedett, a nyár vége felé, és akkor el is jöttünk onnan.

Az utolsó napokra pontosan emlékszem, estétől fogva. Az este Péterrel együtt elmentünk valahová vacsorázni. Vacsora után visszamentem a kórházba, Péter pedig hazament. Elhelyezkedtem, és azt hiszem, aludtunk mind a ketten egész éjjel. Reggel megérkezett az orvos, a férjem injekciót kapott, aztán az orvos elment, és az ápolónővel maradtunk ott. Nemsokára megérkezett a Kecskeméti házaspár és Péter. Együtt maradtunk déli időig. Úgy látszott, a férjem alszik. Délben rosszul lett, akkor közel mentünk hozzá, és aztán végig szorosan közel egymáshoz, együtt voltunk Péter, én és ő...

Temetésén, emlékezetem szerint, csak a közeli barátok voltak jelen. Nincs gondolatom a temetésről. Együtt voltunk ezzel a néhány emberrel.

Hogy mi az oka, hogy ennyire elterjedt Bartók zenéje, arra nem tudok válaszolni, csak annyit gondolok, hogy ez természetes. Zenéjének ez természetes következménye. Zenéjének az útja...

Hogy mi lesz majd az életművével, arról nem beszélt. De én úgy gondolom, ő tisztában volt saját jelentőségével.

– *Miként él Bartók Béla az ön emlékeiben?*

– ... Emlékszem az eljegyzésünkre. Az összeházasodást is egységben említette a zenei munkával. Látszott ez azon is, milyen kapcsolatba hozta a házasságot és a zenét, a zenei munkát, amikor kiderült például, hogy nála fogok tanulni.

Péter születését örömmel vette tudomásul. Sokat foglalkozott Péterrel. Szeretett vele sétálni, olyankor magyarázott neki azokról a dolgokról, amiket útközben láttak.

Hogy pillangókat fogtak-e együtt, nem tudom, de annyit biztosan tudok, hogy a férjem mutatta neki a rovarokat. És valószínűleg pillangókat is mutatott. A férjem nagyon szeretett foglalkozni rovarokkal, rovargyűjteménye is volt, és azt szívesen megmutatta Péternek.

Ifjabb Bartók Béla

– Magam is gyűjtőgető ember vagyok, én is gyűjtöttem rovarokat, amikor édesapám mutatta, hogy ő azt hogy csinálja. Kisgyerek koromban nekem is volt – általában másodpéldányokból – egy kis gyűjteményem, amellyel apám különösen hangsúlyozta, hogy gondosan kell ezeket az állatokat először is megölni, hogy ne szenvedjenek. Semmiképpen nem volt szabad felszúrni elevenen egy tűre, hanem kloroformmal elkábítottuk, és azután preparáltuk, megtanította a preparálás módszereit is. Természetesen gyűjtöttem bélyeget, mint mindenki, aztán a szakmámnak megfelelően különösen szerettem a térképeket, nagy térképgyűjteményem van és minden alkalommal, bárhol megfordulok a világon, megveszem az ojtani város térképét, vagy a környékét, és azután szívesen tanulmányozom. Általában szeretek mindent eltenni, ezt örököltem apámtól, a zenei tehetséget nem, de a gyűjtő szenvedélyt igen. Ő is mindent, a vasúti jegytől a szállodai számláig mindent elrakott, és én is mindent elteszek, s időnként azután nézegetem, és visszagondolok, hogy is volt ez vagy az az esemény az életemben.

Persze nemcsak a gyűjtő szenvedély kötött apámhoz. Néhány szóval nehéz lenne jellemezni őt, mindenesetre én olyan embernek ismertem meg, akire fel kell tekinteni. Ugyanakkor nem szakadt el azoktól, akik feltekintettek rá, megtartotta velük a kapcsolatot, ami szükséges volt ahhoz, hogy előbbre vigye őket, illetve saját maga is tanult tőlük. Mert apám nem volt öncélú, tehát nem magának komponált, hanem azért gyűjtötte a népdalokat, azért tanította és azért irt cikkeket, hogy tanítsa az embereket és átadja mindazt az értéket, amit maga alkotott, vagy pedig maga talált meg, mint például a parasztzenét, amely meglehetősen titokban virágzott az akkori Magyarországon magyar és nem magyar ajkúak között. És ezeket olyan tökéletességgel igyekezett átadni, hogyha az ember mellette élt és figyelt, akkor úgy érezte, hogy kiválóbb ember, mint kortársai. Persze ebben sok szubjektivitás is van, de mégis azt hiszem, jól tudtam megítélni, mert ő maga nem titkolta az egyéniségét, hanem nyíltan, különösen a családjá körében megmutatta, hogy milyen ember. Megmondta a véleményét olyasmiről is, amit esetleg tapintatból vagy más okból nem hozott nyilvánosságra. Éppen ezért érdekes az, hogy az esetleges visszaemlékezéseknél mód van a családtagoknak az apámmal való beszélgetéseit feleleveníteni, mert ezzel sok olyan rejtett oldalát is meg lehet ismerni, ami előbbé teszi emlékét.

Amikor ötéves voltam, Zólyom megyében tót népdalokat gyűjtött, oda édesanyámmal együtt elkísértük, illetve utána mentünk. Ő már előbb ott volt. Tanúja voltam a népdalgyűjtésének, tanúja voltam a saját lakóhelyünkön is, mert az első világháború után, amikor megszűnt annak a lehetősége, hogy ő a trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elkerült területekre eljárjon, akkor gyűjtött a lakóhelyünkön is. Budapest környékén egy faluban laktunk, olyan háromnemzetiségű faluban, ahol a magyar többség mellett aránylag sok tót és bizonyos számú német lakos is volt, és ezektől gyűjtött, a lakásunkon. Ugyancsak hallottam, hogy amikor az első világháború után román csapatok jöttek Magyarországra és hozzánk is beszállásoltak román katonákat, azok közt voltak romániai magyarok. Velük apám szintén rögtön megtalálta a kapcsolatot, és fölvert dalokat tőlük.

A fonográffal nekem is volt alkalmam dolgozni, amikor a Magyar Rádió az 1920-as évek közepén megkezdte az adásait. Nagyon primitív körülmények között a Rákóczi úton volt egy kis stúdió, ahol nagyjából egy helyiségben volt mindenki, a bemondótól majdnem a portáig. Segéd-személyzet nem nagyon volt, és előfordult, hogy apám népzenei előadásához segítettem elvinni a fonográfot, és magam kezeltem, mert ez a zene, amihez értek és azt tudtam, hogy hogy kell a fonográfot felhúzni, és a cilindereket, illetve a hengereket rátenni. Úgyhogy a fonográffal is kapcsolatban voltam apám működése során.

Mikor megszülettem, apám még fiatal ember volt, de teljesen ősz. S amikor utoljára láttam, akkor – 59 éves korában – ugyanolyan fiatalos volt, mint ahogy én mindig ismertem. Elsősorban a szeme, amely nem 59 éves embernek, hanem inkább 30 évesnek mutatta, ez volt a legjellegzetesebb rajta. Az a tény, hogy én nem láttam a betegség kifejlődése során soha, nem láttam a halálát, és nem láttam a temetését, ez nekem olyan, mintha nem halt volna meg. Ma is mint élő embert gondolom, és annyiszor elevenedik meg részben a zenéjében, részben az emlékekben, ha foglalkozom a különféle hátrahagyott írásaival, hogy egyszerűen nem tudom elképzelni halottnak.

Éppen ezért azt sem tudom elképzelni, hogy Magyarországra áthozassuk a hamvait, hogy ez jó lenne, vagy nem, mert akkor kénytelen volnék egy ilyen temetést megnézni, és akkor megváltozna ez a képem, amit szépen meg tudtam őrizni róla.

Apám volt, de egyúttal barátom is. Igen, inkább barátnak lehet mondani, mert mindig tanácsokkal, illetve olyan tanításokkal került kapcsolatba a gyerekeivel, velem és a nálam 14 évvel fiatalabb öcsémmel, hogy tulajdonképpen nem az a bizonyos apa és fiú közötti kapcsolat volt közöttünk. Ha étkezéseknél együtt volt a család, ott lehetett megbeszélni az elmúlt vagy a jövő dolgait, a gyerekek kapcsán elsősorban az iskolai élményeket, a tanulást, vagy az esetleges programot, hová készülünk kirándulni vagy elutazni. Apám nagyon szeretett sétálni, kirándulni, és ha egy mód volt, akkor családtagokkal együtt. Éppen ezért nagyon jó volt vele menni. Minden fűszálról, minden rovarról tudott valamit mondani, és ez aztán megrögződött az emberben. Ha valamerre utazott, mindig küldött levelezőlapot a különböző családtagoknak, és igyekezett olyan lapot küldeni, amelynek a képes oldalán valami látnivaló van, akár műemlék, akár egy modern vasútállomás vagy folyó, és akkor mindig tett néhány megjegyzést a lapon, ami az ember földrajzi, művészettörténeti érdeklődését fölkelte. Ha ajándékot adott, az majdnem mindig könyv volt. Még olvasni sem tudtam, már olyan művészettörténeti könyveket kaptam tőle, például a párizsi Notre Dame-ról, amit én nagy érdeklődéssel néztem, a nagy vízköpőket, ezeket a sárkányokat, és amikor 50 évvel később eljutottam Párizsba, akkor nekem ez már nagyon ismerős épület volt. Karácsonyra vagy születésnapra mindig könyvet adott, a magyar irodalom kiváló képviselőitől, vagy idegen nyelvű könyveket, de inkább magyar fordításokat, külföldi jeles íróktól. A könyvek elolvasása után arra is tudott időt szakítani, hogy megbeszéljük az olvasottakat, mert ő maga is olvasta az ajándékozott könyvet, kíváncsi volt véleményünkre, és adott esetben megbeszéljük, ha valami nem volt egészen világos.

Az édesanyámat én ugyanúgy szerettem, mint apám. Ő nagyon fiatalon lett apám felesége, 16 éves volt, tanítványa apámnak, és amikor születtem, akkor még csak 17 éves, úgyhogy egy idő múlva már majdnem az volt, hogy egyidősek voltunk. Nagyon sokat segített apámnak, például a levelezéseiben, a kották másolásában, és abban az időben, amikor az első háborúban orosz beszerzési viszonyok voltak, akkor igen nagy energiát fektetett arra, hogy világító anyagot szerezzen. Nem volt villany ott, ahol laktunk, gyertyát vagy petróleumot kellett szerezni, ilyenekben rendkívüli agilitást fejtett ki, és apámnak sok mindenben segítségére volt. A családi levelezést, ami nagyon fontos volt, különösen apám édesanyjával, akkor édesanyám folytatta, és aztán ugyanez volt tapasztalható a második házasságnál, amikor Pásztor Ditta, tehát a második felesége sokszor kisegítette apámat a levelezésben. Édesapám csak egy-két rövid záradékot írt hozzá. Anyámra visszatérve: ő nagyon vidám és jó kedélyű, és mondom, nagyon fiatal volt végig, hiszen én már megnősültem és ő még mindig csak negyvenéves volt, tehát mai szemmel nézve egész fiatal, és nem is egészen úgy volt, mintha anyám, hanem mintha a testvérem volna.

Apai nagyanyám Pozsonyban élt. Rendkívüli egyéniség volt. Özvegyen nevelte a két gyermeket, roppant pontos és szorgalmas és lelkiismeretes tanítónő volt, nem keresett sokat, ezért nagyon nagy beosztással kellett élniük. Ezt aztán ő olyan tökélyre vitte, hogy élete végéig takarékoskodott, még akkor is, amikor lehetősége lett volna kicsit több költsézésre. Mindig az utolsó kis papírt is eltette, és ha az egyik oldala üres volt, akkor inkább azon írt, mint hogy egy új levélpapírt vegyen elő. Még gyerekkorában mesélte apám, hogy újságra nem fizettek elő, mert drága volt, ellenben a szomszédjukban volt egy kávéház, ahol az előző napi újságokat féláron meg lehetett venni, s akkor ő mindig lement, és egy nappal később tudta meg a világ eseményeit... Még szerencsére nem volt se rádió, se televízió, ezzel nem zavarta életét a család, hanem az újságból megállapították, hogy mi a helyzet különböző helyeken, Dél-Afrikában vagy másutt. A nagyanyám a túlzott precizitásával néha nehézségeket is okozott, tudniillik ő elvárta, hogy hetenként kétszer levelet kapjon a gyerekeitől. Hát ezt apám kevésbé tartotta meg, a húga azonban annál inkább, és ha egy napot késett egy levél, nagyanyám aggódva nézte, vajon mi történt, úgy belerögződött ez a magatartás. Belerögződött abban az értelemben, hogy tudta, mennyire vigyázni kell arra, hogy bñaluk minden rendben és pontosan menjen.

Később Magyarországra, Budapestre kerültek, a nagyanyám és a nővére, és náluk mindig volt családi összejövetel, apám maga is egy héten kétszer vagy háromszor meglátogatta őket, és a többi rokonok is, unokaöccsök és egyebek rendszeresen jártak oda. Ez például nagyon jellemző tu-

lajdonsága volt nagyanyámnak, és a beosztás, az az életmód, amit apám is igyekezett megvalósítani.

Azt hiszem, mindjárt az első nap, amikor megszülettem, már vigyáznom kellett: édesapám borzasztó érzékeny volt minden zajra, és így többek között a gyereksírásra is. Természetesen egy csecsemő sír. Engem igyekeztek minél távolabb vinni apámtól, így, ha nem is tudatosan, de tudtam, hogy egy különleges emberrel élek együtt, akire nagyon vigyázni kell. Ezt tapasztaltam aztán már felnőtt fejjel az öcsémnél, akinél szerencsésebb volt a helyzet, kicsit nagyobb volt a lakás, tehát őt jobban tudták izolálni.

Attól kezdve, hogy én már tudatosan éltem együtt apámmal, tudtam, hogy különleges ember – egyébként elsődlegesen megint a csend miatt –, tehát ha apám dolgozott, vagy a közelében voltam, akkor senmi esetre sem lehetett olyan zajt csapni, amit gyerekek szoktak. Ez nem zavart engem, mert természetesnek vettem, és ha zajongani akartam, akkor kimentem a kertbe.

Későbbiekben természetesen tapasztaltam apám fokozatos népszerűségét a világon, ami az ő életében is megvolt, de kisebb mértékben, mint később. Sajnálatos az is, hogy anyagilag roppant keveset tudott profitálni ebből a nagyságából. Sokat adott, de kapni keveset kapott, és inkább a halála után indult meg az az óriási Bartók-kultusz, elsősorban – sajnálatos módon ezt kell mondanom – külföldön, ahol ma is többet játsszák apám műveit, mint Magyarországon. Ez persze anyagilag is jelent valamit azoknak, akik most ennek a hasznát élvezik, de ez tulajdonképpen szomorú, hisz neki kellett volna sokkal többet élvezni ebből. Nem nagyon szerette az erőltetett hangversenyturnékat, főleg az olyan hangversenyeket, ahol nem volt élmény, hogy ő ott volt, sem a közönségnek, sem neki. Azok a szereplések viszont, amikor egy-egy ősbemutató volt, mint Frankfurtban az Első és Második zongoraverseny, vagy Amerikában szintén ősbemutatónak mondható Kétzongorás szonátának concerto formájában tartott előadása, ezek igen, ezek érdekelték őt. Néha három-négy nap alatt négy hangversenyt is adott, éppen az Egyesült Államokban, és előfordult, hogy délben New Yorkban és este Bostonban szerepelt, ami ha nem is nagy út, de azért két hangversenyre készülni. . .

Különösen érdekes volt nekem, mint kisgyerekeknek, amikor az Operaházba elmehettem, nem is egy próbán ott voltam, mert szerencsés helyzetbe kerültem. Bent, a színpalack mögött, láthattam egy színházat belülről, illetve titkos dolgokat, ami mindenkinek érdekes, de egy gyereknek különösen. Maga az előadás pedig nagyon szuggesztív volt számomra, hiszen a tartalmát ismerve, ahogy megjelentek a különféle virágok, fák, azután a zenét is szívesen hallgattam, és ismerősen hallgattam, mert azért annyi ragadt rám, hogy tudtam, hogy ez a *Fából faragott királyfi*-nak a zenéje. Tango Egisto, a karmester valami miatt különösen kedvelt, adott is néha kisebb ajándéktárgyakat és igen rossz németiséggel beszélt, mindig azt mondta, hogy *Mein alter Freund*, így nevezett engem, hatéves koromban, és nekem imponált azért, hogy egy ilyen ember, akit apám lépten-nyomon dicsért, az így beszél velem. Ugyancsak az Operaház igazgatója, gróf Bánffy Miklós, ő szintén fülön fogott és bevitt oda, sőt amikor bemutató volt, akkor ugyancsak lementem a színpalack mögé, azt már nem tudom, miért, és majdnem ki akart vinni, de csak tréfából, én magam is ellenálltam, és sikerült ott maradnom. Tulajdonképpen családi kapcsolatba is kerültem a *Fából faragott királyfi*-val! Balázs Béla írt egy bábjátékot *A halász és a hold ezüstje* címmel és ez nyomtatásban megjelent, a *Fából faragottat* és ezt egy füzetben adták ki. Az ajánlás „*Fából faragott Bartók Bélának*” szólt, és hátul pedig a kis bábjáték, amit ugyancsak előadtak pár nappal a *Fából faragott* előtt, azt nekem ajánlották, ez az egyetlen mű, amit nekem ajánlottak. . .

Mikor elindultak a feleségével Amerikába, már útközben Svájcban írtak, hiszen nagyon nehezükre esett mindkettőjüknek elhagyni Magyarországot, és az utolsó szálakat nem akarták rögtön elszakítani, hanem elkezdtek írni. Amikor New Yorkba megérkeztek, akkor ott – amint Pásztor Ditta elmondta – a csomagjaik elveszvéen, édesapám rögtön írt, hogy próbáljak itt utánajárni a biztosítónál és más helyeken, hogy ezekért a csomagokért legalább valami kártérítést kapjanak. Itt apámon eluralkodott a pesszimizmus, mert ő rögtön úgy írta, hogy biztosan elveszett minden, aztán szerencsére nem veszett el. Attól kezdve rendszeresen írt, meg kell mondanom, majdnem kizárólag nekem írt – illetőleg megcsinálták azt, hogy indigóval írtak két levelet – és az öcsémnek, aki akkor még itt volt – a sárospataki gimnáziumban, angol nyelvű gimnáziumban volt bentlakó –, neki elküldték az egyik levelet és nekem a másikat. Nekem azért írtak gyakran, mert én voltam megbízva apám összes anyagi ügyeinek az intézésével, a lakás fenntar-

tásával, mert hiszen ők vissza akartak jönni, nem úgy mentek el, hogy emigrálnak, mint itt a legendákat terjesztik, hanem úgy, hogy vissza fognak jönni. Mikor a háború miatt nem tudtak visszajérni, akkor fel kellett a lakást mondani, nekem sok ilyen adminisztratív intézkedésem volt, azonkívül élt még apám nagynénje is, 90 éven fölül volt, az ő tartásáról is gondoskodni kellett. Amint említettem, az öcsém még gimnáziumba járt, neki is bizonyos adminisztratív segítséget, anyagi segítséget kellett nyújtani. Aztán Péter kiment Amerikába, akkor maga intézte az útlevele ügyeit, és a levelezés egészen addig tartott, amíg az Egyesült Államok és Magyarország hadiállapotba nem került, 1941 decemberéig. Akkor teljesen megszakadt a kapcsolatunk, de másokkal is, úgyhogy apám egyáltalán nem levelezett Magyarországgal, velem sem, nem is volt lehetőség rá, így a továbbiakat csak a háború végén tudtam meg, illetőleg csak a halálhíre érkezett Magyarországra. Szerencsés véletlen folytán sikerült egy Amerikából érkezett magyarral üzenetet küldenünk arról, hogy életben maradtunk. Édesapám a húga iránt, aztán a feleségem és Kodályék iránt érdeklődött elsősorban. Még megkapta ezt a levelet, a közvetítő vitte Amerikába, és örömmel hallotta, hogy életben vagyunk. Aztán csak a halálhíre jött. Ez volt a kapcsolat, apám nem nagyon levelezett senkivel, a nekem szóló levelekben majdnem mindig mentegetőzés van, hogy ennek-annak adjam át üdvözlétét. Kodály Zoltánt háromszor is említette a levelekben, hogy még mindig nem írt nekik, de menjek el és mondjam meg, hogy milyen helyzetben vannak és készülnek haza, mert minden levelében szerepelt, hogy szeretnének hazajönni.

Amikor a harctérről hazajöttem, az Államvasutaknál voltam mérnök, én voltam az egyetlen, akinek módom volt valamilyen élelemhez jutni. Jártam vidékre, egyszer épp elindultam, 1945. szeptember 25-én, amikor egy újságot megvettem és az újságban volt egy egészen rövid hír, hogy Bartók Bélát New Yorkban kórházba vitték. Biztos voltam benne, hogy ez a vég, és amikor három nap után visszajöttem egy bizonyos mennyiségű krumpli beszerzése után... akkor otthon már vártak a hírel és ott voltak a különféle részvételek, magától az akkori vállás és közoktatásügyi minisztertől is, akkor még így hívták a kulturális minisztert, és az Államvasutak elnökétől. Egy nap aztán megjött a távirat az öcsémtől, aki Amerikából megsürgönyözte, ami itt már közismert volt, már a Magyar Rádióban is megemlékeztek róla és az újságok is szép kommentárt írtak.

Jack Beeson

- Először azt szeretném tőled megkérdezni Jack, hogy amikor Bartókra gondolsz, milyen kép jelenik meg előtted?

- ... amikor először láttam? Az, amikor bejött a szobába. Láttam már róla képet, mindannyian láttuk már képen. Egy kicsit meglepett a napbarnított arca. Előzőleg Saranacban volt. Meglepett, milyen áttetsző a bőre. Úgy tűnt, hogy áttetsző. Nem számítottam arra sem, hogy valaki nálam is alacsonyabb és nálam is soványabb.

- Volt-e olyan benyomásod, hogy - a sovány és apró termet ellenére - rendkívül elevenség él benne?

- Igen, mint egy felhúzott rugóban, amely állandóan feszült állapotban van. De akkor, amikor 1944 őszén először találkoztunk, már beteg volt, még mindig beteg volt, de azt hiszem, abban az évben nagyon jól töltötte a nyarat. Én nem tudtam, milyen az egészségi állapota, és soha nem gyanítottam volna, hogy beteg, vagy hogy betegségen esett át, mert valójában egészen egészségesnek látszott.

- Milyen körülmények között lettél a tanítványa?

- Hát ez nagyon egyszerű volt, meg nagyon bonyolult is. 1944 tavaszán fejeztem be a munkát Eastmanben, az eastmani zeneiskolában, és elhatároztam, hogy Bartókkal fogok dolgozni; a tanítványa akartam lenni. Beryl Phillips, akivel valamivel korábban tanultam, azt mondta, hogy ez teljesen lehetetlen. Bartók nem tanít zeneszerzést, soha nem tanított, a budapesti Zeneakadémián sem, és nem ad magánórákat sem. De minthogy én jól zongoráztam és zongorára írtam darabokat, Phillips úgy gondolta, tanulhatnék egyszerűen zongorát nála, ahogy mások is. A zongoratanítást vállalni fogja, s akkor elővehetjük valamelyik darabomat, s biztosan mond majd valamit róla. Abban az időben, mint afféle fiatalember, én is nagyon idealista voltam, és ez nekem valahogy nem tűnt elég tisztességes megoldásnak. Így aztán a nyár nagy részét azzal töltöttem, hogy azon töprengtem, milyen levelet írhatnék neki, ami egyszerre tisztességes is lenne, meg a célomat is elérném vele. Így aztán szeptember elején, azt hiszem, pontosan szeptember 4-én, elküldtem Bartóknak egy mindössze 2-3 mondatot tartalmazó levelet. A lényege körülbelül ez volt: megértem, hogy nem tanít és nem is

tanított zeneszerzést, s azt is megértem, hogy miért, mert nyilván úgy gondolja, hogy zeneszerzést nem lehet tanítani. Aztán megírtam, hogy noha van, aki úgy gondolja, hogy a zeneszerzést nem lehet tanítani, én mégis elképzelhetőnek tartom, hogy valaki attól tanuljon a zeneszerzésről, aki úgy gondolja, hogy ő nem tud zeneszerzést tanítani. . . Ez volt abban a levélben. Utólag úgy tűnik, nem volt rossz levél, s az igazságtól sem járt messze. Röviddel azután választ kaptam Saranacból, amelyben azt írta Bartók, hogy levelem zavarba ejtette, és hogy hamarosan visszatér New Yorkba, ahová én is készültem, továbbá hogy lépjek érintkezésbe Hunz Heinzharmerrel, és akkor majd meglátjuk, mit tehetünk.

– *Miért éppen Hunz Heinzharmerrel?*

– Ő a Boosey & Hawkes vállalatot képviselte. Már meghalt, azt hiszem.

– *Tulajdonképpen Bartókkal való első találkozási sod célja az volt, hogy megtudd, miképp tanulhatnál nála?*

– Igen, úgy mentem hozzá, hogy majd meglátjuk, mit tehetünk, ahogy a levelében is írta. Így egyszerűen felkerestem Hunz Heinzharmer, megtudtam Bartók címét és a telefonszámot, s azt hiszem Pásztory Dittával, a feleségével megbeszélünk egy időpontot. Aztán egy napon elindultam az 57. utcai lakásuk felé. Néhány kottát is vittem magammal. Megmondták, mit vigyek, és így egyszer csak ott voltam.

– *Mit mondott neked Bartók, és mit mondtál te neki?*

– Először nem vele beszéltem, hanem a feleségével. Amikor odaértem a lakásuk ajtajához, akkor bent valaki éppen a Mikrokozmoszt játszotta, nagyon lassan és nagyon sok érzéssel. Megvártam, amíg befejezi a részt, vagy amíg befejezi azt a darabot, és bekopogtam. Akkor, azt hiszem, a felesége jött ajtót nyitni. Olyan volt, mint. . . mint mondjuk egy koszorúslány a *Bűvös vadász*-ból. Mentegőzött, s Bartók kijött a belső szobából. Ha jól emlékszem, mindössze két szobájuk volt. Ott láttam őt először. Olyan volt, mint amilyenek az elején leírtam. És olyan félszegnek tűnt. Leült a díványra, kérte, hogy mutassak valamit, és aztán csaknem egy órát ült ott. Egy zongoraszónát játszottam, ami úgy eszembe jutott. Végül körülbelül három óra hosszat voltam nála. A másik két órában a zongoránál néztük át a darabot. A végén nagyon különös eseményre került sor. Már előtte az volt az érzésem, valami probléma lesz a pénz körül, hogy hogyan fizessek neki. Nem is tudom, miért. Fogalmam sem volt róla, mennyit fog kérni, ezért előtte teletömtem a zsebemet mindenféle értékű bankjegyekkel. Hebegtem valamit arról, hogy szeretnék fizetni neki, mire ő is hebegett valamit, aminek az volt a lényege, hogy bármikor nagyon

szívesen lát, s bármit mutatok neki, nagyon szívesen veszi, de minthogy ő nem tanít zeneszerzést, nem tudja megmondani, mibe kerül az óra. Zongorát viszont tanított, s úgy gondolja, hogy annyit kér majd tőlem, mint a zongoratanítványoktól. Ez pedig, úgy emlékszem, 30 dollár volt egy óráért, de nem vagyok egészen biztos benne. Úgy értem, egy alkalomért 30 dollár, de lehet, hogy csak a fele volt, az infláció miatt nem emlékszem. Na de akkor ebben megegyeztünk, mire ő megfordult s én elővettem azt a 15-30 dollárt, nem tudom már mennyit, letettem az asztalra a pénzt, és elmentem. Anélkül, hogy ő hozzányúlt volna a pénzhez. Ez három órával azután történt, hogy a lakásukba léptem. Később aztán már nem kellett ezt ilyen lopva csinálnom, az azonban igaz, hogy nem szerettem pénzhöz nyúlni. Egyszer beszéltem erről Paul Langnak, aki azt mondta, hogy Magyarországon vannak olyan emberek, akik nem szeretnek pénzről beszélni, vagy pénzt a kezükbe venni. Így aztán az én eredeti gyanúm beigazolódott, legalábbis Lang szerint.

– *Milyen zenét vittél ezekre az órákra, és hogyan kommentálta Bartók a műveidet?*

– A Harmadik zongoraszónátával kezdtem. Jellemző módon, a lassú tétel érdekelt, ami egy amerikai népdalra épül, pontosabban egy tengerészdalra. Később más zongoraműveket is vittem neki. Például dalátiratokat, amiket, úgy érzem, igen érdekesen kommentált. Először egyáltalán nem akart velük foglalkozni, arra hivatkozva, hogy nem tud jól angolul. Dehogynem, nagyon jól tudott angolul, néha meglehetősen lassan beszélt, vagy kereste a szavakat, de nem azért, mert nem tudott jól, hanem csak azért, mert mindig a lehető legpontosabban akarta magát kifejezni. Ez mindenkiel megesik, ha nem is olyan gyakran, mint vele, s ennek az a magyarázata, hogy mi nem mindig törekszünk olyan nagy pontosságra. Igen, a dalok. Bartók kitarzott amellett, hogy semmi érdemlegeset nem tud mondani róluk a szóban forgó nyelv miatt. Ennek ellenére egy hétig magánál tartotta ezt az Yeats-átíratot, aztán amikor érte mentem, megkérdeztem, miért nem ír német versre. Azt válaszolta, nem tud jól németül. Azt hiszem, ez éppen úgy nem volt igaz, mint az angolnál. Aztán még hozzátette, hogy magyar szöveget is csak igen keveset zenésített meg, mivel a magyar nyelv nem kínálja a lírai vers olyan széles tárházát, mint a német. Amikor néhány héttel később megint elmentem hozzá, megmutatott néhányat azon kevés darabjai közül, amelyeket magyar költeményekre írt. Ezeket is átnéztük meg az én átírataimat is, amelyekre tett néhány tökéletesen ésszerű megjegyzést, bár továbbra is kitarzott amellett, hogy az angol nyelvről nem tud nyilatkozni. . .

– Beszéltek-e később is arról, milyen szövegeket tart megzenésítésre alkalmasnak, illetve milyen szövegeket zenésített meg? S mi mást mondott a magyar szövegekről: mennyiben alkalmasak, illetve nem alkalmasak a zenei feldolgozásra?

– Más alkalommal erről nem beszéltünk, csak a Yeats-dalok kapcsán, amiket én vittem neki. Utolsó alkalommal hozta be saját műveit, vagy hatot, és azokon nagy vonalakban átmentünk. Az én nyolc darabom között volt egy, amit nagyon részletesen élemeztem, és a nyolc közül, amelyből ötöt eldobtam, ezt az egyet azért tartottam meg, mert ehhez ő is hozzájárult. Úgy gondoltam, ha neki tetszik, akkor érdemes arra, hogy megtartsam. De máskor nem sokat beszéltünk szövegekről. Nekem az a benyomásom, hogy leszámítva a népdalátírat, nem sok szöveget dolgozott fel, s azok sem tartoznak a legjobb művei közé.

– Mi az, ami feléd sugárzott belőle és nyomot hagyott, különösen azokban a munkáidban, amiket azóta csináltál? Mi volt számodra a vele töltött hónapok legnagyobb előnye?

– Azt a kapcsolatot, vagy mondjuk inkább így, hogy azt a fajta folyamatos találkozást, amit egy hozzá hasonló személyiség nyújthat, az ember egész életében megőrzi. Ha most arra gondolok, mi az, amit személyesen tőle, Bartóktól kaptam, akkor ezt sokkal nehezebb leírni. Az egyik dolog, amit tőle tanultam az, hogy ne féljek attól, amit az emberek általában pedantériának neveznek. Erre nem jöttem volna rá, ha Bartók nem ügyelt volna olyan kinosan, már első találkozásunkkor mindarra, amit mások többnyire pusztán részletkérdésnek tekintenek, például az ütemekkel, illetve az ütemvonalakkal vagy a hangjegyek szárával kapcsolatban. A fiatalok, a tanítványok, mint amilyen én is voltam, azt gondolják, hogy ezek a dolgok nem érdekesek. Azóta nagyon sok tanítvánnyal dolgoztam már együtt, és ez az egy dolog, amit Bartóktól tanultam, azóta is fontos számomra – nevezetesen, hogy van valami, amit a zeneszerzéssel kapcsolatban tanítani lehet, és ez nem más, mint az, hogy az ütemeknek, az ütemvonalaknak és a kottaszáraknak pontosnak és olvashatónak kell lenniük; pontosan kell kifejezniük azt a részletet, amit az ember leírni szeretne. S ha ezt valaki kinos pedantériának nevezi, tölem megetheti, mert ilyenkor azt mondhatom neki, hogy én ezt bizonyos értelemben magától Bartóktól tanultam, s ha valaki azt akarja mondani, hogy Bartók kinosan pedáns volt, ami igaz, akkor rendben van. Akkor én is kinosan pedáns vagyok. Ezzel kapcsolatban eszembe jut, hogy egyszer, nem is tudom miért, egy szombat délután bementem a Columbia Könyvtárba, és ott találtam Bartókot, körülötte pedig egy csomó C- és T-betűs fiókot a katalógusból. Akkoriban már egészen nyílt, egészen baráti viszonyban

voltunk, mégis meglepett, hogy mit keres a könyvtárban, ahol azelőtt szinte soha nem láttam. Leültem és megkérdeztem, mit csinál. Elmondta, hogy nagyon érdekli a szláv és különösen az orosz nevek angol átírása, és hogy most például Csajkovszkij nevét keresi, és tanulmányt ír arról, hányféleképpen írják nevét a könyvtárosok. Megpróbált valami rendszert keresni ebben. Hirtelen az jutott eszembe, hogy bizonyára volt, vagy lett volna más dolga is, mint hogy kikeresse, hogy az most TSCH, mint a németben, vagy CHAI, vagy mit tudom én. De ő ezt nagyon komolyan vette. Ez, ha úgy tetszik, egyik jellemző oldala annak, hogyan dolgozott. Amit sokan úgy mondanak, hogy kinosan pedáns, de a könyvtárosok biztosan nem így gondolják. Ami azt illeti, azt hiszem a *Music and Letters* közölt is erről a témáról később egy cikket, amit ő kellett hogy írjon.

– Mi a benyomásod, milyen zene tette a legnagyobb hatást rá? Mi az, ami leginkább érdekelte a zenében?

– Nem is tudom. Ahogy találkozásaink a tél folyamán is folytatódtak, Bartók egyre inkább fölledődött, vagy inkább úgy mondanám, hogy kevésbé volt félszeg, és kezdett más zeneszerzőkről is beszélni. De úgy általában beszélt azokról a zeneszerzőkről, akiket nem szeretett. Ezek foglalkoztatták a legtöbbet. Egyszer például megemlítette, hogy a *Concerto* bemutatásakor, azt hiszem 1944 december elsején vagy másodikán, ugyanazon a hangversenyen játszottak egy Sibelius-szimfóniát is. Nem tudom most már, hogy az első részben, vagy a másodikban. Bartók elmondta, hogy még soha nem hallotta Sibelius szimfóniáit, de egy bizonyos bostoni hölgy hosszasan esetelelte neki, Sibelius milyen nagyszerű zeneszerző, s hogy ez a szimfóniája olyan csodálatos, hogy okvetlenül meg kell hallgatnia. Így hát Bartók ott maradt a hangversenyen, vagy elment az első részére is, nem tudom már. Meghallgatta élete első Sibelius-szimfóniáját, amiről az volt a véleménye, hogy rémes. Egyik alkalommal valamelyest hosszabban beszélt Liszt-ről. A beszélgetés nagyon érdekesen kezdődött. Én ugyanis komponáltam egy darabot, amelyben két ujj az ötödik ujjal tremolójátékot játszik egy kvartlépésnél. Bartók a diványon ült, nézte a kottát és megkért, játsszam le ezt a helyet, amit én meg is tettem. Erre azt mondta, ő nem tudná lejátszani; hogyan lehet az, hogy én le tudom? Mondtam neki, hogy amikor zongorázni tanultam, nagyon sokat gyakoroltam ezt a játékot, utána ő is megpróbálta a zongoránál, de valóban nem tudta lejátszani. Nekem soha nem tűnt fel, hogy ebben valami különös volna, és akkor Bartók hosszasan magyarázni kezdte, hogy a zongorista vagy a zeneszerző keze hogyan befolyásolja azt, amit komponál vagy komponált. Felhívta a figyelmemet arra, hogy az a

bizonyos hely nem annyira az én elmém, szívem vagy májam vagy a mit tudom én mim kisugárzását tükrözi, hanem a kezemet, illetve azt, ahogy a kezemet gyakoroltam. És innen jutott el Liszt-hez, akit nagyon nagy zeneszerzőnek tartott, és aki nagyon nagy hatással volt az ő zenéjére is, s úgy folytatta előadását, hogy játszott valamit Lisztől, s azon mutatta meg, Lisztnek milyen keze lehetett. Illetve, milyen keze kellett hogy legyen ahhoz, hogy azt a bizonyos rá jellemző zenei konfigurációt létrehozassa, ami teljes egészében különbözik attól a zenei konfigurációtól, amit Chopin létrehozott és ami megint egy másfajta kézre vall. Én ezt rendkívül érzékeny zeneelméleti vizsgálódásnak tartottam, ami egyben anatómiai jellegű kutatás is volt.

– *Kiket nem szeretett még?*

– Mihelyt feloldódtunk kissé és kezdeti félszegségét levetkőzte, felfedeztem, hogy meglehetősen csipős nyelve van. Hindemithről vagy Sztravinszkijről, azt hiszem, mindkettőről azt gondolta, hogy nagyon jó zeneszerzők, de túlságosan jó üzletemberek, s már amennyire én gondolom, Bartók nem volt valami jó üzletember, nem értett a pénzhez. Nem tudnám megmondani, féltékeny volt-e a másik kettőre, vagy egyszerűen csak nem tetszettek neki...

– *Te ott voltál New Yorkban a Concerto első előadásán. S másnap beszéltél is Bartókkal a koncertről. Elmondanád, mire emlékszel ebből a hangversenyből, és mit mondott róla Bartók?*

– Azt hiszem, hogy a Concerto-t először Bostonban adták elő, Koussewitzkyvel december elsején és másodikán. És aztán nyolcadikán és kilencedikén New Yorkban. Következésképp nekem tizedikén kellett találkoznom Bartókkal, mivel ez az előadás, mármint a második előadás utáni napon volt. Különösen az utolsó tételre emlékszem, mert abban van egy hosszú szünet, a gyors vonósrész után. Akkor, 1944-ben azon a december 10-i előadásán a Bostoni Szimfonikusok vonósnai valahogy lemaradtak, vagy Koussewitzky ütötte el magát, és szépen, atlétikus mozdulatokkal vezényelt bele abba a nagy szünetbe. Egy pillanatig elég nagy zűrzavar volt. Bartók másnap azt mondta, hogy őt ez nagyon szórakoztatta. Én is mulatságosnak találtam, de én még soha nem hallottam a darabot, kivéve az előző estét. Bartók azért találta ezt az egészet szórakoztatónak, mert megjegyezte, milyen szerencsés, hogy azt a nagy szünetet beleírta a műbe, és így Koussewitzky vagy a zenekar, nem tudom már melyik, be tudta hozni az elmaradást. Beszélgettünk még az első tételről, ami engem különösen azért érdekelt, mert teljesen tisztán szószólyta allegro jellege van, és mégis úgy tűnt, hogy nem tér vissza ehhez a formához. Bartók nagyon örült,

hogy előadták a darabot, kivéve ezt a kis gikszeret, amit, mondom, inkább szórakoztatónak talált, mintsem aggasztónak.

– *Hogyan emlékszel a közönség reakciójára?*

– Őszintén meg kell mondanom, nem nagyon emlékszem arra, hogyan fogadták a közönség az előadást. Mostanában utánanézem az akkori újságokban; az egyik lelkesedésről, a másik meglehetősen langyos fogadtatásról ír. Különös, hogy két kritikus ilyen különbözőképpen ítélhette meg a közönség reakcióját. Nem is beszélve arról, hogy saját maguk is meglehetősen eltérően értékelték a művet.

– *Mit gondolsz, hogyan vélekedne ma Bartók műveinek világszerte tapasztalható óriási hatásáról és arról, hogy ma már tulajdonképpen mindenütt elismerik?*

Ezen nemigen akarok gondolkodni. Ha élne, százévesen, és hallaná, akkor azt hiszem, valahogy rezignáltan azt mondaná: ő, én megígértem a feleségemnek, sohasem mondom azt, hogy én megmondtam, ez lesz... Béla nagyon szerette a feleségét. Dittát ritkán láttam. Rendszerint nem volt a nappali szobában, vagyis a zeneszobában. Ez a kettő ugyanis egy volt. Ditta járt vásárolni. Bartók mindig felugrott és nagyon gyengéden búcsúzott tőle, amikor éppen az üzletekbe ment vagy hova, aztán hamarosan visszajött. Béla üdvözölte, ő meg rendszerint eltűnt a másik szobában. Ez nagyon megható volt és egyáltalán nem az, amit vártam volna.

– *Miért nem?*

– Úgy viselkedtek, ahogy fiatal házások szokták, pedig nem voltak azok.

– *Amikor ma elmondod a barátainak, a kollégáidnak, hogy Bartóknál tanultál, és hogy zeneszerzést tanultál nála, mit szólnak?*

Többnyire meglepődnek, egyesek nem hiszik el. Gyakran előfordult, hogy egyszerűen azt mondták: nem igaz. El nem tudom képzelni, milyen alapon, talán azért, mert tudták róla, hogy nem tanított zeneszerzést. Hallottam már, hogy mondták, én vagyok az egyetlen amerikai, aki Bartóknál zeneszerzést tanult. Fogalmam sincs, hogy így van-e. Amikor még jártam hozzá, valaki mondta, hogy egy kanadai nő zeneelméletet és feltehetően zeneszerzést is tanult nála. Lehet, hogy akkor tudtam is, ki volt, de most már nem tudom. Szerencsém volt. Talán az a levél, amit írtam, tetszett neki. Amikor először találkoztunk, azt mondta, egyetért azzal, hogy nekem nem szükséges a szokásos dolgokat tanulni. Azokon én már túl voltam. Az ellenpontoságon, a fűgán, a formákon meg a többin. És azt hiszem, egyetértett azzal, hogy azt kell tanulnom, amit tanulni akartam. Valamiféle tanácsra volt szükségem egy idősebb, tapasztaltabb zeneszerző-

től, és ő ezt adta nekem. Egyetlen konkrét, de elég általános javaslata volt: a Mozart-versenyek, a Mozart zongoraversenyek tanulmányozása. Mert ott bár az egész forma szabályos, Mozart mégis minden egyes műnél másképpen kezeli. Hát tulajdonképpen ez az egyetlen általános jellegű javaslata volt számomra. A többi az mind azzal a konkrét darabbal volt kapcsolatban, amit épp vittem neki.

- *Segített abban, hogy egy adott műnél megtaláld a megoldást?*

- Csak kész műveket vittem hozzá. Amikor készen voltam egy művél, akkor elvittem, ő rendszerint átnézte és itt-ott javasolt, valamit, hogy mit kellene korrigálni. Emlékszem, egyszer az egyik darabról azt mondta, hogy túlságosan korán jutok el a befejező rész tetőpontjáig. Ez igen érzékeny megfigyelés volt, magamnak is rá kellett volna jönnöm. Ő azonnal észrevette. Egy másik helyen túl soknak találta az ismétlést és kevesellte a zenei anyag variálását. Én újra elővettem azt a helyet és rendeztem, mert nagyon pontosnak és érzékenynek találtam a megjegyzését.

- *Különféle változatban hallhattunk arról, hogyan került Bartók a Columbia Egyetemre, s hogy miként jött létre a Ditson-alapítvánnyal való kapcsolata.*

- Akkor még nem voltam New Yorkban. Fenn, északon tanultam, amikor Bartók New Yorkba jött, és amikor először kapcsolatba lépett az egyetemmel. New Yorkban sok honfitársa élt. Teljesen ésszerű volt, hogy először is New Yorkban maradjon. Másodszor pedig, hogy valahogyan kapcsolatba kerüljön az egyetemmel. Paul Langot már korábban ismerte, Lang a Zeneakadémián tanult Kodálynál és feltehetően Bartóknál is. De voltak mások is New Yorkban, akiket ismert. Azt hiszem, az antropológus George Herczeg Magyarországon született. Ez a két kapcsolat jelentett némi előnyt, és ez akkor is New Yorkba hozta volna Bartókot, ha nem lett volna Douglas Moore, akivel nem tudom, találkozott-e, amikor először New Yorkban járt, de Douglas More rendkívül csodálta Bartók zenéjét. A Ditson-alapítvány az egyetemé lett, 1940-ben hitelesítették a végrendeletet. A Columbia Egyetem Alice M. Ditson Alapítványa - ez volt a teljes neve - első díját Bartók kapta. A második alapítványi díjat Benjamin Britten és Auden első operájának az előadására adták, a harmadikat megint Bartók kapta. Bartók összesen háromszor kapott ilyen pénzügyi támogatást, ami körülbelül 6000 dollár lehetett, és ezzel magyarázható, hogy Bartók 1941 és 1942 körül valamilyen laza kapcsol-

latba került az egyetemmel. Volt még egy díj, 2500 dollár a szerb-horvát népdalgyűjtemény publikálására. A Ditson-alapítvány nem tette lehetővé, hogy valaki tanítson az egyetemen, ez volt a végrendelet kikötése, úgyhogy ez a pénz anyagi támogatás vagy segély volt, bizonyos értelemben úgy is fel lehetett fogni, mint valami fizetést, amiért nem kellett semmi különösebb munkát végezni. Volt viszont egy lemezgyűjtemény, a Perry-gyűjtemény Jugoszláviából, ami már nyolc vagy kilenc éve itt állt, s azt gondolták, Bartók szívesen dolgozna ezekkel a jugoszláviai népdalokkal, és ő dolgozott is rajtuk. Ezt később részben publikálta is a *Columbia University Press*. Nagyon sok téves hír kering ezekről a díjakról, az alapítványról, meg Bartók hozzájuk fűződő kapcsolatáról. Lehet ugyan, hogy Bartók tartott egy-két hivatalos vagy nem hivatalos előadást zeneakadémistáknak, ezt nem tudnám megmondani, mert én nem voltam ott, de magával a zenetanszékkal nem volt közvetlen kontaktusa. Mikor én a Columbiához jöttem, '44 tavaszán és aztán '45-ben is, a lakásán dolgoztam vele, bent a városban, s egyetlen eset kivételével soha nem láttam az egyetemen. De - mint már mondtam - a Ditson-alapítvánnyal 1941-ben és 1942-ben, tehát ez előtt került kapcsolatba.

- *Hogyan reagált a Ditson-alapítvány kurátori bizottsága a Bartóknak szánt támogatás javaslataira?*

Az eredeti bizottságot Mrs. Ditson nevezte ki a végrendeletében, és abból a levelezésből, amit én is olvastam, kiderül, hogy némi kétely fogadta a javaslatot, Bartóké legyen-e az alapítvány első, majd harmadik díja, mivel hogy nem volt amerikai komponista. De én azt hiszem, hogy Douglas Moore akkoriban minden olyan európaít, aki Amerikában kívánt élni, amerikaiak tekintett, függetlenül az állampolgárságától és attól, hogy egy hónapja, egy éve vagy tíz éve van-e ott. Így tekinthette az Európából menekülteket is. És mivel az első években neki nagyon erős tekintélye volt a Ditson Bizottságban, nyilván sokakat meggyőzött, mert szilárdan kitartott álláspontja mellett. Ez mindenkinek, de elsősorban Bartóknak, előnyös megoldás volt: végül is megkapta az alapítványi díjat.

- *Beszélt-e Bartók Magyarországról, arról, hogy szeretne visszatérni a hazájába?*

Nekem soha nem mondta, hogy szeretne visszamenni. Mi kizárólag zenéről beszélgettünk: azokról a művekről, amelyeket én vittem neki, vagy amelyeket ő választott más zeneszerzőktől főleg később -, vagy olyan zenéről, amit Bartók meghallgatott.

Istenülés

Az emlékezés foszlékony Atlantiszán,
 Názáretben tűnik elénk, lány lankák,
 szőlők, fügefák közt a délután
 mézarany, lombzöld árnyaiban
 lépdelve: karcsú leány, akár a többi,
 de liliom arcán valami földöntúli
 mosoly sugárzik; a csöndes ácsnak
 segít gerendát, szerszámot cipelni, már
 az angyali üdvözet után, melynek áldott
 gyümölcsét József elfogadja: sok csodát
 látott, s túl idős is, hogy valódi
 apja legyen a kivételes kisednek,
 ki Betlehemben jön világra, a messiások
 földjén, bár istállóban: angyalok, pásztorok közt,
 hogy csillagukat követve rálelhessenek
 a Három Királyok; s teljessé lesz a kép,
 mikor a Szent Család menekül Heródes
 gyermekgyilkosai elől; milyen
 szívtepőn gyönyörű!: az évszakok fölötti táj
 legendafényében az ács gyalog,
 a Szűz szamaragolva, ölében a gyermek; –
 aztán a feledés hézagai: József tűnőben,
 mikor agg Simeon emeli áldó kezét,
 s a rabbik közt lelik a lángeszű fiút;
 a többi csak hír: János, a keresztelő, a puszta;
 a fehér ruhás férfi mind távolabb, hiszen
 Zsidók Királya, mondják, Messiás, de nem e földi
 országé; s megint a valóság:
 végigkísérni a keresztfát hordozó,
 véres verejtékben fürdő, töviskoronás
 fiút, állni hős nőkkal s egyetlen bátor
 tanítvány karjába ájulni a feszület
 alatt; – alaktalan éj jön s lassú
 derengés: Fölemeltetett Fia mögött ott a
 helye az Édesanyának is; de már ős vágyak
 s élő igények szövik istenivé a legendát:

*a Magas Mennysországba fölvitetik,
Istenfia Szolgálójaként koronásan trónol,
ki megtöretett: Legfőbb Prókátor a Pantokrátor
színe előtt, mindnyájunkért könyörög, nem Isten,
de része mégis az istenségnek: Angyalok
Királynéja, szentté szűrt s fölmagasztosult
nőiség, anyaság, irgalom, közbenjárás,
szűz-születésből lett szűzen-szülő,
Atya s Szentlélek fényes edénye, Aranyház,
benn testté válhat Emberfia Isten, Boldogasszony,
ki Földön, Holdon lebegve könnyű lépttel
tapossa el a mindig megújuló
pokol-kigyók sárkányfejét.*

BENEY ZSUZSA

LÉNYED OTT MINDEN LÉNYEGET KITÖLT

Az Óda világképéről

III.

A költemény csúcására érkeztünk. Az örökkévalóság messzehangzó csengése után csak csend következhet – a vers látható formájában csakúgy, mint a belső megrendülésben –, s utána zuhanás, vissza az „én” esetlegességébe, a test visszájára fordult értelmezésébe: törekénységbe, pusztulásba, a kiáltozás, a szavak bezárt világába.

A világ, ami megelőzően összefüggő kontinuumként ábrázolódott, anyagában és aurájában („tartalmidban” és „örökkévalóság”) mintegy felmagasztalódott, elmélyült – most fragmentálódik és bezáródik, s kettős, mégis egyirányúan leszálló, a magasztostól elforduló mozgásával még jobban kihangsúlyozza az előző rész fenségét. „Mint alvadt vérdarabok” – ha a szerelmes testének leírásában a vérkörök rózsabokráról mint legáltalánosabb és egyben a leginkább konkrét képről beszéltünk, mint az életnek, létezésnek rózsálló fényködéről és jelképéről, most éppen ennek megfordításaként érezzük alvilágiasan sötétnek az alvadt vér feketeségét, és folyásának, keringésének megszűnését. A megfordítás nemcsak ebben a viszonylatban, a kép felületes szintjén érzékelhető, hanem abban a rendkívülien zárt logikai struktúrában is, mely József Attilának olyannyira a sajátja volt, hogy a költészetnek a gondolatnál sokkalta mélyebb indítékú tartományát, a képkalkotás spontán, a tudatos szintet megelőző szféráját is szervezte. Az Óda képrendszere, mint azt már többszörösen észre kellett vennünk, a tájnak kép-, illetve látomás-világában jelenik meg – pontosabban: a táj és a test, a kint és a bent állandó egymásba játszásában. A harmadik rész, mely a testet tágitotta kozmosszá, s benne az öntudatlan mindenséget (örökkévalóságot) idézte meg, József Attila ellentétékben látó logikája szerint szükségszerűen fordul át az ellenkező pólusra: s ez, ebben az esetben csak a test destrukcióját jelentheti. A Te kitártsága visz-

szahúzódik az „én” magányába – és a megfordítás logikáját a végtelenre is kiterjesztve: az öntudatlanságból a körülhatárolt szóba, a dadogásba, a világ diszkontinuus, inadekvát nyelvébe. A test (látni fogjuk: ez egyet jelent a léttel, az étellel) egyaránt tartalmazza az „öntudatlan örökkévalóságot” és a dadogást, a sebzettséget, a haldoklás kínját. E kettősség teszi nyilvánvalóvá azt, hogy alapja – pontosabban: hordozó anyaga – az egész világnak, az anyaginak csakúgy, mint az örökkévalóság befogadására megnyíló tudatnak.

Az alvadt vérdarabok darabos hullása, az ebben foglalt „szavak” most kimondják azt az enigmatikus két sort, melyről elképzelhető, hogy tudatosan fogalmazott lényege, filozófiája ennek a versnek – kimondják úgy, hogy a szavak asszociációs kapcsolatával, nyelvi utalásával (a darabok–dadog hangalaki közelállásával) egyszerre érzékeltetik a kimondás aktusát és a kimondandó, megfogalmazandó tartalmat. Ez az egy állítás egyszerre szól belülről, öntudatlanul, és kívülről, a tudat fényét önmagára vetítve. Mert a mondat: *a lét dadog* – nemcsak és nem is elsőlegesen érzékeltesnek, hanem mindenekelőtt axiomatikusnak hat, a filozófiai megfogalmazások hideg és tiszta levegőjét árasztja. Az evidenciák megközelíthetetlenségének hidegét érezzük – s ehhez a szöveg rejtelmességének hidege is csatlakozik.

Mert mi is lehet az a törvény, mely az egyedüli tiszta beszéd, s hol szólhat ez a tiszta szó, milyen léten túli létezésben, vagy, talán, pontosabban: nemlétben – ha a mindenség egésze, a létbe költözött örökkévalóság, az egymással analógiás és egymásba váltó mikro- és makrokozmosz mind-mind dadog? A teljes harmónia, megbontatlan, önmagán a végtelenig, az öröklétig, a mindennel kapcsolódó analógia lehetőségig nyitott–zárt lét és az alvadt vérdarabok dadogása – ugyanaz. Maga a lét az, ami abszurd, nem diszkontinuusan, nem váltott időben, s a lírai költészet evidenciája szerint nem is különböző megtestesüléseiben, hanem egyszerre harmonikus és diszharmonikus. A létnek jelentése van, ezért beszélhet, ezért lehet szó: de beszéde csak szavak halmaza, csak darabos vérrögök hullása, s ezért dadog: a jelentés csak fragmentumokban jut el hozzánk; a teljes mondat, a tiszta jelentés másutt, a törvényben szólal meg. Azt azonban, hogy ez a törvény hol van; a lét egy immanens, mégis más minőségű formációjában-e? vagy rajta kívül? – csak sejtethetjük, s e sejtéshez csak gyenge támpontokat kaphatunk részben magának az Ódá-nak nyelvi jellegéből, részben József Attila egy-két, az Ódával azonos értékrendű „nagy verséből”, különösen a *Téli éjszaká*-ból és az *Eszmélet*-ből. Az *Eszmélet*, érzésem szerint, mind gondolati, mind érzelmi tartalmában, szinte testvér-verse az Ódá-nak; egyik középponti kérdése ennek is a törvény problémája; a *Téli éjszaká*-é pedig az Óda értelmében is meghatározott lét, mint létnek és lényegnek, létnek és világnak egysége. Érdemesnek látszik hát a két nagy költemény alapján a két problémát külön-külön szemügyre vennünk; annak ellenére, hogy nem feltétlenül számíthatunk arra, hogy direkt összefüggésekkel vagy utalásokkal találkozunk. A kérdések ugyanis – mind a törvényé, mind a lété – nem filozófust, hanem költőt foglalkoztatnak; s bár nyilvánvaló, hogy olyan költőt, akinek lírai karaktere mellett mindig kihangsúlyozzuk gondolatosságát is: a gondolati birtokbavétel, a „megértés” aktusa költői és nem filozófiai, gondolatisága csak a költészetben belüli szférában következetes. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a megfogalmazás lényegében enigmatikus, lefordíthatatlanul képi, tehát egzakt fogalmakra áttehető, hanem azt is, hogy megjelenése sokkalta fontosabb, mint megoldása; jelentésére sokkal inkább következtethetünk a kontextusból, a költői feszültségből (hangulati, képi töltéséből, ennek nyelvi megjelenéséből), mintsem a konzekvensen megfogalmazott tartalmi összefüggésekből. Még azt sem tarthatjuk biztosnak, hogy az *Eszmélet* törvény-felfogása önmagában, a költemény univerzumában, konzekvens. Ez a bizonytalanság nem a kimondás szó szerinti tartalmából, hanem asszociációiból, hangulatából fakad. Az *Eszmélet* ugyanis egyrészt látszatnak láttatja a törvényt: *csilllog véletlen szálaiból / törvényt szőtt a múlt szövőszéke* – s ezt a látszatot is szakadékonynak, fölfeslőnek, tehát éppen a törvény meghatározásával ellentétesnek: *És újra felnéztem az égre / álmaid gözei alól / s láttam, a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol*. (Természetesen ezeken a helyeken a törvény mint rend, a történések értelme, szervezőereje szerepel.) Csak hogy ez a szakadó szövedék, melyet a kép hangulata („fölnéztem”) miatt könnyen hozunk analógiába az égbolttal, egyszerűen börtönráccsá is válik: ugyanott, fönt, ahol eddig az egek fogaskereke forgott, ahol a „csilllog véletlen” szála feszültek, most „a csillagok, a Göncölök” fénylenek úgy, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött. Ha szavak értelemszerű jelentéséhez ragaszkodunk, tehetetlenül állunk a csak a törvény a tiszta beszéd és a mindig fölfeslik valahol kettőssége előtt. Bár kettősség

helyett ellentétet is mondhatnánk, mégis: a két megfogalmazás között nem egy véleménynek, filozófiai állításnak a megfordítása rejlik, hanem hogy nem egészen ugyanarról van szó: az *Eszmélet*-ben a világ szerveződéséről, az *Óda*-ban jelentéséről; nem arról, hogy a világot mi mozgatja (ami azzal együtt, hogy benne az embert mi mozgatja, az *Eszmélet* egyik alapkérdése), hanem arról, hogyan szólal meg ez a világ, hogyan közli jelentését, tehát egyszerűen arról, hogy van jelentése; s arról is, hogy e jelentés közlésének s így felfogásának sem biztos, hogy a lét a közege.

A bennefoglaltság, s különmeműségénél fogva egymásba nem foglalhatóság, melyet ebben a költeményben a *lényed ott minden lényeket kitölt* képi-jelentési abszurdításával demonstráltunk, végletesebb formában fogalmazódik meg a *Téli éjszaka* egy sorában: *Mintha a létből ballagna haza*. Itt, a tárgyak (kapa, szerszám) emberi meghittségében még kiáltóbban, borzongatóbban rejtélyes ez a sor, annál is inkább, mert a kép egésze valóban a hazatérést, a hidegből melegbe, munkából pihenésbe, gyötrelomból (*vérvíz a nyele, vérvíz a vasa*) az otthonba megtérést fogalmazza meg. De a létből fogalmaink, dichotomizált logikánk szerint csak a nemlétebe térhetünk: a „haza” ezek szerint csak nemléttünk lehet – legalábbis akkor, ha ragaszkodunk ennek a dichotomizált logikának, szavaink egyértelmű jelentésének konvenciójához.

A lét és a törvény kettőssége azonban – éppen „beszédük” miatt – áttevődik a lét egy másik dimenziójába, a beszéd, a tudat interiorizálódott világába. Ellentétük is itt szűnik meg, nem úgy, hogy egymást feloldva szintézist képeznek, hanem úgy, hogy egy más dimenzióban, más koordináták szerint különmeművé, s ezért egymással szembeállíthatatlanná válnak. Az *Óda* szerkezetében, világlátásában többször is megláthattuk már a klasszikus világlátás határoltságának, a térbeli viszonyok konvencióinak átlépését, a kint és bent egymáson átvetítését. Ilyesféle történik ebben a két sorban is: a törvény egyszerre van a tudatban, csak egy emberi elme számára olvasható jelrendszerben, s egy emberi nagyságrend számára megfogalmazhatatlan, a létezésen túli más-ságban – úgy azonban, hogy ez a létén túli tisztaság, kristályosság, mégis a tudatban, a *szóban* jelenik meg: „csak a törvény a tiszta beszéd”.

Gondolatmenetünk meglehetősen bonyolult, s nem valószínű, hogy a szerelmes verset író költő, abban az érzelmileg túlfűtött állapotban, mely ezt a verset egy-két nap alatt megírta, a kint-bent, a fogalmiság-jelenlét egymásba játszásának gondolati labirintusát a fenti fejtegetésekhez hasonlóan végigjárta volna. József Attila „gondolatisága” azonban éppen azt jelenti, hogy egyetlen képben – márpedig *A lét dadog*. / *Csak a törvény a tiszta beszéd* két sora valódi költői kép, megszemélyesített, alakot öltött fogalmakkal –: ebben az egyetlen képben is logikai sorok vég-eredménye jelenik meg, olyan komplexitásban, melynek tartalma, bármennyire is összefogott, zárt, egyetlen kifejezésbe zsúfolt, mégis fölfejtendő. Véleményünk szerint azért, mert költészete olyan homogén, hogy egészéből következtethetünk részeire, erre a logikai sorokból tömörített komplexitásra, időrendiségen alapuló időnkivüliségre, mindig térbeliségből kinőtt képvilágának elsődlegesen jelentési és csak másodlagosan ábrázoló, illusztratív jellegére, a képi megjelenítésnek a teret felhasználó, de annak külső törvényeinél, jelenség-voltánál szuverénebb belső tartalmára. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy ez a két sor végérvényes megoldása volt a József Attilát foglalkoztató „lét és törvény” problémának; de abban igen, hogy valamiféle költői megoldást ez a megfogalmazás jelentett, hogy ezekkel a sorokkal a versteremtő ihlet feszültségében – mely itt az érzelmi-biológiai felfokozottságnak ritkán átélhető feszültségét is jelentette – kimondott egy, alighanem évek óta keresett mondatot, a létnek és a lét értelmének, jelentésének, a törvénynek mint jelentésnek olyan összefüggését, melynek egyszerűségében, tisztaságában, mondhatnók magasztosságában költészete egész mélysége megmutatkozik. Ezért is tarthatjuk az *Óda*-t József Attila egyik legnagyobb „teljes versének” –, s érezhetjük meg benne a költői személyiség minden rétegét, a gondolatét csak úgy, mint az érzelmét, a testi vágýt s az ebből felszálló, testtelen, anyagtalan áhítatét.

A lét dadogásával, a mi világunkba zárt láthatósággal szemben ugyanis a törvény éppen olyan rejtelmesen, visszhangos-sötéten magasodik, mint a hegyi éjszaka áhítata. Ne feledjük: a költemény a természet végtelenségét és végeességét teremtette körénk; a törvény, a „tiszta beszéd” mintha az éjszaka fenséges tisztaságát idézné. Tágabbat a létnél: azt magában foglalót és tőle megkülönböztethetőt; mint ahogyan az éjszaka magában foglalja a tájat, a tájnak, a természetnek arca, formája nélküle nem létezhet – és mégis más, mégis hatalmasabb annál. A mindenség és a valóság viszonyának analógiáját érezzük a törvény és a lét viszonyában. Azt azonban, hogy

itt egyértelmű benne foglaltatásról nem lehet szó, hogy az egymásban foglaltság megfordítható – tehát, hogy a törvény tiszta beszéde is része valamiképpen a létnek, azt már a következő sor, illetve kép kezdete bizonyítja egyetlen rövid, átvezető szóval. Ez a szó: „de”. *De addig mind kiált*. Nem ismeretes az *Ódá*-nak egyetlen olyan változata sem, amely ezt a néhány sort másképpen fogalmazná; s bármily nehezen is érthető itt a „de” funkciója, bizonyos, hogy okkal került a költeménybe. Ilyen fontosnak tartott verset, melynek értékét maga a költő is jól ismerte, József Attila bizonyosan „kijavított” volna akkor, ha nincs különös mondanivalója ezzel a nyomatékos ellentétreélézéssel. A szöveg folyamatossága azt sugallja, hogy a beszéd-elhallgatás ellentéte a törvényt a szorgos szervekkel, a szervek életével azonosítja; s ezt aligha érthetjük másképpen, mint úgy, hogy mégiscsak a dadogó lét, a szorgos szervek mulandósága teremti meg a tudatot, a tudat „tiszta beszédének” lehetőségét, s hogy ezek pusztulásával, minden, még maga a törvény is elnémul.

De addig mind kiált – az eddig bámulatosan polifón költemény most ismét unisono hangzású himnuszként kezd zengeni; a szerelem, mely tétovaságával, gyötrelmeivel, a Te felemelő képsora után az „én” alvadt vérdarabjaiba húzódott vissza, ismét kitör az *én*-be zárttság dadogásából, s a másokban, a *Te*-ben ismét a mindenség és az örökkévalóság jelenlétét találja meg. Ebben, a szerelem szenvedélyének hullámzásában, kinyíló-becsukódó ritmusában az érzelmenek éppolyan komplexitása jelenik meg, mint ahogyan a lét-törvény megfogalmazásában a gondolat komplexitása; csak hogy, érdekes módon, ez az érzelmi gazdagság nem egyetlen érzelem elmélyülésében, hanem az „én” egészét megmozgató, s ezt mint egészet a másikkal, a világgal szembeállító mozgásában nyilvánul meg. József Attila, aki úgy a Vágó Mártához írt szerelmes versek utolsó darabjaiban, mint majd a Gyömrői Edithhez írottakban a szenvedélyes vágy paroxizmusának hangját hallatja (gondoljunk csak az 1928-ban írott versek valamelyikére, vagy a *Nagyon fáj* patológiásan öngyötrő görcseire), ebben a költeményben érettebben, a felnőtt férfi szenvedélyével szóal meg; ez a szerelem szuverénebb, a szerelmes kevésbé kiszolgáltatott, a magány elviselésére is képes. A harmónia, mely a szerelmes nő testének képeiben megjelenik, nyilvánvalóan a költőből sugárzik, ő maga látja-láttatja a táj, a szerelem és a mindenség egységét. A szerelem drámai feszültsége, ez a két ember között mindig katartikus mélységeket felidéző életérzés itt elsődlegesen nem a szerelem biológiai beteljesedésében, illetve ennek vágyában fogalmazódik meg, hanem az én kiszabadulásának és önmagába visszahullásának ismétlődéseiben. Hasonlóan ahhoz, ahogy a vers természeti szférája hol az éjszakai égbolt tágasságáig emelkedik, hol meg a patak, a falevél makrokozmoszában merül el. A harmadik részben az „én” oly mértékben tudott kilépni önmagából, átolvadni a *Te*-be: „alámerülni rejtelseibe”, hogy ez az átlépés, maga az átlépés gesztusa a teljes feloldódást, a mindenség misztériumát is magával hozta. A negyedik rész kezdete („Mint alvadt vérdarabok”) ezután a saját-testbe zuhanást, az ebbe-zárttság szükségszerű pusztulás-jóslatát fejezi ki, a szerelem teljességének ellenpólusaként a magányt és a vele félelmetesen rokon meghalást (hiszen a bezárt lét és a bezárt tudat a halállal az univerzum halálát is elszenvedí). Az utolsó kiáltás, a *de addig mind kiált* kifelé fordulása, a *Te* extatikus, emberfölötti felmagasztalása: *kit kétezer millió embernek / sokaságából kiemeltek / te egyetlen . . .* – most ismét a mindenség felé fordítja a költőt. A *lány bölcső, erős sír, eleven ágy* képe nemcsak az élet konkrét valóságát, határok közé szorítottságát érzékelteti, hanem, ezzel együtt, nyitottságát, átjárhatóságát, transzcendens csodáját is. Az „eleven ágy” képe nemcsak félreérthetetlen erotikus tartalmat hordoz, hanem ezen túl és mégis ezzel együtt a világnak, mint bennünket befogadó bölcsőnek és sírnak, tartóformának eleveenségét jelenti; azt, hogy nem passzív, nem tartály, hanem ennél sokkal gazdagabb tartalmat hord magában: az anyag önálló étellel telítettségét. A költeménynek ezen a pontján az ágy: az eleven világ; a *Te*: az eleven mindenség. A beleolvadás befejeződött: az én maradéktalanul ömlik át a neménbe, a vers az extatikus himnuszba.

Kezdetől a beolvadás, a *fogadj magadba* teljessége felé haladt a költemény, az ember és a táj egymásba vetülésétől az ember és a mindenség egyesüléséig. A vers kontextusában, fokozásának lépcsői után egészen más tartalma van a befejező, csúcstra érő képsornak, mintha kiszakítva, csak önmagában olvasnánk. Visszacseng az *anyját a gyermek, a mélyüket a hallgatag vermek a halandók, amíg meg nem halnak*: az *erős sír*-ban a barlang csendje, az *eleven ágy* képében mindaz, ami a női test univerzumában, mozgásában, rejtett életei végtelen sokaságában megelevenedett. Mintha mindez csak arra szolgált volna, hogy a nagy felkiáltást, a vers beteljesülését késleltesse.

A *De szorgos szereim* sorainak szinte prózaian ereszkedő lejtése után sikoltásként hat a strófa-szerkezetileg is elválasztott, rövid, tiszta jambusi sor: *De addig mind kiált*. Kiáltása után szinte érzékeljük a csöndet, melyet a következő, egyáltalán nem prózai, tartalmából és a mondat késleltetett állításából következő patetikus hangulat követ. A *kiált*, mint erősen nyújtott, s egyben hangsúlyossága miatt is érzékelhetően rímhívó szó magányosan marad, az üresség, némaság felé mutat; a következő kettő egymásra rimelése pedig, feltehetően a tartalmi és mondat szerkezeti ki-tartottság miatt, nemhogy befejezettséget, lezárttságot érzékeltetne, épp ellenkezőleg, tovább fo-kozza, mintegy párhuzamosan megismételve, várakozásunkat, melyet aztán a negyedik távolsá-gából az elsőre tökéletesen rimelő rövid sor egyszerre lezár és újranyit. Ez a két sor: *De addig mind kiált és te egyetlen, te lágy* nemcsak szövégi hangzásában, hanem ritmikai képletében is tö-kéletesen fedi egymást, s így, míg a negyedik visszacsukódik az elsőre, annak várakozást keltő, nyugodt kicsengését is megismétli. Az ismétléssel azonban fokozás is jár: részben magával a rit-mikai hatással, mintegy a feltételes reflex ingerének megismétlésével, részben pedig ennek a sor-nak mondattani bezáratlanságával is, az *Óda*-ban ritka enjambement feszültségkeltő hatásával. A jambikus sor hullámzása, a megszólítások ismétlése (te – te), halványan még a gy hangzó finom alliterálása is (egyetlen, lágy, ágy) mindjobban fokozza a feszültséget, egyben azonban mind határozottabban érezteti a feloldás közeledtét.

A feszültség óriási, s oldódása is óriási súlyoktól szabadít meg. *Fogadj magadba* – a férfi extati-kusan egyesül a nővel, az én a világmindenséggel. Ennek a végsőig fokozott vágynak a bővölé-tében változik a Te, a másik – világmindenséggé. A költemény megint csúcsra érkezett: nemcsak a messzehangzó mondat egyszerűségével, hanem a beleélés, a világgá válás tényével. A létezés él-ménye elnyeli a magányos tudatot, mely vágyában feloldódik a nálánál hatalmasabb mindenség-ben: feloldódik az emberrel egy-anyagú világban.

Csakhogy ez a befogadás, még ha be is teljesedik, a kitaszított, az elválasztottság kényszerét is magában hordja. A vers lüktetése most megismétli a beteljesedés utáni kiüresedést: mint az előbb a vérkörök rózsabokraira az alvadt vérdarabok következtek, úgy most, a költemény vé-gén, visszájára fordul mindaz, ami az elején az én kiáradásának tűnt. Ott a túlaradó lélek betöl-tötte a „távol-közelét”, föld és égbolt távolságát, itt ugyanez a tágasság végérvényessé és félelme-tessé válik. A magas hajnali ég alatt védtelen a didergő emberi lélek – mint apokaliptikus seregek csillognak érces keménységben.

Fegyverben réved fönn a téli ég. A kozmosz kiüresedett és elidegenedett: úgy tűnik, hogy az ember és a világ tökéletesen elválogodott egymástól, a szerelmi extázis után – tán a vágy hiába-valósága miatt – a lélek a legmélyebb, embertelen kétségbeesésbe, a teljes elmagányosodásba zu-han. Hihetnénk, hogy az *Óda* központi motívuma, a minden részletében tükröződő egyesülés-vágy, s az ember és a világ egyesülésének újra és újra megismételt aktusa visszavonatik, s hogy a költőt reménytelensége egyben a világtól is elszakítja. Csakhogy – és a József Attila-i költészet ember-világ viszonyára ez az egyik legfontosabb jelzésünk – még itt sem történik meg az elszaka-dás, hanem helyette inkább az emberi lélek, az emberi integritás szakad kettfelé. *Hallom, amint fölöttem csattog / ver a szívem* – ez a két sor az *Óda* történéseinek befejezése.

Nem kívánunk ehelyt a költő személyiségzavaraival foglalkozni, a verssort nem kell feltétlenül a betegség már 1933-ban felbukkanó előjelének tekintenünk, hiszen a költői képalkotás szabad-sága és szuverenitása megengedi az ilyen megszemélyesítéseket. Azt azonban mindenképpen le kell szögeznünk, hogy ez a kivetítés, az én és a szív elválasztása, elidegenítése tipikusan skizofrén jelenség. A betegség lefolyásában ezt „kóros szervérzékelésnek” nevezik – s a kép mondanivalója itt a versben ugyanaz, mint a betegség történéseiben. Az én és világ integritása, különválasztottsá-ga bomlik meg: ha nincsen stabil én, vajon lehet-e stabil, lehet-e kiegyensúlyozott a rajtam kívül álló, határaitam kívülről kijelölő világ?

Bevezetőül az *Óda* formai egyensúlyáról szoltunk. Ez az egyensúly nem a forma külsőleges ér-telmében, a vers nyelvi-hangzási, hanem ennél mélyebben: belső, tartalmi szintjén érzékelhető. A költemény természeti kép leírásával, a lillafüredi táj rajzával kezdődik. Befejeződésében ha-sonló rajz ismétlődik: ott természeti, itt intimebb, otthonias környezet felidézésével. A költő ki-vonul a tájból, ki a kozmoszból, egy szűk, „vacsoraillatú” világba; a lüktető, a végtelent, hideg érceket, túrheteretlen fényességet idéző távolság összezsugorodik. A vizesének a fürdővíz csobogá-sa, a mindenségnek egy valóságos, valóságban a szeretett nővel megosztott ágy lesz a megfele-

lője. A mindenségbe szabaduló szellemet, az űrben eltűnő, „elveszõ” lelket ismét a látható, hallható, az érzékelhető valóság palackjába kell zárni, a világ egyensúlyát, most még nem is emberfeletten nagy erőfeszítéssel, helyre kell állítani.

Legalább látszólagosan. A *Mellékdal* ugyanis, mint alcíme is mutatja, nem teljesen tartozik a költeményhez; nyilvánvaló, hogy ezt József Attila is hangsúlyozni akarta. A szimmetria csak látszólag tökéletes: a bevezető képsor realitása – realizmusa – fenségesebb, egyben áttűnőbb, nyitottabb, asszociációs tartalmában gazdagabb a befejezésnél. Nemcsak a közvetlen kimondás szintjén: a bevezetés valóban nyitánya a mindenségre táruló költeménynek, annak az életérzésnek, mely az embert saját léte törvényeiből következően feloldja, majd elveszti, megsemmisíti a mindenségben. A *Mellékdal* nem ennek az életérzésnek a lezárása, hanem egy másféle, lélektani-esztétikai egyensúlyigénynek szülötte: nem katartikus megváltás, hanem vigasztalás, s ha benyomásaink szerint konkrét is, ez a konkretizáltság nem a valóságból, hanem a vágyból, a reményből, a „talán”-ból táplálkozik.

Mert figyeljük csak meg: a bevezető realitással szemben a *Mellékdal* egész valósága a „talán”-ra épül, a háromszor is nyomatékosított, s ezzel háromszor is kihangsúlyozott esetlegességre. A legutolsó versszak páros rímekkel záruló becsukódása, ez a végtelenül egyszerű, tiszta, majd-hogynem gyermeki dallam a bizonytalanság szakadéka felett énekel, a túlságosan is mély, versben elbírhatalan űr felett. Az egyensúly helyreállításának szükséglete József Attila költészetének alapvető sajátysága; s ha a *Mellékdal*-t nem is tartjuk az *Óda* igazi lezárásának, ez csak a költemény belső arányainak és nem formai tökélyének szintjén érvényes. Formailag ugyanis éppen az egyensúly helyreállításának vágya, erőfeszítése miatt tűnik – még ha mélyebb elemzéssel nem is az – oly tökéletes harmonikusnak, megindítóknak az *Óda* lezárása.

A valódi katarzis, az egyensúly helyreállításának vágya azonban a költemény előző részéből, a negyedik rész befejezéséből olvasható ki, az ebből megsejthető öntudatlan motiváció tükröződik a *Mellékdal* szimmetria-igényében. Az éjszaka véget ért, a kozmikus sötétség felett feldereng a világidegen fényesség, az ember és a világ egysége magánnyá és elidegenedettséggé változik. A világ egyensúlya azonban most sem bomlik meg: az én kiszakadt, kívülről költözött része itt is az önmagában teljes, zárt, hagyományos világgépben ábrázolódik, a hajnali ég képében, mely mégiscsak ráborul a világra, mégiscsak betakarja, lezárja azt. Nemcsak a nyelv általános értelmében, hanem József Attila költészetének belső jelképrendszere szerint is: hiszen magában az *Óda*-ban is az ég, az éjszaka egyet jelent az emberen kívüli, tőle független, őt magába foglaló világgal. Az emberi lélek kettéhasadhat, de még ez a meghasadás is a meghasadás nélküli világban zajlik. Mintha a lét és a világ nem ugyanazt jelentené: a világ mintegy tartóedénye, mozdulatlan formája, lehetősége a létnek, a lét dadogásának, verdesésének. A kettéosztott világgépben, a lét és a világ dichotómiájában ha a lét a dadogás, a világ talán a törvénnyel, a tiszta beszéddel analóg, ha a lét esetleges, mulandó, meghasított, a világ: a rend.

S ha rend, akkor harmónia is.

Megragadhatja-e valaki a dolgok vagy események lényegi rendjét, amely – úgy tetszik – minden kétséget kizáróan létezik; felfoghatja-e olyan közvetlenül, mint egy másik emberi lény lelkét? – kérdezi Istenről, a világ megismeréséről szólva Heisenberg. A költészetben megfordíthatjuk a kérdést: egy másik emberi lény vagy önmaga lelkét felfoghatja-e olyan közvetlenül a költő, hogy abban megragadhatóvá váljék a „dolgok vagy események lényegi rendje, mely, úgy tetszik, minden kétséget kizáróan létezik”?

Ez a világérzékelés, a „Lényed ott minden lényeket kitölt” analógiás világgépe szólal meg az *Óda*-ban.

Nagy László-siralom

*Halálotat
Másnapra kiheverték
Mert az a jó
Ha gazdátlan lesz
Itt a gyötirelem
E hétpróbás kicsi nemzet
Világ deresén
Immáron túrni tanul
Így szaporodnak a krizantém-
Halálcsillag-rendjelek*

*De fénylik
Mint mesei gyöngysor
Be nem tört
Csikó-csigolyáid nyoma
Cipelted magadat
Ballada-hintón
Versek fogságába
Hogy épüljön egyre
S álljon örökké
Remény-Déva-Vára*

Médium

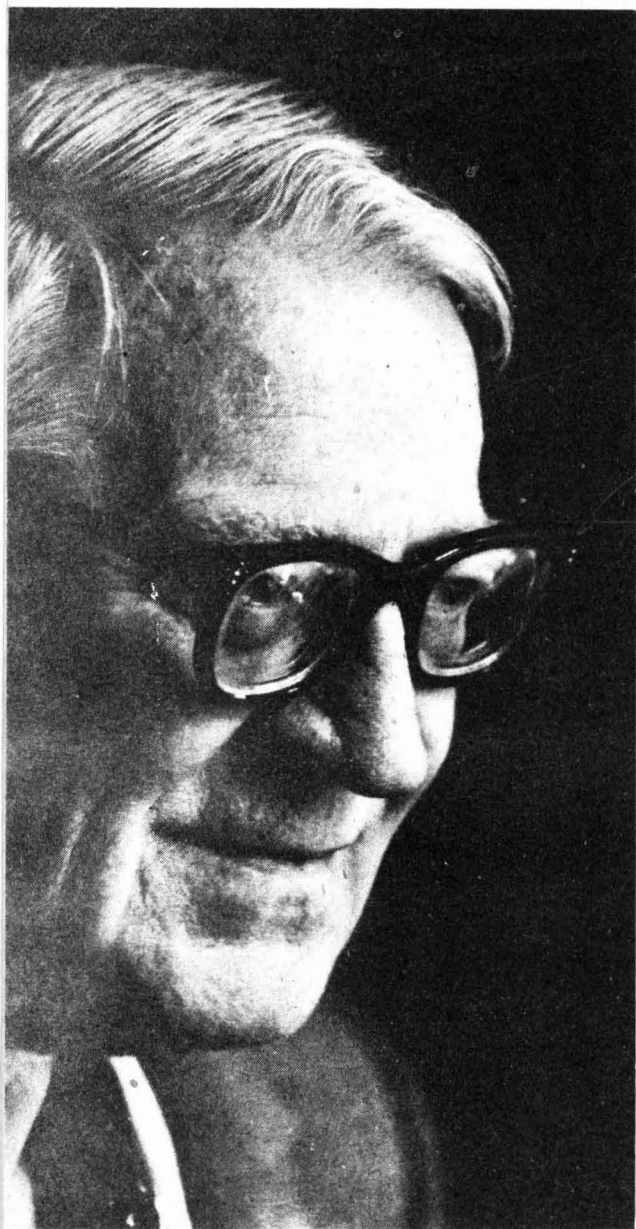
Ratkó Józsefnek

*Harangnyelven üzennek halottaink
Fölzug a temetők párbeszéde
mint terített életű história-gyónás
millió magyar poszthumusz-ének*

*Ereklye-kezemen a ráncok
áldozó gyertyák gyökere
mint földet a fény
ha nyitás közeleg
szívemet szívják e lángok*

*Fönn a veszteség csucsain élek
alattam balladás csontemelet
mily közel a megváltás kékje
s mily árva szárnyaszegett a lélek*

Domokos Pál Péter köszöntése

Századunkban, az erősen szakosodott és intézményekben működő tudomány korában egyre ritkább az olyan tudós, aki egyéni munkájával alapvető eredményekkel gazdagítja a tudományágát. Erre már csak a hagyományos értelemben vett magántudósi pálya ad lehetőséget, egy olyan sajátos életforma, amelyben a magas fokú és sok mindenre kiterjedő szakmai felkészültség a legőszintébb szolgálatkészséggel párosul. A kevés ilyen tudós egyike *Domokos Pál Péter*, aki nyolcvan esztendeje, 1901. június 28-án született Csíksomlyón.

Népszolgálatra úgy kezdődött, hogy mint fiatal kántortanító megszervezte Vulkánban, a Zsil völgyében élete első énekkarát, amit aztán további 22 követett. Rövid katonáskodás, majd a budapesti főiskolai évek után a csíkszeredai tanítóképző és főgimnázium tanára lett. Az itt szervezett énekarnak olyan jó híre kelt, hogy Kodály Zoltán személyesen küldött kottákat, amelyeket Domokos Pál Péter rögtön bemutatott. Egészen biztos, hogy az énekkar szervezésében elért sikerek is hozzásegítettek, hogy érdeklődése a zeneművelés felé terelődött.

Domokos Pál Pétert mindig vonzotta az olyan feladat, amelynek hosszú ideig nem akadt gazdája. Ha jól megfigyeljük, sokrétű tudósi tevékenységében a legjelentősebb eredményeket ilyen feladatok végzésével érte el. A húszas évek második felében egy olyan tudós papra irányítja figyelmét, aki eddig csak a magyar irodalomtörténet és zenetörténet kutatásának peremén kapott helyet. Ez a tudós pap, Kájoni János ferences szerzetes látta, hogy a nép kezében nincs énekeskönyv, ezért összegyűjtötte az addig ismert énekeskönyveket, ahogy Domokos Pál Péter tudósít, még a kántorok által írt és másolt énekeskönyveket is. Ezenkívül összegyűjtötte a nép ajkán élő egyházi énekeket is, és egy kötetbe foglalta őket *Cantionale Catholicum* címmel. A könyv 820 énekéből 560 magyar, 260 pedig latin nyelvű. Ahhoz, hogy a könyvet elő tudja állítani, Kájoni létrehozott Csíksomlyón egy nyomdát is, mely azonban felszerelési hiányosságok

miatt hangjegyek nyomására nem volt alkalmas. Az 1676-ban kinyomtatott könyvből hiányzó kották felkutatását Domokos Pál Péter vállalta magára. Kájoni a dallamokra a Szőlősy Benedek-féle, 1651-ben megjelent és 200 énekszöveget tartalmazó *Cantus Catholici* énekeskönyv dalaival utalt. Kájoni gyűjtőmunkájának eredménye a Csíksobotfalvi Kájoni Kézirat, melyet

Domokos Pál Péter talált meg a húszas években. A másik Kájoni-kézirat a Kájoni kódex néven ismert gyűjtemény. A kódexet Seregély Mátyás kezdte el írni, aki a kéziratot 1652-ben Kájoni-nak ajándékozta, a munkát ő folytatja tovább. Ami dallamot Domokos Pál Péter nem talált a Cantus Catholiciben, azt megtalálta e két kódexben, és megtalálta a székely és moldvai csángó nép ajkán is.

A *Cantionale* anyagát nemcsak a Székelyföldön, hanem a katolikus vallású moldvai csángó magyarok és a bukovinai székelyek is évszázadok óta ismerték. Így Domokos Pál Péter már az első moldvai kutatóútja előtt közvetve megismerkedett annak a magyar népcsoportnak a kultúrájával, amelynek szolgálatára az életét szentelte. Az történt ugyanis, hogy a húszas évek végén kezébe került Bartók Béla *A magyar népdal* című könyve. Ebben Bartók leírja, hogy a népdalgyűjtés az egész magyar nyelvterületen megtörtént, kivéve a moldvai csángók vidékét. Bartóknak ez a kijelentése készítette Domokos Pál Pétert arra, hogy 1929-ben kiutazzon Moldvába és a feladatot elvégezze. Már ez az első út és a későbbiek is nyilvánvalóvá tették, hogy e vidék katolikus népe milyen gazdag forrása a néprajz- és népzeneudománynak. A csángó népzene kutatásába a harmincas években bekapcsolódott híres zeneszerző, Veress Sándor, valamint Lükő Gábor és Balla Péter gyűjtései is bizonyítják ezt, de mindennél jobban bizonyítja a Kallós Zoltán által az ötvenes-hatvanas években feltárt anyag. Kallós Erdélyben is és Moldvában is végzett népdaladagyűjtést, melynek anyagát a népszerű *Balladák könyvé*-ben adta közre. Kallós és mások gyűjtéséből is tudjuk, hogy Moldva ma is ontja a felbecsülhetetlen néprajzi anyagot.

A Székelyföldön kívül Moldvában is ismerik egyetlen vallásos népdalunkat, a Júlia szép leányt, csak itt Márton szép Ilonának nevezik. E ballada ismertetésére Domokos Pál Péter 1959-ben terjedelmes tanulmányt szentelt az *Ethnographiá*-ban. A Júlia szép leány balladának egész Európában megvannak a variánsai, még Skandináviában is. Az Európában elterjedt változatokat Domokos Pál Péter összehasonlítja a székelyföldi és moldvai magyar anyaggal, és arra a következtetésre jut, hogy a magyar változatok – összefoglaló nevük *A menybe vitt leány balladája* – és a nyugat-európai anyag egyaránt az elmúlás és az örökkévalóság ellentétét próbálja megfoghatóvá tenni, így közös törőlr fakadnak. Egy indiai párhuzam szemléltetésekor mondja ki, hogy a középkor keresztény gondolkodói egy közös ősi magot alakították át a változott kornak megfelelően. A Júlia szép leány tizenegy magyar változatában mindenhol a bárány a főszereplő motívum, amely arany ósvényen ereszkedik alá.

Domokos Pál Péter hat évtizedes pályafutása során az egyetemes magyar kultúra mellett mindvégig a katolikus ügyet is szolgálta. Így volt ez, amikor a zenetörténetünkben addig fehér foltnak számító XVIII. századi hangszeres magyar tánczenét feltárta. 247 kottapéldát közölt, melynek minden darabja Kodály szerint is aranyat ér. Ennek az anyagnak jó részét katolikus könyvtárakban, Esztergomban, Pannonhalmán és Csíksomlyón találta. A katolikus ügy szolgálatában közben fedezte fel Czestochowa pálos kolostorában egyik nyelvemlékünket. Ez az 1501-ben keltezett magyar nyelvű imádság a veszprémvölgyi apácák 1002-ben kiállított adománylevelétől számítva időrendi sorrendben a 28. nyelvemlékünk. Egyetemes szellemtörténeti jelentőségén kívül vallástörténeti jelentőségű is volt, amikor a moldvai ferences pap, klézsei plébános Petrás Incze János életművét közzétette („... édes Hazámnak akartam szolgálni...”, Szent István Társulat, 1979), annak a Petrásnak az életművét, aki 1838-tól 1886-ig küldte tudósításait a moldvai életről a Magyar Tudományos Akadémiának és a Szent László Társulatnak. De katolikus népét szolgálta Domokos Pál Péter tanárként is, erdélyi egyházmegyei tanfelügyelőként is, vagy a későbbi gyulafehérvári püspök, Márton Áron által szerkesztett *Erdélyi Iskola* című folyóirat zenei rovatvezetőjeként is. Ez a fáradhatatlan szolgálat ma is tart, hiszen újabb könyvek készülnek műhelyében, olyanok, mint a *Bartók Béla kapcsolatai a moldvai csángó magyarokkal*, a *Kunok és püspökségük*, a *Régi csiki kéziratok katolikus énekeskönyvek*, a *Csik vármegye monográfiája*, vagy a *Moldvai magyarság* átdolgozott kiadása. De kéziratban áll a Rajeczky Benjáminnal közösen írt *Csángó népzene* III. kötete is. Sőt, amint azt legutóbb elmondta, könyvet tervez a három Moldva-kutató papról, Zöld Péterről, aki a madéfalvi vérengzéshez vezető székely mozgalom vezetője volt és Moldvába menekült, valamint a múlt század első felében élt Gedő Elek ferences tanárról, reformkori nyelvészről és az előbb már említett Petrás Incze János ferencesről. Ehhez kívánunk jó egészséget és munkakedvet Péter bácsinak.

VIRT LÁSZLÓ

PIETRO DIODATO apostoli látogatásai Oláhországban és Moldvában

Domokos Pál Péter római kutatóútján a de Propaganda Fide levéltárában érdekes jelentést talált a moldvai és havasalföldi katolikusok helyzetéről, melyet Pietro Diodato szófiai püspök küldött. Diodato 1637-től a beteg Elia Marinov püspök segítője és a galipoli püspöki cím birtokosa. Elia Marinov 1641 júniusában bekövetkezett halála után Diodato foglalta el a szófiai püspöki széket. Ugyanabban az időben a lengyel G. B. Zamoiski volt a moldvai Bacau püspöke, akit 1633-ban iktattak be tisztségébe, de a rábizott egyházmegyét kezdetől fogva elhanyagolta, nem is látogatta, mert Lengyelországban élt. Vasila Lupu moldvai fejedelem ezért levelet írt VIII. Orbán pápának, melyben panaszkodik, hogy a bacau püspök öt év óta tizenkétezer latin szertartású katolikust hagy lelki gondozás nélkül. A fejedelem panaszai oda vezettek, hogy a pápa részvételével megtartott Kongregáció általános ülésén elhatározták, Havasalföld és Moldva részére vikáriátust hoznak létre. Erről a döntésről a varsói nuncius értesítette a lengyel királyt, aki helyesnek találta a rendelkezést, hogy egy apostoli vikáriust küldjenek Moldvába. Ezek után 1640 szeptemberében kiadták a Diodato vikáriusi kinevezéséről szóló okiratot. Ezt megelőzően, 1640 júniusában Diodato szófiai segédpüspök kérte a de Propaganda Fide Kongregációját, hogy meglátogathassa Havasalföldet és Moldvát, amire az engedélyt meg is kapta. Így Diodato még vikáriusi kinevezése előtt megismerkedhetett az elhanyagolt egyházmegyével. Diodato Rómába küldött jelentéseinek azért is nagy a jelentősége, mert néhány évvel korábbiak Bandini érsek jelenéseinél, melyeket eddig a legkorábbi moldvai tudósításnak ismertünk. Az itt közölt, még publikálatlan tanulmány részlet Domokos Pál Péter Moldvai magyarság című könyvének készülő kiadásából.

1640 júliusában Pietro Diodato elkezdte apostoli látogatását mind saját püspökségében, mind Oláhországban, utána pedig két hosszú és részletes jelentést küldött a Kongregációnak ezen egyházak helyzetéről. Mindkét jelentést a helyettes saját kezével írta és a következő szövegű pecsétel voltak ellátva: P. Diodatus Ord. Min. Obs. Eps. Gallip. et Coad, Soph.

Van itt egy tisztázatlan kérdés: milyen címen látogatta ő Oláhország egyházát? Az aláírás azt bizonyítja, hogy „G. püspöke és helyettes” címe volt, azonban még nem bízták meg a román fejedelemségek apostoli vikáriusi címével, amit csak 1640. szeptember 28-án kapott meg. Egy 1640. december 12-én kelt levele bizonyos mértékben segít tisztázni ezt a kérdést, mondván: „... annak ellenére, hogy nem volt külön megbízatásom arra, hogy oda menjek, de mint legközelebbi szomszéd püspök és ugyanakkor az apostoli szék küldöttje nem hagyhattam ki azokat a katolikusokat”. Tehát „delegátus” volt, mielőtt vikárius lett volna? Ezt semmilyen írás nem bizonyítja, de fel kell tételeznünk, hogy azzá lett az 1639-ben a Kongregációhoz intézett kérés alapján.

Látogatása alatt feltétlenül sok szimpátiát kelthetett a katolikusok körében, mert már 1641 elején a cimpulungi katolikusok kérték a Kongregációt, hogy újra Galipoli püspökét küldje el megbérmálni azokat, akik anélkül maradtak az 1640-es látogatás alkalmával. Az 1641. március 11-én VIII. Orbán elnöklete alatt tartott Kongregáció megtárgyalta ezt a levelet és március 30-án felhatalmazta a püspököt, hogy teljesítse az oláh hívők ezen kérését, amint lehet.

Ugyanabból a levélből tudjuk, hogy abban az időpontban a két jelentés már elment Rómába. Mind az Oláhországról szóló beszámoló utolsó részében, mind az említett december 12-i levélben Diodato utal arra a vágyára, hogy Moldvát is meglátogathassa. Elmondja, hogy hallotta Fr. da Castro baráttól, aki oláhországi biztos minőségében előzőleg Moldvában volt, hogy ott 30 katolikus templom volt, (egy kolostor Iasiban), sok katolikus pap nélkül és hogy a bacau püspök soha nem ment ki a püspökségére. De a helyettes nem tudta, hogyan döntsön, mert nem volt

elegendő pénze ilyen messzi országba való utazásra, másrészt azért akarta volna ezt a látogatást lebonyolítani, hogy jelentést küldhessen a Kongregációnak.

Eljött a pillanat, amikor megbeszélték a bulgáriai és oláhországi jelentéseket. Az 1641. április 22-i Kongregáció nagyon érdekesekeknek találta azokat, és nagyon dicsérte az ügybuzgalmat, amellyel összeállították, s úgy döntött, hogy a helyettesnek egy „kitüntető levelet” küldenek. És ugyanakkor, miután a helytestet már apostoli vikáriussá nevezték ki, a Kongregáció elhatározta, hogy elküldi, látogassa meg Moldvát is, és megszavazott a kiadásai fedezésére még 50 scudot. A Kongregációnak minden határozatát rendelkezésben fogalmazták meg, amelyet Diodatóval is közöltek kérvén őt, hogy látogatása legalkalmasabb időpontját jelentse be. Ez azt bizonyítja, hogy a Kongregáció különleges érdeklődéssel nézett a moldvai katolikus egyház felé, amelyet egy olyan kevésbé buzgó püspök vezetett. Ellene és a vikáriusa ellen más panaszok is befutottak ugyanebben az időben. *P. Bart. Bassetti* részéről, aki még egyszer bebizonyította küldetésének száználmas helyzetét, melyet részben a püspök hiányának, részben a vikárius viselkedésének köszönhetett.

P. Bassettinek a Kongregáció azt tanácsolta, hogy forduljon egyenesen Diodatóhoz, közölvén vele a vikárius* viselkedését. Diodato gondoskodhatott volna mindennek a rossznak a felszámolásáról, miután éppen azért nevezték ki vikáriusnak, hogy rendet teremtsen a moldvai misszióban. Diodato azonban egy kis időre felfüggesztette azt a tervét, hogy moldvai látogatásával foglalkozzék, mert először rendeznie kellett azokat az egyházmegyéket, amelyeknek helyettese volt. 1641. május 23-án informálta a Kongregációt *Marinov* püspök súlyos betegségéről és június 17-én közölte annak halálát, amely 15-én következett be. Ebben az utolsó levélben már Szófia püspökének titulálta magát az 1637. augusztus 28-i általános Kongregáció határozata értelmében, amely szófiai helyettesnek nevezte ki utódlási joggal, amit a Szent Kongregáció minden vita nélkül elismert neki. A szeptember 9-i általános Kongregáció elhatározta, hogy tartson meg minden tartományt, melyet elődje vezetett és látogassa meg mind a két román provinciát apostoli vikáriusi minőségben. . . .

A püspök-vikárius szeptember 22-én lépett Moldvába Galatjában, több mint egy hónapos út után Bulgárián keresztül, Ciproectől Szófiáig, majd Szófiától Provadijába és Dobrudzsába, ebben a provinciában csak Babadagot látogatva meg. Aztán átment Moldvába a Dunán átkelve Galatjánál. Elhagyva Moldvát, folytatta útját Oláhországba, ahol rövid időre megállt, vagy azért, hogy tisztelegjen a fejedelemmel, vagy talán hogy igazodjék a Szent Kongregáció parancsaihoz, amely őt ide küldte a cimpulungi katolikusok kérése nyomán, hogy megbérmálja azokat, akik nem bérmálkoztak az elmúlt évben.

Ciproveci rezidenciájába visszatérve nagyon szomorú helyzetet talált. Dühöngött a pestis. Hét barát már halott volt. A többiek a kolostoron kívül laktak és csak akkor mentek a templomba, ha vallási szertartásokat végeztek. Talán akkor írta meg jelentését moldvai látogatásáról, az úton tett feljegyzések szerint. Ez alkalommal azonban nem sietett elküldeni azt a Kongregációnak, mint ahogy azt egy évvel ezelőtt tette Valachia és Bulgária meglátogatása után. Érdeke volt, hogy késleltesse jelentésének elküldését, és így írt a Kongregációnak: *„De a jelentést nem küldöm el most, mert nincs rá jó alkalmam, és félek, nehogy elveszzen, de ha Istennek is úgy tetszik, várok még minél előbb elküldhetem”.*

A Kongregáció kapott néhány hírt Diodato moldvai látogatásáról Moldva új általános vikáriusától, a ferencesek missziójának viceprefektójától, *Fra B. Bassettitől*, akit Diodato bízott meg ezzel.

1641 novemberében Diodato is írt a visszatéréséről és néhány szóban elmesélte, mit csinált a látogatáskor, azaz: *... . legjobban azon iparkodtam, hogy mindent a saját szememmel lássak, és nem hagytam ki, amennyire csak lehetséges volt, egyetlen templomot sem egész Moldvában, hogy ne lássam, ugyanez vonatkozik a keresztény lelkekre és hasonló dolgokra, beszéltem a vajdával, aki megígérte, hogy visszaadja azt, ami a templom mellett van, miközben a Lengyelországból jövő püspökök miatt, és igazat mondtok, mert saját szememmel láttam mennyi kárt tettek a bacoviaei templomban, részben vagyők, részben a vikáriusaik, amit a rövidség kedvéért kihagytok, miután minden bennfoglaltatik a jelentésben, ahol V. S. . . . látni fogja, mit mondtam ezekről. . . .”* Ami az ez alka-

* Zamoiski bacaui püspök vikáriusa, Osimo atya

lommal érintett és átutazott országokat illeti, ezt mondta: *...és láttam tájakat (országokat), amelyeket senki még közülünk nem látott...*. 1642-ben, újból a Kongregációnak írva közölte, hogy magával fogja vinni a jelentést, ha majd Rómába megy...

Az 1642. november 8-i Kongregáció foglalkozott a Diodato által Rómába hozott jelentéssel. A püspök ott bemutatta a moldvai katolikus egyház helyzetét; megállapította a bajt és az okokat, amelyek előidézték és ajánlatokat tett a szükséges orvoslásokra.

Pietro Diodato jelentését a Ciproveből való elindulása elbeszéléssel kezdi (1641. augusztus 22.) és Bulgárián való átutazással Szófiától Provadijáig és a mostani román Dobrudzsáig, Provadijából Babadagba, ahol megállt, hogy első látogatását megejtse. Az utazás eme első részéről rendkívül érdekes feljegyzéseket ad, részben az ország gazdaságairól és terményeiről, részben a lakosságról. Meséli, hogy utazása idején Dobrudzsában török nép lakott, kivéve a Duna partjait és a Fekete-tengert, ahol keresztények is voltak. A lovak, marhák, tehenek és birkák gazdagsága, amelyet a püspök ezen a részen talált, a nép pásztor jellegét mutatja. A keresztény lakosság pedig, amely a folyóparton lakott, halászáttal kellett foglalkozzon, kereskedelemmel és áruszállítással.

Míg a törökök és a tatárok a Korán előírásainak engedelmessé váltak, a többiek majdnem mind ortodoxok voltak, kivéve egy nagyon kisszámú városi kereskedőréteget, akik katolikusok voltak.

Diodato roppant érdekes észrevételeket tesz az itt talált népek szokásairól. Megjegyzi azután azokat az okokat, amiért ezek a vidékek az iszlámnak vetették alá magukat és elhagyták a keresztény vallást: *„A jó pásztorok hiánya és az adók súlyos mivolta kiűritésre kényszerítette a kolostorokat és templomokat, amelyek elhagyottak lettek az antik római uralom nyomáival együtt”*.

Ebben a tartományban egyetlen várost kellett meglátogatnia, amely mégis elég fontos lett volna, ha a népességének szempontjából ítéli meg. Itt Diodato feljegyzései szerint – 11 ezer lélek volt, ebből 10 ezer török, és 2 ezer házuk volt. Ezek Allahhoz imádkoztak és a Próféta imádták 20 moséban, amelyek közül egy előbb „keresztény katedrális” volt. Felmerül a probléma: mi történt a keresztény lakossággal, amely a török invázió előtt lakott a városban? Fogadjuk el, hogy egy részük Moldvába és Valachiába menekült, a többinek tehát követnie kellett az általános szisztémát – amelyet Diodato is megjegyez –: áttért a mohamedán hitre, hogy megtarthassa szabadságát és ilyenformán bizonyos előnyöket élvezhessen.

Azt a feltevést, hogy ez a lakosság előbb keresztény volt, Diodato újabb érveléssel támasztja alá: ezen város gazdagságáról szólva megemlíti, hogy a lakosságnak jelentős szőlőskertje volt. Tudjuk, hogy a Korán tiltja a borivást a hívei számára. Akkor hogyan magyarázható a Babadag körüli szőlőskertek létezése? Biztos tehát, hogy a lakosság, amely erőszakkal lett mohamedán, folytatta őseitől örökölt szokását, és itta a bort.

A keresztények száma csekély volt. Csupán 10 katolikus, 450 ortodox és 120 örmény...

A Moldovával kapcsolatos jelentés egy általános leírással kezdődik, pontosan meghatározva benne az ország határait és a szomszédok. Majd rátér a lakosság szokásainak leírására, gazdaságaikra, illetve terményeikre. Nem hagyja ki az ország politikai helyzetével kapcsolatos jelzéseket sem, amely teljesen a törököknek és Oláhország fejedelmének uralma alatt van.

A gazdagság, amelyet Diodato Moldvában mindenütt talál, elsősorban a gyümölcs, gabona és hal: egyébként igen nagyszámú tehén, marha és birkanyájakat is észlel. Ami Moldva politikai helyzetét illeti, Diodato elmondja, hogy a vajdának minden évben 100 ezer scudo adót kellett fizetnie a szultánnak, azonkívül, hogy a különböző pasáknak és vezíreknek is sok ajándékot kellett adnia. Háború idején a vajdát kötelezték arra, hogy a szultán kívánsága szerint állítson ki katonaságot. Ami az ország belügyeit illeti, a törökök egyáltalában nem avatkoztak bele. A vajda hatalma korlátlan volt. Ő maga bíraskodott, ítélkezett, megölette a bűnösöket vagy szabadon hagyta őket. Nem tett kivételt még a bojárakkal sem. Ez a vajda így mondja Diodato mindent megtehetett, amit akart, anélkül, hogy tanácsot kért volna valakitől is, mint ahogyan ezt Oláhország vajdája tette.

A püspök hízelgő szavakkal beszél Vasile Lupu vajdáról, amikor az általa bevezetett rendről beszél. Mondja, hogy azelőtt a lakosok, különösen akik a határok mentén laktak, igen gyakorlottak voltak a lopásban, de ezen vajda uralma alatt helyreállt a rend, miután mindenünnen kiirtották a gazembereket. A bojárokról, illetve az uraságokról csak azt mondja, hogy nagyon gaz-

dagok voltak, de az alattvalóik sokat szenvedtek az adók miatt, amelyeket fizetniük kellett, és azon összegek miatt, amit időre kellett szállítaniuk. Moldva lakói mind ortodoxok voltak, kivéve egy csekély számú magyar és szász nemzetiségű katolikust. . .

A püspök tájékoztatói kívánja a Szent Kongregációt az akkori moldvai ortodox egyház szervezetéről is. Véleménye szerint Moldvában egy ortodox érsek és két püspök volt. Valójában három püspök volt és egy érsek. Az érsek sucavai című volt, de lasiban székelt, ahol az udvarnál bizonyos funkciói voltak. Diodato megemlíti még azt az autoritást, amelyet a vajda még azokban a dolgokban is érvényesít, amelyek kizárólag az egyházat illetnék meg. Ezekben az esetekben is ugyanazt a hatalmat és önkényességet alkalmazza, mint az állam ügyeiben. A püspökök mind tőle függték. Ha a püspökségből egy püspököt el akart távolítani, egyszerűen csak hívatta és nyilvánosan megvonta tőle a pásztorlevélét. És tette mindezt anélkül, hogy előzőleg engedélyt kért volna a konstantinápolyi pátriárkától, akihez abban az időben a moldvai ortodox egyház tartozott.

Galațiába érve Diodato azonnal a város megtekintésére sietett. *„Itt van – mondja Diodato – a Duna létrafoka, ahol a fejedelem leveszi a tizedet az utasoktól, akik Törökországból jönnek, hogy Moldvába, Lengyelországba, Magyarországra vagy Erdélybe menjenek; itt mennek át az összes karavánok, amelyek Konstantinápolyból jönnek, akár tengeren, akár szárazföldön; mi több, kisebb-nagyobb hajók, amelyek a Fekete-tengerről a Dunán át jönnek, itt vesznek fel gabonát és egyebet, itt ezen a galațiai földön.”*

Említ ezenkívül röviden még két szomszédos várost: Ismailt és Isaceeat. Galațiában nagyon csekély számú katolikust talált. Csak 51-et. Mind magyarok voltak, a többség azonban már elfelejtette a magyar nyelvet és románul beszélt. A román ortodox lakosság is elég gyér volt abban az időben, Diodato szerint nem több, mint 26 ezer. . .

Szeptember 26-án Galațiit elhagyva Diodato Birladba ment, hogy megtekintse a várost és a gabonában és állatállományban gazdag vidéket. Itt 160 katolikust talált, de ezek is, mint a galațiak, már elfelejtették nyelvüket, lévén távol a határoktól. Ortodox román 800 fő volt, 15 házzal és 5 templommal.

Szeptember 29-én Husiban volt, egy ortodox püspök rezidenciájában. A környező dombok tele voltak szőlőskertekkel, köztük a vajda szőlőjével is. Itt 495 magyar nyelvű katolikust talált egy fatemplommal, de lelkipásztor nélkül. A környéken még két helyen kb. 70 hívő lakott. Jelentésében még Husi város nevének magyarázatával is foglalkozik, azzal hozva összefüggésbe, hogy a lakosságot a Husz-féle eretnekségre kényszerítették. Úgy tűnik azonban, hogy valamelyik ős áldozott „egy bizonyos alakban” módon. Ami az ortodoxokat illeti, nekik kőtemplomuk volt ólomlemezrel fedve, mellette egy kolostor, ahol az ortodox püspök lakott a szerzeteseivel. A város – mondja Diodato – csak 10 ortodox házból állott, a többi 600 mind a környéken volt.

Október 3-án Diodato megérkezett lasiba, az ország fővárosába és a fejedelem rezidenciájába. A fejedelem udvarában dívó szokásokról beszélve a jelentésében néhány megjegyzést tesz a vadászatról és a halászatról Vasile Lupu uralkodása alatt. Például az Udvar szomszédosságában készített tóban különböző kategóriájú halak voltak. Mégsem volt senkinek joga – a fejedelem halászain kívül – a halászatra. A magánemberek csak három halat foghattak a tóból. Ezen rendelkezés megszegőit megbüntették. Ezzel szemben a legteljesebb szabadsággal vadászhatták a tavat elözlő kacskákat és libákat.

Pietro Diodato jelentésének legérdekesebb része éppen Vasile Lupu fejedelem udvarával kapcsolatos, akit személyesen is ismert. Az Udvart elég szépnek találta az országgal összehasonlítva. Tudta azt is, hogy a fejedelem majdnem mindennap tanácskozott a bojárjaival. Vasile Lupu bíráskodásáról beszélve Diodato kiemeli kormányának teljesen abszolutista jellegét, amiről már beszélünk. Amikor bíráskodási hatalmát gyakorolta, mindazoknak akik a fejedelemmel beszéltek, térdelniük kellett. Diodato meglepődéssel jegyzi meg, hogy Lupu megszüntette ezt a „rossz szokást”, míg Oláhország fejedelem, Matei *Basarab* változatlanul fenntartotta.

Mindenkinek a sapkájával kezében kellett állnia, míg a fejedelem egy „olaszos” széken ült, amely piros bársonnyal volt letakarva; kissé a „bojárok” előtt, akik mind egy oldalon ültek, balról, széken, szintén sapkájukkal a kezükben.

Diodatót is fogadta ez a fejedelem. Kiment az Udvarba egy szokásos nyilvános kihallgatás alkalmával. Mikor a fejedelem meglátta, azonnal feloszlatta a gyűlést, és magánlakosztályába vo-

nult vissza. Mikor aztán Diodatót is bevezették abba a terembe, az összes bárók a fejedelemmel együtt felálltak és a fejedelem megérintve a kezét helytel kínálta meg a jobbján, az összes bojárok előtt.

Miután bemutatta a Kongregáció ajánlólevelét, a moldvai katolikus egyház ügyeiről beszélgettek, ami a legfőképpen érdekelte Diodatót. A fejedelem a katolikus püspökök helytelen viselkedéséről panaszkodott, akik kifosztották az egyházat azzal, hogy mindent magukkal vittek Lengyelországba. A Moldvában hátrahagyott vikáriusok botrányos viselkedése miatt a fejedelem kénytelen volt elkobozni a bacau egyház javait. Diodato kérésére azonban megígérte, hogy visszaadja ezeket a javakat, azzal a feltétellel, hogy a továbbiakban jól megőrizték azokat. Lupu fejedelem valószínűleg jó benyomást tehetett a látogató püspökre, annál is inkább, mert a görög szerzetesek, akiknek a feladata volt a bacau egyház javainak őrzése, elmentek a fejedelemhez és arra kérték, hagyja meg nekik javaikat. Ő állítólag így válaszolt: „*Úgy vélem, nem jó dolog kifosztani egy egyházat és gazdagítani egy másikat*”.

Iasi városból Diodato nem jelentett jó benyomásokat. Az összes házak, mind a bojároké, mind a polgároké kicsik voltak, fából építve és szalmával fedve. Nem talált, mondja Diodato, palotákat, mint Itália városaiban.

Iasiban 202 katolikus volt a kereskedők, katonák és más országokból való küldötteken kívül, akik lengyelek, franciák, olaszok, magyarok és szlávok voltak. Iasiban akkor az ortodoxoknak 9600 házuk volt körülbelül 100 ezer lélekkel, 9 férfi és 1 nő kolostor. Diodato beszél még Szent Piroska ereklyéiről, amelyeket a konstantinápolyi pátriárkától vettek 30 ezer scudóért, s melyeket abban az időben hoztak át Bulgáriából Iasiba, nagy ünnepély és tiszteletadás közben.

Iasiból Diodato Cotraniba ment október 8-án, ahol 494 katolikust talált, kőfalas templommal. Ezek a katolikusok majdnem mind szászok voltak, igen kevés magyar. Mind jól beszéltek románul.

Cotnariban – jegyezte meg a látogató püspök – készült az ország legjobb bora s mind a fejedelemnek, mind a bojároknak ott volt szőlőjük. Cotnariban 500 ortodoxot talált 100 házzal.

Október 12-én a látogató Suceavában volt, a moldvai fejedelemség régi fővárosában. Sőt azt állítja, hogy ez volt Vasile Lupu fő rezidenciája, aki itt is fenntartott egy palotát. Suceavában csak 50 katolikus volt, a többi 3000 moldvai 700 házzal és 1600 örmény 300 házzal.

Október 14-én meglátogatta Baian a Szűzanya mennybemenetelének szentelt templomot. Jelentésében egyéni ízü leírását adja a templom építészeti stílusának és gazdagságának. Baiáról Tirgu Neamtba ment, ahol 92 katolikust talált és 100 ortodox házat 550 lélekkel. Meglátogatta még Sabaoanit és 5 ehhez az egyházközséghez tartozó falut; Rachiteni 195 katolikussal, Agiudeni 116-tal, Tamasani 64-gyel, Tetcani 165-tel és Licuseni 33 katolikussal. Október 21-én meglátogatta Roman városát, ahol 31 katolikust talált és 260 ortodox házat, azaz 1500 lelket. Ott volt egy másik ortodox püspök rezidenciája, aki abban a kolostorban lakott, amely szomszédos volt a Szent Piroskáéval. Ezeken kívül Romanban még 450 örmény élt.

Október 24-én Bacaut látogatta meg, a moldvai katolikus püspök rezidenciáját, ahol 500 hívő élt. Jelentésében Diodato a város püspöki templomát írja le, mondván, hogy szép falakkal épült. A templom gazdagságáról írva elmeséli, hogyan tulajdonította el azt A. Goski püspök és vitte el magával. Ugyanazt a fosztogatási rendszert folytatta Zamoiski püspök is egy megbízottja segítségével. Azután azon javak elkobzásáról is beszél, amelyeket a bacau püspökség vett el, és leírja a kolostor történetét. Körtölte a következő falvak vannak: Faraoni 300 katolikussal, Trebesul 125 katolikussal, Solontul 90 katolikussal, Lucacesti 63 katolikussal és Valea Seaca 50 katolikussal.

Az utolsó város, amelyet meglátogatott, Trotus volt, 122 katolikussal, melynek szomszédságában sőt termeltek ki a bányászok. A közelben volt Stanesti 106 katolikussal. Más három faluban, Manestiben, Borzestiben és Balanában alig 110 katolikus volt.

Diodato azzal fejezi be jelentését, hogy anélkül, hogy tanácsokat akarna adni a „*kitűnő és tisztelt Kardinálisoknak a Kongregációból, lévén ő csak egy kis oktalan féreg*”, szükségesnek itéli a jó keresztény papok ideküldését az általa meglátogatott országokba, hogy rendet teremtsenek az elhagyott templomokban vagy az olyanokban, amelyeket méltatlan pástorokra bízta. . .

Az ostor

*Egy szikra játszott kezünkre, amikor a vak-
sötét fészerből kivonszoltuk gyerekkorunk öreg,
kimustrált hintáját.*

*Hanem a bakra az éj, az éj ült maga. Jobb
keze a teliholdon, ezen az újonnan feltalált s
még tisztázatlan rendeltetésű kormánykeréken,
baljában a szikrát vető ostor, melyet – noha
csak jelképesen – meg is suhintott boldogság-
tól csapzott sörényünk felett.*

*Ó, az az első nekirugaszkodás! A megújrá-
zott játék, a visszatapsolt vágta!*

*Száguldottunk. S száguldánánk tán még ma is.
De szikránkat kioltotta egy újabb suhintás: talán
ugyanaz, mely a Napot égre küldte.*

Rés a lombon

Örvényként kapott el egy ütemnyi szünet.

*Mikor merültem el, egy órája-e vagy tizenkettő?
A lomb lejárt, s forgott visszafelé. Feltűnt egy va-
lahonnan ismerős dallam, mely ahelyett, hogy felröp-
pent volna, aláérezkedett. Trillák hervadtak s hull-
tak el a szemem előtt. Testem körvonalaiból pedig las-
san kitetszett a csőrök csipkézte torony, melyre más-
más levélcsoport árnya vetült: szív alakúak és karé-
josak, tojásdadok és szárnyasan hasogatottak.*

*Árny-e, eső-e? – permetez azóta is. Már nincs ma-
radásom. Távozni akarok. De amint felbukkanok, elme-
rülök újra.*

Már-már harangozni kezdek.

Végül egy rést találok, mit egy madár csőre ütött.

Jöttem ahogy jöttem

– *Te magasságos! – szólítottam meg –, mondd, mit terehetsz? Égnek nevežtem, mintha ő növeszténé-lankasztaná a záporokat is. Sőt felhővé válva, egyenesen kabátja hajtókájára röppentem, akár egy túlnyílt szegfű.*

– *No lám! Csak tudnám, miféle szelet fogtál a vitorládba – dünyögte, s oly mozdulatot tett, mintha csak fontolgatná, elhessentsen-e, vagy csupán ottlétem felől szerezzen bizonytságot.*

– *Jöttem, ahogy jöttem. S jönnék itt még mások is! A kéményre mutattam, mely előbb még füstté váltan hajlongott, mintha vezényszóra, majd – gondolva egy merészet – kigyózó mozdulatokkal úszni kezdett.*

Megharagithattam, mert bal tenyerére vettem, s jobbjának most már félreérthetetlen mozdulataival igyekezett elhárítani. A füstkigyó egy farkcsapása vagy egy álmomba becsapódó villám fogta le végül is mind a két kezét.

NAPLÓ

Zolli professzor életútja

Egy egyszerű galíciai zsidó család gyermekként 1887. szeptember 17-én született Brodyban. Szüleitől és tanáraitól vallásos nevelést kapott. Szorgalmára és kitartó tanulni vágyására élénk hatást gyakoroltak barátai és szűkebb környezete. Vele született szívós természete végigkísérte életútján, segítségére volt a megismerés és a tanultak elraktározása terén is. Fiatalkori csalódásai, a mostoha körülmények, az I. világháború előszele, majd a zsidóüldözések és a későbbi bujkálások egész életére megedzik a kiváló rabbinövendéket.

Vallásirodalmi munkái közül a még rabbisága idején írt *Il Nazareno* és a megkeresztelése után, római professzor korában megjelent *Il Cristo* a legjelentősebbek. Az *Il Nazareno*-ban a héber nyelvek tudósa magyarázatokat fűz az evangéliumok egyes kifejezéseihez, neveihez. Az *Il Cristo*-ban ugyanezt a könyvet adja ki, de már új szemlélettel: Zolli professzor felismerte, hogy a Názáretí nem más, mint az Ószövetségben megjövendölt Messiás, az Isten Fia. Amikor nyomdába adta könyvét, büszkén jegyezte meg: „Semmit sem kellett változtatnom, csak valamit hozzáadnom”. Zolli mindkét munkája arról az *Emberről* szól, akinek földi megjelenése nyomán oly sok feltevés és vita keletkezett.

A közelmúltban ezekről a „feltevésekről” írt könyvet Vittorio Messori torinói újságíró az *Ipo-testi su Gesù* című munkájában. Az előszó szerzője Lucio Lombardo Radice, az Olasz Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja. Ő a kérdést így teszi fel: „Nem furcsa-e, hogy a szerző-

nek az a végkövetkeztetése, az ember, akit Jézusnak hívnak és akiről oly sok hipotézis alakult ki, az Isten Fia; mert az Ő és az egyház történetét semmi más meg nem magyarázza? Aki pedig elfogadja, hogy az Isten Fia, annak minden világos és nem ellentmondásos.” Radice utal P. Togliatinak, az OKP volt főtitkárának 1963 tavaszán Bergamóban tartott, az ember rendeltetéséről szóló híres beszédére: a keresztény hittel szemben alkalmazott pozitívista és tudományoskodó történelmi kritikát bátran el kell vetni! (Vittorio Messori „Ipotesti su Gesù” – Prefazione di Lucio Lombardo Radice, 17. kiadás, 1977. Torino).

Zolli két könyvének megírása között sok esztendő telt el, s a professzornak, valamint hittársainak közben ugyancsak ürítenie kellett abból a pohárból, amely nagyon is keserű volt és amelyet az önkény és a terror töltött meg gyűlöletes mérgével. Mint legtöbbször a szenvedések idején, a hóhérezeken átnyúlt időnként egy-egy segítő kéz is: Zollinak nemcsak hogy az életét mentették meg, hanem ezenfelül érezhette azt a gondoskodást is, amit számára az egyház nyújtott.

A felszabadulás utáni napokban Rómában nagy feltűnést keltett az *Osservatore Romano* azon híre, hogy Zolli professzor a Hevra Kadisa, egy nem katolikus egyházközség világi elnöke Pater Birolo, a Pontific Instituto Biblico főgondnokának társaságában kihallgatáson jelent meg a pápánál. Ennek az volt a célja, hogy a zsidóság nevében megköszönje mindazt, amit XII. Pius a háború alatt a zsidóság – főleg a római zsidóság – érdekében tett, hisz oly sokan találtak menedéket – különösen Badoglio fegyverszünete után – a németek által visszafoglalt Rómában az egyházi intézményekben és keresztény családoknál.

Izraelo Zolli, az akkor már 58 éves római főrabbi Traglia bíboros kezéből kapta meg a keresztység szentségét. A keresztapaságot P. Agostino Bea – a későbbi bíboros – a római Bibliái Intézet rektora vállalta. A keresztységben az Eugenioi nevet a XII. Pius iránti hálából vette fel.

*

A tárgyilagosság érdekében hadd térjünk ki XII. Pius pápa magatartására, amit egyesek élesen bírálják, de amely Zolli professzorban hálaérzetet és megbecsülést keltett néhány személyes vonatkozásban is.

Ciano, volt olasz külügyminiszter börtönben írt naplójában a következők olvashatók:

– „Kihallgatás a pápánál; pontosan olyanannak találtam, mint amilyen Pacelli bíboros korában és annak előtte volt; jóindulatú, előzékeny és humánus. A helyzetről beszéltünk. Nem rejtette véka alá rosszallását a támadó német politika miatt, és hozzáfűzte, hogy mint olasz, nyugtalan.”

– „Tacchi-Venturi jelentése: »A pápa békét kíván és forró óhajta Olaszország semlegességé«” (151. old.).

– „A pápa sürgönyöket küldött a három előzőnlött ország uralkodóinak. Ez felbőszítette Mussolinit, szeretné a Vatikánt megfékezni és ebben hajlandó akár a végső eszközökhöz nyúlni. Ez utóbbi napokban gyakran megismétli, hogy a pápaság egy, a mi nemzeti életünkön rácsálós ráros daganat, és ha szükséges, egyszer s mindenkorra felszámolja ezt az egész kérdést!” (245. old.)

– „Alfieri (diplomata) beszélt a pápával. – Írásbeli jelentést fog készíteni, de ugyanakkor kihangsúlyozza azt a körülményt, hogy az egyház magatartásában a leghatározottabb meg nem alkuvással került szembe. – A pápa kijelentette: – „Még arra is hajlandó, hogy koncentrációs táborba deportáltassa magát, de lelkiismerete ellen semmit sem fog tenni” (246. old.).

– „1941. december 25-én a pápa karácsonyi szózatot intézett a világhoz és az természetesen nem tetszett Mussolininek, mert úgy látta, hogy annak öt pontja közül legalább négy diktatúraellenes. Ez viszont elkerülhetetlen a németek katolikusellenes politikája következtében” (398. old.). Ugyancsak itt található, hogy „Izabella Colonna mondotta Ciano-nak, hogy a minap beszélt Maglione bíborossal, aki kijelentette neki, a Vatikán nagyobb becsben tartja az oroszokat, mint a náciakat”.

Ciano utalásai mellett azt sem árt tudnunk, hogy a Szentszék hazánk üldözött állampolgárait is figyelemmel volt. Erről szól egy, a Vatikán kiadásában francia nyelven megjelent dokumentumkönyv, *A Szentszék és a háború áldozatai*: többi közt beszámol az akkori budapesti apostoli nuncius és Serédi hercegprímás kapcsolatáról, a nunciaturának a deportálások miatt benyújtott tiltakozó leveleiről, valamint XII. Pius pápa Horthyhoz intézett sürgönyéről, amelyben az üldözöttek szenvedésének enyhítését kéri.

Rómában nagy érdeklődést keltett Zolli megtérése és megkeresztelkedése, s kezdtek tetteinek okait elemezni. A pró és kontra állásfoglalások, viták és a sajtóvisszhang utáni hosszú kéréselés az Universitas Gregoriana rektora elvállalta, hogy meghívja őt az egyetem nagytermében történő előadásra. A meghívottak Róma bíborosai, püspökei, egyetemi tanárai és egyéb vendégek voltak. A zsúfolt teremben tépvihar köszöntötte az idő professzort. Amikor felért a katedrára, kezével „nem”-et intett és héberül idézte az egyik zsoltár szavait: „lò là nu”, ne nekünk, ne nekünk adj Uram dicséretet!

És megkezdte előadását:

„Uraim, önök azért jöttek ide, mert egy életsors iránt érdeklődnek. Valamikor hatvanesztendővel ezelőtt élt Galiciában egy hívő zsidó család, amely tisztelte a Bibliát. Ennek a családnak voltam a fia. Nagyon meghatott Izaiás jóvendülésében az a négy ének, amelyet Evet Jahve. Isten szolgája versének neveznek. Megkérdeztem a rabbimat, vajon kiről szól ez a jóvendülés? Rabbim megmagyarázta, hogy ez a zsidó népről szól. Hát fiatal voltam, közben családom Triesztbe került, ahol intelligensebb rabbikkal is találkoztam, és ott megmagyarázták: ez nem szólhat a zsidó népről, hiszen arról beszél, hogy Isten épp e szolga által fogja a népet összegyűjteni, és a többi népek is világossága lesz. . .

Akkor semita nyelvekkel foglalkoztam, és a teológia nem képezte fő tanulmányi körömet. Trieszt Olaszországhoz történő csatolása után meghívtak Páduába a héber és semita nyelvek tanárának.

A fasizmus uralomra jutása után megvonták tőlem a katedrát, és meghívtak Rómába főrabbinak. Eddigi stúdiumaimmal itt is foglalkoztam, de tovább tanulmányoztam az Evet Jahvéről szóló irodalmat, amely csodálatos dolog. Sajnos a keresztény irodalom Jahve szolgájáról szóló tanítása később került a kezembe. Beláttam, hogy a keresztény tanítás egyetlenegy személyről szól, akiben az én vérem van, közelebb áll hozzám, mint öönhöz és ez az egy Személy a Népek Világossága, aki szenedett az emberiségért.

Akkor kezdett számomra világossá válni, hogy ezek a Jahve szolgájáról szóló versek olyan jóvendülések, amelyek csak Jézus Krisztusban valósultak meg, akit a Bibliában* a próféták mint Messiást megígérték a választott népnek.”

A továbbiakban kifejtette, hogy a szabad természet szeretete mennyire hatással volt rá. Többször élt határvidéken, így Galiciában, Triesztben. Gyakran vette fel többedmagával a hátizsákot, és kimentek a természetbe, erdőbe, hallgatni a madarak csicsérgését és élvezni a vidék szépségeit. Nem is vették észre, hogy közben átlépték a határt. Az emberi lélek szépsége, a szívjószág, a jó szándék és a természet csodái külön és együttesen is jelentik az élet tiszta örömeit.

Zolli előadása óriási sikert aratott. Utána többen kérdezték, hogy tartana-e ismét élménybeszámolót? Mások az iránt érdeklődtek, mi volt megtérése végző oka? A következőt válaszolta:

– A szeretet, amit azoknál tapasztaltam, akik a nációk előtt rejtegettek és megosztották velem szűkös kenyereket.

A Gregorianum egyik tanára megkérdezte, miért ilyen későn vonta le a konzekvenciát?

– Amíg a náci időkben gátlásaim voltak, azt hittem, hogy tudat alatt én csak félelmemben akarok megtérni, de amikor beköszöntött a felszabadulás, láttam azt az örömet, amely egész egyházközségemben – a zsidóságban is – megnyilvánult. Továbbra is megmaradtam abban a meggyőződésben, hogy *Krisztus valóban* a mi Megváltónk!

A professzor közeli ismeretségben volt P. Mócsy Imrével, aki akkoriban Rómában a szentírás-tudományok nemzetközileg elismert tudós tanárának számított. Tőle is sokat hallott XII. Pius mentőakcióiról.

Eugenoi Zolli 1956. március 2-án halt meg. Több újság emlékezett meg róla, így a római Bibliai Intézet tudományos folyóirata, a *Biblica* is; az akkori rektor, Vogt Ernő méltatta érdemeit. Tudományos és lelki hagyatéka közül különösen szép olasz nyelvű zsoltárfordítása és magyarázata, amelyben összegyűjtötte mindazt, amit egész életében a Szentírás kutatásának és elmélkedésének munkájával megszerzett.

DRÉGELY VILMOS

* Zolli barátja szerint, ha a professzor Bibliát mondott, kizárólag az Ószövetségre gondolt.

IRODALOM

Athleta Patriae

Az *Athleta Patriae* című Mezey László szerkesztésében megjelent tanulmánykötettel új könyvsorozatot, a *Hungaria Sacra* sorozatát indítja meg a Szent István Társulat. Mint a kiadó előszava elmondja, e sorozat célja, „a magyar egyház történetének mint a magyar történelem szerves részének tényszerű feltárása, megismertetése, egy majdani nagy összefoglalás előkészítése érdekében”. A sorozat műfaj dolgában kötetlen: helyet foglalhatnak benne tanulmánykötetek, monográfiák és forrásközlések, de kötetlen a tudományágazatok tekintetében is: egyaránt fel akarja ölelni az egyháztörténet, a művelődéstörténet, az irodalom- vagy a művészettörténet eredményeit. A *Hungaria Sacra* most megjelent – Szent László alakjának és korának szentelt – első tanulmánykötete máris jelzi a tervezett sorozat tudományos alaposságát és értékét. Nemcsak a kötetben szerepet vállaló kitűnő történészek és művészettörténészek – a szerkesztő Mezey László mellett Fodor Adrienne, Gerics József, H. Kolba Judit, Kumorovitz L. Bernát, Lukács Zsuzsa, Madas Edit, Marosi Ernő, Török József, Vargyas Lajos és Wehli Tünde – neve jelzi ezt az értéket, hanem a tanulmányok új eredményeinek sokasága is.

Szent László alakja és uralkodása az újabb magyar történetírásban talán kevesebb fényt kapott: Karácsonyi János (1926), Horváth Cyrill (1928), Lukács Pál (1930), Horváth Jenő (1939) és Pintér László (1942) korábbi munkái után 1977-ben – trónra lépésének kilencszázados évfordulója alkalmából – jelent meg Kurcz Ágnes szöveg- és László Gyula képválogatásában a *László király emlékezete* című kötet, amelynek bevezetőjeként Györffy György vázolta fel a lovagkirály egyéniségét és uralkodásának történetét. Már csak ezért is kivételes tudományos eredménynek számít egy olyan tanulmánygyűjtemény, amely az újabb történeti, folklorisztikai, művészettörténeti, ikonográfiai és diplomatikai kutatások eredményeinek és módszereinek birtokában ad képet Szent László alakjáról és hagyományairól.

A kötetben közreadott tanulmányok nagyjából két fontosabb kérdéskört ölelnek fel: egyrészt a Szent László alakja köré fonódó hagyomány: a középkori krónikák, illetve legendák közelebbi vizsgálataát végzik el, másrészt Szent László korának művészettörténeti emlékeit és alakjának ikonográfiáját dolgozzák fel. A Szent László legenda újszerű feldolgozását Mezey László *Athleta Patriae – Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása* című hatalmas erudícióról tanúsko-

dó tanulmánya adja. A középkori magyar művelődéssel foglalkozó tudós, akinek *Deákság és Európa* című monográfiája nemrégiben dolgozta fel a magyarországi latinitás történetének egy fontos fejezetét, arra a kérdésre keresi a választ, hogy a Szent László-hagyomány milyen körülmények között ruházta fel a nagy királyt az „Athleta Patriae” megtisztelő címével. Összeveti egymással a krónika – a bécsi Képes Krónika szövegében megőrzött korábbi „Gesta Ladislai regis” – és a liturgikus szövegek – a historia rhythmica, a himnusz, a szekvencia, a miseszövegek és a legendák – László királyról alkotott képét, s kimutatja, hogy az ábrázolás átalakulása mögött milyen ideológiai és művelődéstörténeti változások mentek végbe. A két forrás keletkezése között nagyjából száz esztendő telt el (a krónikaszöveg a király halála: 1095 után, a liturgikus szövegek szentté avatása: 1192 után keletkeztek), s ez alatt az évszázad alatt teljes mértékben átalakult az uralkodói tiszt betöltéséhez fűződő ideológia: a korábbi *legitimátus* elvét az *idoneitás* elve váltotta fel, ahogy a XI. században élt Manegold von Lautenbach vitairata megállapította: „nomen regis est nomen officii non naturae” (azaz: a királyi nevezet tisztséget jelöl, nem természetet). Az idoneitás elve a király személyének uralkodói alkalmasságát követelte meg, ennek az elvnek a következőképpen emelték ki a liturgikus szövegek Szent László életszentségét és uralkodói erényeit, s innen eredt a Szent László-himnusz szövegében feltűnő megnevezés: „Athleta Patriae”.

László király hagyományait vizsgálja Vargyas Lajos is, midőn *Honfoglalás-előtti hagyományok Szent László legendájában* című tanulmányában a kerlési csata híres jelenetének – Szent László párviadalban legyőzi a leányrabló kun vitéz – irodalmi és képi ábrázolását hasonlítja össze egymással. A középkori templomi falképeken fennmaradt ábrázolások több tekintetben ellentmondanak a Szent László-legenda közismert felépítésének, ezeknek az ellentmondásoknak részén jut Vargyas Lajos arra a következtetésre, miszerint a képi ábrázolás bizonyos pogánykori motívumokat tartott fenn, illetve keleti mondákkal fonta körül a keresztény lovagkirály alakját. A tanulmány ezek a megállapításai igen nagy figyelmet érdemelnek, minthogy arra világítanak rá, hogy a magyarság keletéről hozott ősi kultúrájának motívumai miként kaptak szerepet a középkori keresztény kultúra összefüggésrendszerében.

Ugyancsak a Szent László alakja köré fonódó irodalmi, illetve liturgikus hagyományt vizsgálják Fodor Adriennek a XV–XVI. századi magyarországi breviáriumokban található László-legendákról, Madas Editnek az Érdey-kódex László-napi beszédének forrásairól és Török Józsefnek Szent László középkori magyarországi liturgikus tiszteletéről

írott tanulmányai. *Kumorovitz L. Bernát* Szent László vásár-törvényét és Kálmán király pecsétetes cartuláját mutatja be, *Gerics József* pedig azzal foglalkozik, hogy az „istenítélet” (*Judicium Dei*) elve miként érvényesült a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. Új eredményekkel járnak a tanulmánykötetben olvasható ikonográfiai és művészettörténeti dolgozatok is. Lukács Zsuzsa *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben* című igen alapos tanulmánya a bántornyai, bögözi, gelencei, gömörirákosi, kakaslomnici, ócsai, sepsibesenyői, székelyderzsi, vizsolyi és más középkori templom falképeit hasonlítja össze egymással, továbbá a Képes Krónika, a Mügelin Henrik-féle német krónika és az Orosz Évkönyvek vonatkozó anyagával, s ezeknek az egybevetéseknek a révén írja le a Szent László-legenda kialakulásának folyamatátörténetét. *Marosi Ernő* a Szent László korabeli magyarországi művészetről ad értékes összefoglalást, *H. Kolba Judit* a középkori ötvös-művészet Szent László-ábrázolását dolgozza fel,

Wehli Tünde pedig II. Komnénosz János bizánci császárnak és László király leányának, Piroska-Eiréné császárnőnek a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyházban található mozaikképeit mutatja be.

Valamennyi tanulmány azt példázza, hogy a fennmaradt irodalmi és liturgikus, illetve ikonográfiai és művészettörténeti emlékek milyen beszédes módon vallanak egy régmúlt korszak történetéről, ha a tudományos kutatás megfelelő módszerekkel teszi fel kérdéseit. Ezt a megfelelő módszert – a források elmélyült tanulmányozása mellett – az a komplex kutatás jellemzi, amely a lehető legszélesebb körben dolgozva, az írásos és művészeti anyag egyidejű és összehasonlító vizsgálata során jut eredményre. Az *Athleta Patriae* tanulmányai jórészt ennek az összetett vizsgálati módszernek a segítségével voltak képesek Szent László korának hazai műveltségét minden eddiginél teljesebben megvilágítani.

POMOGÁTS BÉLA

TEOLÓGIA

Mócsy Imre: Nyitott szívvel

A szerző maga már nem érte meg könyve megjelenését, de megállapíthatjuk, hogy személyes, szellemi hagyatéka áll előttünk. Személyes hagyatékról beszélek, mert azt kapjuk belőle, amit ő megélt, amit szavával és példájával tanított. A könyv alcíme ez: Keresztény világnézet – keresztény lelki élet. A cél tehát az, hogy a keresztény ember számára vallási eligazítást adjon. Nem elméletileg, hanem a gyakorlati állásfoglalás kialakításával. A keret és a témakör valójában a Szent Ignác-féle lelki gyakorlat, de ezt kiszélesíti, és a lelki élet iskolájává teszi, mint a maguk korában a nagy jezsuita mesterek. De Ponte vagy Rodriguez. A kitűzött cél, a módszer, a meglátás Szent Ignácé, de a kifejtés már a jelenben élő szerzőé. Érezzük, hogy mondanivalója, a motívumok megvilágítása és az érvelés színezete egész életén át fejlődött, a lelki követelményeknek megfelelően. Olyanokhoz szól, akikről feltételezi, hogy lelki gyakorlatlaltal, elmélkedéssel és az egyházzal való kapcsolattal szeretnék kialakítani magukban a hitbeli döntést. A döntés alapja viszont annak meglátása, hogy az életnek csak egyetlen igazi értelme van: ha az ember elfogadja és tudatosan megvalósítja magában Isten elgondolását.*

Éppen ehhez kapcsolódik a könyv legjellemzőbb sajátossága: a valóság-íz. Olyan ember beszél, aki a

legmagasabb teológiai képzést kapta, majd tanár volt a római egyetemen, de utána harminc éven át kint élt a világban, segéd munkásként, és a mindennapi körülmények között igyekezett az evangéliumot élni. Közben időt talált arra is, hogy elmélyült világnézeti beszélgetéseket folytasson, lelki gyakorlatokat tartson és bekapcsolódjon az egyház nyilvános igehirdetésébe. A világnézeti eligazításban nem a lehetséges emberi problémák felsorolását és nem a történelmi válaszok ismertetését tartja fontosnak, hanem kertilés nélkül elvezet oda, hogy „egy a szükséges”. Az Isten országa olyan, mint a földben elrejtett kincs: érdemes mindent odaadni érte.

Aki így fogja fel hitét, szerzetesi és papi életét, annak írásából is kiütözik a voluntarizmus, az akarat szerepének hangsúlyozása. Érdekes módon ma, az antropológiai irányzatok elterjedésével, a katolikus aszkétikában is első helyet kapott az ember mentegtetése és Isten irgalmának hangsúlyozása. Mócsy Imre hagyományos talajon áll: meggyőződéssel beszél az ember formálhatóságáról és a kegyelem erejéről, s egyben a Szentírásban megláttatja Krisztus megalkuvást nem ismerő felhívásait is. Itt minden lap, minden sor döntés elé állítja az embert. Az elmélkedés nem arra való, hogy elmerengjünk a szép gondolatokon, hanem arra, hogy magunkat hozzámérjük Krisztus szavaihoz és tetteihez. A könyv magjával azok az előadások szolgáltak, amelyeket annak idején elsősorban papnövendékeknek tartott. Itt nem az volt a fontos, hogy valaki meghatódva elfogadja a hitet vagy az egyházi szolgálatot, hanem az, hogy abban kitarson minden ne-

* Mócsy Imre: Nyitott szívvel (Szent István Társulat, 1980)

hézség ellenére. Ez az aszkézis, amely a kötelesség teljesítését hangsúlyozza, a világi hívőnek éppúgy kell, mint a papoknak és a szerzeteseknek. Mostanában eléggé divatba jött a karizmák emlegetése, de a teljesség kedvéért azt is meg kell mondanunk, hogy a karizma nem egyszerűen lendület, együttléti, öröm és nyájasság, hanem elsősorban helytállás és a kötelességet vállaló áldozat. Aki a hitét így akarja gyümölcsösíteni, annak számára a könyv a lelki élet iskolája lehet.

Az említett lelkigyakorlatos cél magyarázza meg azt is, hogy a szerző, aki tudományos alaposággal ismeri a Szentírást, miért inkább csak olyan helyekre utal, amelyek a kötelességet és az áldozatot, illetőleg annak jutalmát tárják elénk. (Ide kell sorol-

nunk a „világ megtagadásáról” szóló részleteket is.) Arról lehet vitázni, hogy ha ma a szélesebb körű hívő réteghez szólnunk, akkor a szöveg lehetne „olvasmányosabb”, s a világi hívő problémáira is jobban ki lehetne térni. Olyanokra, amelyeket megél a családban, a munkahelyen, a társadalomban, a szellemi áramlatok hatásában vagy akár az egyházi közösségekben. Az ilyen kitérésekkel az igehirdetést, az előadást vagy a könyvet modernebbé, színesebbé lehetett volna tenni. De akik azt keresik, hogy a hívő magatartás lényegét hogyan lehet kifejezni és elfogadásra ajánlani, azok forgassák szorgalmasan, illetőleg elmélkedjék át Mócsy Imre könyvét.

GÁL FERENC

SZÍNHÁZ

A Bujdosó lány visszatér

A sokműfajú előadóestek – az úgynevezett vegyes felvágott műsorok – többnyire gyanúsak az igényes közönségnek. Vers, próza, kuplé, népdal: mit keres egy programban? Még egy hahnbrigád falusi roham-estjén sem nézzük jó szemmel, nemhogy valamilyen neves fővárosi pódiumon, vagy – uram bocsá! – az ország nyilvánossága előtt, rádióban, tévében, hanglemezen.

Mezei Mária 1969-ben rögzített kétórás műsora, a *Bujdosó lány*, amely nemrég lemezen is megjelent, alaposan rácáfol a fenti hiedelemre. Igenis lehet színvonalas estet produkálni öt-hat műfaj ötvözetéből, igenis nyújthat nivós szórakozást, szellemi élvezetet a vers, a kuplé és a népdal – együtt. Semmi más nem kell hozzá, csupán – csupán? – jó ízléssel összeválogatott számok, kellemes összekötőszöveg, no meg egy olyan előadó, aki mind a négy vagy öt hűron egyformán játszik. Mint Mezei Mária.

Hívó ember. Nem hivalkodik vele, nem is tagadja; élete természetes állapotának, mindig új és új teljesítményre gerjesztő generátorának tartja a hitet. Mi sem azért említjük, mert ezzel kívánjuk értékelni művészetét. A produkció színvonala – szülessen bár a művészetben, a tudományban, a közéletben vagy a kétkézi munkában – mindig attól függ, hogy az emberhez, lelkiismeretünkhöz szól-e, egyetemes érdekeinket szolgálja-e. Ha igen, s ha valóban újat teremt, mindenki egyformán gazdagodik általa.

Mezei Mária hívő ember maradt, bár az Istenbe és az emberbe vetett bizodalmit jó párszor próbára tette a sors. A lemezről tudjuk ezt is, hallgatva elénk bomlik a művésznő minden eddigi öröme, szenvedése. A háborúban a halál közelségébe ke-

rült, nem sokkal utána a szerepnélküliség – színeznének egyként halálközeli – helyzetébe. A sajtó megtámadja, mert zsolttárokat énekel egy éjjeli lokálban, majd *Babits* háborúellenes verse, a *Hűsvét előtt* ürügyén piszkálják, mondván hogy szavalásával klerikális propagandát folytat... 1953-ban székely népdalokból és balladákából nagyszerű műsort szerkeszt *Tamási Áronnal* és *Lajtha Lászlóval*, de ezzel – a *Bujdosó lány* című dalciklussal – is mindössze kilencszer léphet színpadra, sovinszta lázítás címén betiltják az előadás sorozatot. Csak hat esztendő múlva éledhet újjá.

Betegségek, bujdosások, újrakezdések, gyógyulások: mindez harmóniába olvad ezen a két lemezen. A művésznő szerint a boldogság a tartós belső harmónia állapota; ennek a tételnek látszólag ellentmond a műsor feszültségekkel, dialektikus ellentmondásokkal terhes másfajta harmóniája, az életé, amely végül is folytonos változás, feszültségek és feloldások előre haladó mozgása – újabb feszültségekbe és újabb harmóniákba. A műsor azért kerek egész, mert Mezei Mária élete nem az; az összeállítás is az előadott számok dialektikus ellentéteire épül. Így követi egymást törés nélkül az *Ady*-vers és a *Benatzky*-kánkán, a magyar nóta és a *József Attila*-sóhaj.

S ez mit sem von le a produkció művészi értékéből, erőt, hitet sugárzó teljességéből. Igazságából. A *Jacques Prévert*-dal – a *Mondd, hol van a sok virág?* – és a *Köszönöm, köszönöm* című *Ady*-imádság után felzúgó taps: az előadás közönségének őszinte köszönete. És mindannyiunké.

Boldog meglepetést okozott, amikor tavaly, a veszprémi gálaesten Mezei Mária – betegségéből kiszabadulva – ismét a nagy nyilvánosság elé lépett. Volt ereje hozzá. Mindig tudta és tudja: van visszatérés. A hit – az alkotás értelmébe vetett hit is – csodákra képes.

B. B. A.

RÉSUMÉ

Il y a cent ans naquit Béla BARTÓK, l'illustre compositeur et musicologue hongrois. Nous dédions plus d'un des écrits de notre présent numéro en son hommage. Des représentants de marque de la vie intellectuelle hongroise, tels que Miklós BORSOS sculpteur, Lajos BÁRDOS compositeur, László POSSONYI homme de lettres et György CZIGÁNY poète, évoquent les souvenirs qu'ils gardent de Bartók. Nous avons recueilli des témoignages sur la vie et la musique de Bartók en interviewant Madame Ditta PÁSZTORY, seconde épouse du Maître, le Professeur Antal MOLNÁR, historien de la musique, Jack BEESON, Professeur à l'Université Columbia de New York et le fils du Maître, résidant à Budapest. Quelques-unes de ces interviews ont été réalisées par les collaborateurs de la Télévision Hongroise avec le concours de la CBC (Société Radio Canada). Sous le titre *Bartók dans la revue Vigilia*, un article récapitule les études parues dans notre revue concernant Bartók avec, en complément, les références bibliographiques s'y rapportant.

Le Professeur Pál BOLBERITZ de l'Académie de Théologie Catholique de Budapest traite dans une longue étude de la problématique de l'athéisme et de la réponse chrétienne donnée. Il se réfère à Nietzsche, père de l'athéisme moderne, qui dans son ouvrage *Die Fröhliche Wissenschaft* (1882, traduit en français sous le titre *Le Gai Savoir*, proclame que nous avons tué Dieu et que nous sommes les assassins des assassins. Puis l'auteur entre en matière en survolant l'histoire de la pensée pour examiner les rapports de la foi et de l'athéisme à travers les âges, il étudie tour à tour la philosophie des plus grands penseurs athées, de l'antiquité à nos jours en passant par Feuerbach, Marx, Freud et Sartre. Il souligne que dans son argumentation, le marxisme contemporain accorde moins de place aux preuves scientifiques; on le voit se réclamer plutôt de l'exigence de l'homme même, cette exigence étant le véritable motif du refus de Dieu par celui-ci. Le marxisme prétend qu'en tant que membre responsable de la société, l'homme sait trouver le sens de la vie dans le monde d'ici-bas et n'a pas besoin d'être réconforté par la religion. A ce défi de l'athéisme, la réponse chrétienne ne peut tarder à être donnée – ce dont témoigne la deuxième partie de l'étude où l'auteur examine les rapports de la foi et de l'athéisme du point de vue cosmologique, psychologique et sociologique. Enfin, l'auteur pose la question de savoir comment est ce Dieu que nous finirons par trouver au bout de notre audacieuse recherche de Dieu et qui va jusqu'à se manifester à nous dans la Révélation. Et à l'auteur de conclure en ces termes: Face à l'athéisme qui nie Dieu par souci de l'homme, nous tenons à proclamer que le Dieu des chrétiens, Jésus Christ s'est fait homme pour dénoncer aussi, une fois pour toutes, la déshumanisation qu'elle soit pratiquée au nom de Dieu ou de n'importe quelle idéologie. Par sa mort sur la croix, Jésus Christ fait prendre conscience à l'homme que son anxiété est engendrée par ses relations non réglées avec Dieu et qu'il n'arrive à l'apaiser que d'une façon passagère et illusoire en déversant son agressivité sur quelque bouc émissaire choisi par lui. Finalement, par sa résurrection, Jésus Christ offre un gage de victoire à quiconque se dévoue jusqu'à se sacrifier pour barrer le chemin à la déshumanisation quelle qu'elle soit.

Dans son étude, Ernő JOÓS, Professeur de philosophie à l'Université Concordia de Montréal, procède à l'analyse critique de l'ouvrage fondamental, rédigé par le Professeur György LUKÁCS (1885-1971) dans les toutes dernières années de sa vie, ouvrage auquel il a donné le titre: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*. Le Professeur JOÓS aborde l'analyse de l'ouvrage en le situant dans la philosophie marxiste et dans l'œuvre de György LUKÁCS. Puis, il passe à l'examen des principes ontologiques établis par le philosophe marxiste, fait connaître les relations de Lukács avec ses disciples ainsi que la critique à laquelle ceux-ci, dont Agnès HELLER et György MÁRKUS, ont soumis certaines des thèses de leur maître. Le Professeur JOÓS apprécie

hautement la démarche de György LUKÁCS qui a fait précéder l'élaboration de son Ethique par celle de son Ontologie et qui, en pleine conformité d'esprit avec Marx, a reconnu que la pratique ne peut se fonder que sur les principes ontologiques de l'être. Et pour conclure, le Professeur JOÓS formule son avis sur l'ouvrage de Lukács en ces termes : Malgré tous ses défauts et in-conséquences, l'*Ontologie* de Lukács est une entreprise sans précédent par sa nouveauté dans l'histoire de la philosophie marxiste. La probité intellectuelle avec laquelle il s'est attaché à établir les principes de l'ontologie marxiste, permet de poursuivre le dialogue avec le marxisme.

Nous publions un fragment de l'ouvrage en cours de rédaction sur *Les Hongrois de Moldavie* par Pál Péter DOMOKOS, un des meilleurs spécialistes des ethnies de Transylvanie, collectionneur de chansons populaires, né en 1901 à Csíksomlyó (actuellement situé en Roumanie). Le passage relevé contient la description de la visite en Valachie et en Moldavie de Pietro DIODATO, évêque de Sofia au XVIIe siècle.

(Margit NÉMETH)

INHALT

Vor hundert Jahren ist Béla BARTÓK, der grosse ungarische Komponist und Folklorist geboren; einige Beiträge unserer Nummer dienen seinem Gedenken. Über ihre Erinnerungen und Erlebnisse mit Bartók, erzählen der Bildhauer Miklós BORSOS, der Komponist Lajos BÁRDOS, der Schriftsteller László POSSONYI und der Dichter György CZIGÁNY. Im Rahmen von Interviews sprechen über Leben und Musik von Bartók seine Witwe, die Klavierkünstlerin Ditta PÁSZTORY, sowie der Musikhistoriker Antal MOLNÁR, Professor Jack BEESON von der Columbia University und Béla Bartók jun., der in Budapest lebende Sohn des Komponisten. Ein Teil der Interviews wurde von den Mitarbeitern des ungarischen Fernsehens in Zusammenarbeit mit der kanadischen CBC Fernseh-Gesellschaft geführt. Wir publizieren einen Artikel und eine Bibliographie (1935–1979), betitelt *Bartók in der Vigilia*; wir zitieren hier die Essays, erschienen in unserer Zeitschrift und geben die Daten bezüglich Ort und Zeit dieser Schriften.

Pál BOLBERITZ, Professor an der Budapester Theologischen Akademie befasst sich in einer umfangreichen Studie mit der Problematik des Atheismus und der darauf gegebenen christlichen Antwort. Er zitiert Nietzsche, den Vater der modernen Gottesleugnung, der in seinem Werk betitelt *Die fröhliche Wissenschaft* darüber schreibt, dass wir Gott getötet haben und so unter den Mördern die grössten Mörder sind. Der Autor untersucht wie das Verhältnis zwischen Glauben und Atheismus während der Geschichte des Denkens und in den verschiedenen Zeitaltern sich gestaltete, er überblickt die Ansichten der bedeutendsten atheistischen Philosophen von der Antike bis heute und von Feuerbach über Marx, Freud bis Sartre. Er bemerkt, dass der gegenwärtige Marxismus in seiner Argumentation den naturwissenschaftlichen Beweisen weniger Bedeutung beimisst und sein Atheismus eher mit dem Anspruch des Menschen zu untermauern trachtet: seine wesentliche Lehre ist, dass der Mensch als verantwortliches Mitglied der Gesellschaft den Sinn seines Lebens auch in der irdischen Welt finden kann und benötigt nicht den Trost der Religion. Die christliche Antwort auf die atheistische Herausforderung kann nicht unterbleiben – dies suggeriert der zweite Teil der Studie, wo das Verhältnis zwischen Gottesglauben und Atheismus aus kosmologischem, psychologischem, soziologischem Gesichtspunkt untersucht wird. Am Ende stellt der Autor die Frage: wie der Gott sein möge den wir am Ende unseres kühnen gottsuchenden Abenteuers finden können und der sich in der christlichen Offenbarung uns auch zeigt. Und seine Antwort lautet: „Vor dem Gott im Interesse des Menschen verleugnenden Atheismus müssen wir aber bezeugen, dass der Gott der Christen, Jesus Christus, auch deswegen Mensch geworden ist um ein für allemal jede Unmenschlichkeit, die im Namen Gottes oder im Namen jedwelcher Ideologie ausgeübt wurde, zu enthüllen. Mit seinem Leben stellte er einen Spiegel vor den Menschen, der seine Unruhe die aus seinem ungeordneten Verhältnis zu Gott entspringt, vorübergehend und auf illusorischer Weise dadurch zu beschwichtigen trachtet, dass er einen unschuldigen Sündenbock sucht und auch findet und auf ihm seine aus Disharmonie quellende Aggressivität auslebt. . . Mit dem Sieg seiner Auferstehung bestätigte er jenes menschliche Verhalten, das als Opfer sich jeder Unmenschlichkeit in den Weg stellt.“

Über eine späte, aber gleichzeitig überaus wichtige Arbeit des namhaften marxistischen Philosophen György Lukács schreibt Ernest JOÓS, Professor an der Concordia University von Montreal. Er stellt das Werk auf seinen Platz in der marxistischen Philosophie und im Lebenswerk von LUKÁCS; er überblickt die grundlegenden ontologischen Prinzipien des Autors, er analysiert das Verhältnis zwischen LUKÁCS und seinen Schülern, sowie die Kommentare der Schüler wo sie gewisse Feststellungen ihres Meisters kritisieren; hier zitiert er auch die Ansichten von Ágnes HELLER und György MÁRKUS. Die Bedeutung der Antologie würdigend bemerkt er, dass das grösste Verdienst von LUKÁCS jene Feststellung ist, dernach „ohne Ontologie es keine Ethik gibt“, das heisst, dass es keine Ethik ohne eine klare Ausdrückung der Gesetze des Seins geben kann. „Die Ontologie steht also über der Ethik, was auch bedeutet, dass die Theorie die Grundlage der Praxis ist. Die Ontologie wird nur von jenen eingeschätzt, die eine Interpretation der Welt wichtig dazu halten um ihre Praxis auf die Theorie aufzubauen. Wir könnten also auch so sagen, dass György Lukács in seiner Ontologie die Theorie der Praxis begründen wollte. Und wenn man ihn fragen würde warum er die Ordnung änderte, d. h. warum er in der Ontologie die Theorie über die Praxis placierte, würde er antworten, dass sich die Zeiten änderten und Marx selbst wäre der erste gewesen, der sich an die Zeiten, d. h. an die Geschichte angepasst hätte. . .“. Der Autor summiert seine Meinung über die Arbeit von Lukács wie folgt: „Trotz allen Fehlern und Inkonsequenzen ist die Ontologie eine einzigartige, neue in der marxistischen Literatur. Ihre geistige Ehrlichkeit, die sich in der klaren Niederlegung der Prinzipien ausdrückt, sichert die Grundlage zum weiteren Dialog mit dem Marxismus.“

Vor achtzig Jahren ist der bekannte Folklorist Pál Péter DOMOKOS in Csíksomlyó in Siebenbürgen geboren. Er sammelte Volkslieder und Balladen, organisierte Chöre und schrieb mehrere Bücher über die Moldauer Csángó Ungarn, über ihr Leben und Volkskunst. Neben Béla Bartók, Sándor Veress, Gábor Lükő, Péter Balla und Zoltán Kallós ist er der bedeutendste Gelehrte der Folklore der zu Siebenbürgen gehörenden Regionen. Diesmal veröffentlichten wir einen kurzen Teil aus seinem in Vorbereitung befindlichen Buch, betitelt *Das Ungartum der Moldau*; die Studie ist eine Beschreibung des Besuches des Pietro DIODATO, Bischof von Sofia im 17. Jahrhundert in der Walachei und in der Moldau.

(Károly DOROMBY)

CONTENTS

Béla BARTÓK, the great Hungarian composer and musicologist was born a hundred years ago; some articles of our present issue is dedicated to his memory. The sculptor Miklós BORSOS, the composer Lajos BÁRDOS, the writer László POSSONYI and the poet György CZIGÁNY tell their reminiscences and experiences of Bartók. Ditta PÁSZTORY, the composer's second wife, Antal MOLNÁR, a historian of music, Jack BEESON, professor at the Columbia University and Béla Bartók jr., the composer's son, who is living in Budapest were interviewed by the *Vigilia* about Bartók's life and music. Some of the interviews were made by the collaborators of the Hungarian Television together with the Canadian television company CBC. We are publishing an article and a bibliography from 1935 to 1979 titled *Bartók in the Vigilia*; in the latter we have collected the studies published in our periodical about the composer and we put out where and when they were published.

Pál BOLBERITZ, professor at the Roman Catholic Theological College in Budapest, deals with the problems of atheism and the Christian answer in a long study. He quotes Nietzsche, the father of modern atheism, who, in his work *The Joyful Science* (*Die fröhliche Wissenschaft*), says that we have killed God, and we are the most wicked among murderers. He examines what the relationship between faith and atheism was like in different ages through the history of thinking, he enumerates the views of the most important atheist philosophers from the ancient times to the present days from Feuerbach to Marx and Freud and Sartre. He says that nowadays Marxism attaches less importance to the proofs of natural science among its arguments, it tries to support its atheism rather by human demands. One of its significant doctrines is that man, as the responsible member of society, can find the meaning of his life also in earthly existence. he doesn't need

the solace of religion. There must be a Christian answer to this atheist challenge; it is suggested by the second part of the study, in which Pál Bolberitz looks into the relationship between faith and atheism from cosmological, psychological and sociological points of view. Finally he asks the question: what can that God be like whom we can find at the end of our bold God-seeking adventure and who will reveal himself for us in the Christian revelation. And he gives the answer: "We must tell the atheism that acts in favour of man that Jesus Christ, the Christian God became a man in order to expose barbarity committed in the name of God or of any ideology for ever. With His life He set up a mirror in front of man, who tries to suppress temporarily his uneasiness coming from his unregulated relation with God by looking for and finding innocent scapegoats and by working off his aggressive designs proceeding from disharmony on them. . . . By the triumph of His resurrection He proved the human attitude that dares to prevent all barbarity by making himself a victim."

Ernő JOÓS, professor at the Concordia University in Montreal, writes about a later but one of his most significant works of György LUKÁCS, the famous Marxist philosopher. He sets out the place of the work in Marxist philosophy and in LUKÁCS's oeuvre, he enumerates the author's basic principles in ontology, and he analyzes the relation between Lukács and his students, moreover the comments of the students in which they criticize some statements of their master; here he recalls the views of Ágnes HELLER and György MÁRKUS. While appreciating the importance of Ontology he says that LUKÁCS's greatest achievement is the statement according to which „there is no ethics without ontology” i. e. there is no ethics without clearly embodying the laws of existence. „So ontology is superior to ethics, which means that theory is the basis of practice. Ontology is appreciated only by those who even today . . . consider it important to interpret the world in order to build their practice upon theory. So to say György LUKÁCS in his Ontology tried to establish the theory of practice. If he were asked why he changed the order, i. e. why he preferred theory to practice in Ontology, he would answer that times have changed and Marx himself would have been the first to adapt himself to the times, i. e. to history. . . .” In the end he sums up his views about Lukács's work: „Despite all his errors and contradictions the Ontology is an unmatched, new initiative in Marxist literature. Its intellectual honesty, which lies in laying down the principles clearly, furnishes a basis for the further dialogue with Marxism.”

Pál Péter DOMOKOS, the well-known ethnographer, who was born eighty years ago in Csík-somlyó in Transylvania, researches the ideal man's life and works. He collected folk-songs and ballads, organized a choir and wrote books about the life and art of the Hungarian-speaking natives of Moldavia. Besides Béla Bartók, Sándor Veress, Gábor Lükő, Péter Balla and Zoltán Kallós, he is the most significant expert in the ethnography of the Transylvanian territories. This time you can read a short passage from his new book in progress titled *The Hungarian-Speaking Natives of Moldavia*.

The study tells about Pietro DIODATO's visit to the Wallachs and to Moldavia. Pietro Diodato was a bishop in Sofia in the 17th century.

(Katalin BERÉNYI)

SOMMARIO

Nel centenario della nascita di Béla BARTÓK, il grande musicista e studioso ungherese, alcuni articoli di questo numero sono dedicati alla sua memoria.

Lo scultore Miklós BORSOS, il componista Lajos BÁRDOS, lo scrittore László POSSONYI e il poeta György CZIGÁNY raccontano i ricordi e le impressioni dei loro contatti con Bartók. Della sua vita e della sua musica parlano anche, in interviste a „Vigilia”, la seconda moglie Ditta PÁSZTORY, nonché il musicologo Antal MOLNÁR, il professore dell'università colombiana Jack BEESON e il figlio del grande musicista, Béla Bartók junior, che vive a Budapest. Parte delle interviste sono state fatte dai colleghi della Televisione Ungherese, assieme alla società televisiva canadese CBC. Riportiamo articoli e bibliografia (dal 1935 al 1979) col titolo: *Bartók in*

„Vigilia”, in cui rievochiamo i saggi della nostra rivista che parlano di lui, indicando il luogo e la data di reperibilità.

Pál BOLBERITZ, professore dell'Accademia di Teologia Romana Cattolica di Budapest, in un esteso studio si occupa della problematica dell'ateismo e della risposta cristiana. Egli cita Nietzsche, il padre dell'ateismo moderno, che nell'opera „La felice scienza” (Die fröhliche Wissenschaft) scrive che abbiamo ucciso Iddio, e anche tra gli assassini noi siamo i più grandi. Esaminando il rapporto tra fede ed ateismo nei vari periodi della storia del pensiero, enumera i punti di vista dei più importanti filosofi atei, dall'antichità ai giorni nostri, da Feuerbach attraverso Marx e Freud fino a Sartre. Osserva che il marxismo attuale dà meno importanza, nelle sue argomentazioni, a quel che provano le scienze naturali e cerca di motivare l'ateismo piuttosto con un'esigenza umana: la sua tesi essenziale è che l'uomo, come membro responsabile della società, può trovare il senso della vita anche nel mondo terreno, senza aver bisogno di consolarsi con la religione. La risposta cristiana non può mancare alla sfida ateista, suggerisce la seconda parte del saggio, dove egli esamina il rapporto tra fede ed ateismo dal punto di vista cosmologico, psicologico e sociologico. Infine si pone la domanda: come può essere questo Dio che possiamo trovare alla fine della nostra audace avventura alla ricerca divina e che ci appare anche nella rivelazione cristiana. E risponde così: „All'ateismo che rinnega Iddio nell'interesse dell'uomo dobbiamo però sostenere che il Dio dei cristiani, Gesù Cristo, si è fatto uomo anche per smascherare ogni inumanità commessa in nome di Dio o di qualsiasi altra ideologia. Con la sua vita ha posto uno specchio davanti all'uomo che, nell'ansia derivante dal suo rapporto insoluto con Dio, prova a calmarla transitoriamente con illusioni, cercando e trovando un innocente capro espiatorio su cui sfogare l'aggressività derivante dalla sua disarmonia. . . Col trionfo della sua risurrezione poi ha confermato il comportamento umano che come vittima osa opporsi a ogni inumanità.”

Ernő JOÓS, professore della Concordia University di Montreal, scrive di un'opera tarda, ma molto importante, del noto filosofo marxista György LUKÁCS. Egli colloca lo scritto nella filosofia marxista e nell'opera omnia di Lukács, enumera i fondamentali principii ontologici dell'autore, analizza il rapporto tra Lukács e i suoi discepoli, nonché i commenti di questi, che criticano alcune constatazioni del maestro: in questa parte riporta anche le opinioni di Agnes Heller e di György Márkus. Rilevando l'importanza dell'Ontologia osserva che il maggior merito di Lukács è l'affermazione per cui „non c'è etica senza ontologia”, cioè non esiste etica senza una chiara espressione delle leggi dell'esistenza. „L'ontologia dunque sta al di sopra dell'etica, e ciò significa che la teoria è la base della prassi. L'ontologia viene apprezzata soltanto da coloro che tuttora ritengono importante l'interpretazione del mondo per basare la loro prassi sulla teoria. Potremmo perciò anche dire che György LUKÁCS nella sua Ontologia intendeva metter la basi della teoria della prassi. Se gli si chiedesse le perché di questo capovolgimento, cioè perché abbia posto nell'Ontologia la teoria al di sopra della pratica, risponderebbe che i tempi non cambiati e che lo stesso Marx sarebbe stato il primo ad adattarsi ai tempi, cioè alla storia. . .” Infine, riassumendo la sua opinione sul lavoro di Lukács, dice: „Nonostante i suoi errori e la sua incoerenza, l'Ontologia è un'iniziativa unica e nuova nella letteratura marxista. La sua onestà spirituale, nella chiara dichiarazione dei principii, offre la base a un ulteriore dialogo col marxismo.”

L'uomo ideale, la sua vita e la sua opera sono studiati da Pál Péter DOMOKOS, noto etnografo, nato ottant'anni fa a Csiksomlyó in Transilvania. Egli raccolse canti popolari e ballate, organizzò cori e scrisse libri sulla vita e l'arte popolare degli Ungheresi della Moldavia, chiamati Csángó. Accanto a Béla Bartók, Sándor Veress, Gábor Lükő, Péter Balla e Zoltán Kallós, egli è uno dei più importanti studiosi dell'etnografia della regione transilvana. Pubblichiamo un breve brano del suo nuovo libro in preparazione, intitolato „Ungheresi della Moldavia”; il saggio comprende la descrizione della visita in Romania e nella Moldavia di Pietro DIODATO, Vescovo di Sofia nel XVII. secolo.

(Brita FRANCHI)

Haza és nagyvilág

KÓNYA KÁLMÁN FOTÓI

Kónya Kálmán szemérmesen rejtőzködő művész – ezt állapította meg róla Fáber András a kiállítására készült lepopellón. Őriz egy rég volt, már-már kihalt művészideált: a mesteremberét, aki biztos kézzel szelídíti az ellenálló anyagot gondolatai szolgájává. Öntudatosan, de hivalkodás nélkül vallja ars poetica-ként: „Képet csinállok, ez a dolgom”. Munkáinak, szemnyitogató fotográfiáinak ez a „művész-tudat” ad jelentőséget. Ebben rejlik a Tatán, Esztergomban, Debrecenben, Szarvason és másutt az idén bemutatott kiállításainak titka.

Elrajza, a kiállítások elején tablóra róva, hét rövid mondatba befér: „Kónya Kálmán 1926-ban született Ebeden. Gyermekkorától fokozódó érdeklődéssel fényképezett, míg 1957-ben hivatásul választotta a fotót. A Magyar Fotóművész Szövetség 1958-ban hirdette tehetségkutató pályázat tiz nyertesének egyike. 1966-ban Gyula város a Székely Aladár emlékére alapított éremmel díjazza. 1969. AFIAP. 1971. EFIAP. Hasznos éveket töltött az Iparművészeti Főiskolán, az Iparművészeti Tanácsnál és a Műgyetem Lakóépülettervezési Tanszékén, mint ezek külső munkatársa. A Magyar Fotóművész Szövetség elnökségének tagja.”

Eddig nem rendezett képeiből kiállítást. Megbújt az általa fényképezett tárgyak, épületek mögött. A szakmabeliek mint az egyik legjobb alkalmazott fotográfust dicsérik, és ezt a megállapítást Kónya Kálmán sok szép, díjra érdemesített könyve igazolja, melyek közül csak a Heteridas-sorozat nagyszemű régész-fotóit említem.

Képeinek genезise egy sajátos látásmód. A kép nem az exponálás pillanatában születik, hanem az átél, a hosszabb ideig érlelődő szemlélődés végén kattant a fényképezőgépe. Kónya Kálmán számára látni valami lényeges, fontos dolgot, becsületbeli jelent. Fotói nemcsak valami érdekeset, gyönyörköd-tetőt, esztétikus tárgyat mutatnak, hanem látni tanítanak. Látni több, mint érezni, gondolni vagy tudni, több mint észrevenni. A szó jelentésében már az is benne van: megérteni a belső összefüggéseket, feltárni azt, ami a dolgok igazi titka. Látni annyi, mint megsejteni a dagadó rügek mögött az élet titkát, a hoba rogyott kukoricaszár látványa mögött az elmúlást, a veszekedő, összebujó, szétváló madarak röptében, a földre dobott kövek rendjében létünk egymásnak feszülő ellentéteit és harmóniáit. Mindez Paul Eluard egyik mondását idézi: „Látni: az megértést és cselekvést jelent; látni ez egyesíti a világot az emberrel, az embert az emberrel”.

Kónya Kálmán művészetének titka az idő dimenziója. Él egy hiedelem, hogy a fényképezés a múlt

pillanat megragadásának művészete. Rendszerint az ellesett pillanatok megörökítésének izgalma teszi érdekessé a fényképezőgéppel készített alkotásokat. A kép megállítja az időt, kiemeli egy szeletét és ezzel időtlenné varázsolja. Kónya Kálmán fotói nem ilyenek. Ő perben áll a pillanatnyiséggel. Tetten éri a világot, de képeinek látásbeli bevezetői vannak: az előzetes szemlélődés és meditáció tanulságai. Nem a pillanatnyit keresi, nem is az általánost, hanem az „örök jeleget” a tárgyak antetipusát, időelőtti öské-pét. Ezért áll közel hozzá a mitológia. A kőben, fában megtalált többlet költői világlátása.

Kónya Kálmánt Katona Tamás a tatai kiállításán elmondott beszédében úton járó emberként jellemezte, aki elindul és meglesi a tavaszt, a kopasz ágak nyújtózását, a kanyargó kerítések vonalát. Tudni akarja, hogyan pihennek az elhagyott bánya meddőhányóin a kövek. Így lesi meg a fák, a tájak, az emberek titkát, és közben észrevétlenül, soha nem hivalkodva ő is jelen van mindabban, ami törté-nik.

SZ. J.

MEGHALT MAROSI LÁSZLÓ (1913–1981)

Marosi László püspöki tanácsos, nagyváradai egyházmegye- gyés áldozópap, a Szolgálat felelős szerkesztője, a Prugg Verlag magyar kiadványainak gondozója, az ausztriai Spittal/Drau magyar lelkésze rövid betegség után 1981. március 13-án, életének 68., papságának 44. évében Klagenfurtban elhunyt.

1913. szeptember 12-én született Nagyváradon. Teológiai tanulmányait Szegeden végezte. Az itt szerzett tapasztalatairól számol be a szeminárium ötvenéves jubileumát köszöntő cikkében a Szolgálat 48. számában. „A kispapok hatvanas létszáma mellett az órák jó részére bejárta a jezsuita teológusok is – írja többek közt –, és így leg-többször teljesen tele voltak hallgatókkal az előadóter-mek. P. Bus, P. Müller, P. Lányi, P. Csávossy, P. Varga, P. Borbély minden tudásának legjavát adja át imádságos szeretettel a fiataloknak. Szentiványi professzor óriási tu-dását mindenki csodálja. P. Kerka prefektussága alatt pe-dig tanúi a kispapok a KALOT születésének. P. Hunya vezetése alatt több szakosztállyal működik a Szent Gellért Akadémia. Mikor Giattfelder püspök 25 éves jubileuma elérkezik, az ünnepelet a városi színházban tartják meg. A Szent Gellért Akadémia keretében a műsor jó részét a kispapok írják és adják elő. Az akadémia munkájáról minden évben kis könyvecske jelenik meg.”

1937. május 2-án szentelték pappá. Első miséjét május 6-án mutatta be szülővárosában. Ezt követően a nagyváradai Szent József fiúotthon prefektusaként működött. A II. világháború után a Dráva melletti Spittal városkában telepedett le, itt lakott haláláig. Segítőkézsége, szere-tete legendás volt. Bárki fordult hozzá, szívesen rendelkezésére állt, élte is, amit folyóiratá mindmáig a címében hirdet, élte is a szolgálatot. Marosi Lászlót lapunk barát-jaként ismertük és becsültük. Így marad meg valamennyi-ünk – külhoni és itthoni magyarok – emlékezetében.

A HAZAI KÖNYVTERMESBŐL

PARANCS JÁNOS: Profán szertartás (Magvető). Fokozatosan meg kell szoknunk azt a gondolatot, hogy a magyar költészet térképe fonytonos változásban van. Ennek során egyre erősebben tör előre a mai negyvenesek nemzedéke, akik között olyan kiemelkedő tehetségek mellett, mint Tandori Dezső vagy Orbán Ottó Parancs János is szívós következetességgel építi egyre teljesebbre költészetének világát. A *Profán szertartás* mindvégig egynemű anyagból gyűrt versei egy, a világot és a sorsot nagy felelősséggel, bizonyos keserőséggel és nosztalgiával szemlélő lírikus arcmását vetítik elénk. Legjobb darabjaiban egyszerűre érezteti az embernek és világának esendő voltát, ami nem passzivitásra készíteti, hanem az előrehaladásra, a keresésre, az értékek felelős felmutatására és mentésére. A kötet záróverse, az annak idején lapunkban megjelent *A látogatóhoz*, az elmúlt esztendőnek kétségtelenül egyik legszebb – ha nem a legszebb – lírai terméke.

HEVESI ANDRÁS: Irén (Szépirodalmi). Hevesi András a Nyugat második nemzedékének volt tehetséges, érdekes prózaírója. Igazi lehetőségeinek kibontakoztatásában meggátolta a második világháború, mely derékban metszette el pályáját. Am nemiképp zabolátlan író ő maga is, a formálás képességénél erősebbek lelkének indulatai, melyek az *Irén* című regényben is olykor eluralkodnak. Rendkívül tanulságosak viszont a kötetben olvasható esszék, melyek nemcsak az író belső fejlődésére vetnek fényt, hanem nemzedéke önszemléletével kapcsolatban is sok mindent megmagyaráznak. A kötetet Petrányi Ilona gondozta, s ő látta el kitűnően tájékoztató bevezető tanulmánnyal is.

NAGY SZ. PÉTER: Az idilltől az abszurdig (Akadémiai). A szerző a Nyugat második nemzedékének íróiról készített, elméleti megalapozottságú tanulmányaival lett ismert (ezek közül néhány lapunkban jelent meg). E kötetében érdekes feladat megoldására vállalkozott: Gelléri Andor Endre fejlődéséről, művészi alakváltozatairól ad képet, anélkül, hogy részletes életrajzi fejtegetésekbe bonyolódna. Megvilágítja az elbeszélések történeti háttérét, és foglalkozik azoknak a szálaknak kibontásával is, amelyek Gellérit azok irodalmához fűzik. A tanulmány nagy értéke az elméleti rendszerezés áttekinthetősége, valamint a szerzőnek az a módszere, hogy a kiemelkedő műveket több szempont alapján elemzi.

Kodolányi János (Pécs, 1980). Alcíme szerint „ajánló bibliográfiát” tartalmaz a Baranya megyei Könyvtár kiadásában megjelent. Tüskés Tibor összeállította könyveske. Irodalmunkban Kodolányi János hatalmas és egyetlen életműve a megoldatlan és jobbra feltáratlan feladatok közé tartozik (épp Tüskés Tibor írt róla fontos és alapvető kismonográfiát). A jól tájékoztató gyűjtemény azt igazolja, hogy a kortársak nyitottabban értékelték Kodolányit, mint utókor. De talán az itt közöltet impozáns bibliográfiai adatleírások lendíthetik fel az életművére irányuló újabb kutatást.

KÜLFÖLDI MAGYAR KÖNYVEK

MÓZSI FERENC: Idegkötelen (Chicago, 1980). Az amerikai magyar irodalomról meglehetősen homályos fogalmaink vannak, hiszen számtalan magyar nyelvű antológia, folyóirat és napilap jelenik meg az Újvilágban, ezek színvonala azonban elképesztően egyetlennel, arról nem is szólva, hogy az ottani irodalomfelfogás szögesen ellentétes a miénkkel. Mózsi Ferenc egyike azoknak, akiknek líráját érdemes figyelni, mert folytonos kísérletei és nyugtalansága mögött tetten érhető az egyéniség és a tehetség. Lírájának alapvető jellegzetessége a fantáziára való hagyatkozás. Bizarr és megdöbbentő, játékos és véresen komoly képeket rendel egymás mellé, s ezek feszültségében építi verseit, melyeknek egyik uralkodó szólama mégis a nosztalgia és a fájdalom. Rokonszenves programja van: át akarja törni a szív „üvegburkát”, vissza akar találni az emberi érzelmek és célok áramkörébe. Hogy ez sikerülhet-e, nemcsak költői tehetségén, hanem személyes sorsának összetevőin is múlik. A modern verset anyanyelvén beszéli, érezhető kedvetlenséggel aknázza ki a szavak többértelműségében és alakíthatóságában rejlő lehetőségeket, s ha meglévő képességeit nem „idegkötelen” egyensúlyozva kamatoztatja, hanem a megtalált, kiküzdött egyensúly biztonságában, bizonyára jelentős költővé érik.

PUSKELY MÁRIA: Árpádházi Boldog Erzsébet és a XIV. századi misztika (Róma, 1980). Puskely Mária szép kiállítású, impozáns anyagra támaszkodó új könyvének hőse az utolsó Árpád-házi király lánya, Erzsébet, aki Svájcban, a XIV. századi misztika egyik központjában, a tössi kolostorban élt, s akit rendje boldogként tisztelt. Az izgalmas, olykor megrendítő életrajzi dokumentumok mellett a könyvben Erzsébet nővér legendájának teljes magyar szövegét s a tössi lelkiség összehasonlító elemzését is olvashatjuk.

SZÁMUNK ÍRÓI

BÁRDOS LAJOS zeneszerző, karnagy, az Országos Magyar Cecília Társulat társelnöke.

BOLBERITZ PÁL a budapesti Hittudományi Akadémia filozófiaprofesszora.

CZILCZER OLGA költő; verseit eddig a *Ne mondj le semmiről* (Szépirodalmi, 1974) című antológiában és az *Alföldben* publikálta. Önálló verseskötete a közeljövőben a Magvető Kiadónál lát napvilágot.

JOÓS ERNŐ filozófus, a montreali Concordia Egyetem professzora. „Isten és a lét” című tanulmányát 1980. márciusi számunkban közöltük.

RÓNAY LÁSZLÓ író, irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, az irodalomtudományok kandidátusa. Az utóbbi években a következő tanulmányai jelentek meg lapunkban: „Álarcos moralista” (1977. április), „Kassák mércéje” (1977. szeptember), „Az irodalomtudomány dilemmája” (1979. március), „Egy vers Babitsról, és ami mögötte van” (1980. február).